

Over de Reguliersdam

Historisch–archeologisch onderzoek
naar de Zoetermeerse overtoom

Over de Reguliersdam

Dank zijn de samenstellers verschuldigd aan de gravers van 1976 en die uit 1989, aan diegenen die ons met adviezen en informatie terzijde stonden en aan hen die de publicatie van dit werk mogelijk maakten.

Onderzoek

Dit verslag werd samengesteld aan de hand van rapporten van:

Patrick van Domburg (pijpen), Eric Dullaart (bouw-
materiaal), Joyce van Dijk (botten), Ronald Grootveld
(historie), Raymond Hacquebard (metaal), Maarten
Havinga (botten), Ron Lagas (metaal, hout), Marco
Mosselman (aardewerk), Ed Steenhagen (cartografie),
Bouke Tuinstra (leer), Jaap Tuinstra (glas), Ben van der
Ven (glas), Dennis Weerwag (botten)

Samenstelling en redactie:

Patrick van Domburg, Eric Dullaart, Joyce van Dijk,
Ronald Grootveld, Jaap Tuinstra

Fotografie:

Bouke Tuinstra, Marco Mosselman

Vormgeving:

Bouke Tuinstra

Technische gegevens

Papier: 90 g machine coated

Lettertype: Times Roman

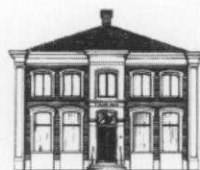
Kopjes: Futura Book

Druk

Ridderprint Offsetdrukkerij, Ridderkerk

Over de Reguliersdam: Historisch-archeologisch on-
derzoek naar de Zoetermeerse overtoom / Patrick van
Domburg et al. (samenst.). – Ill. – Zoetermeer: Histo-
risch genootschap Oud Soetermeer, 1997. – Met lit.
opg.

ISBN 90-801659-2-1

Historisch genootschap
Oud Soetermeer

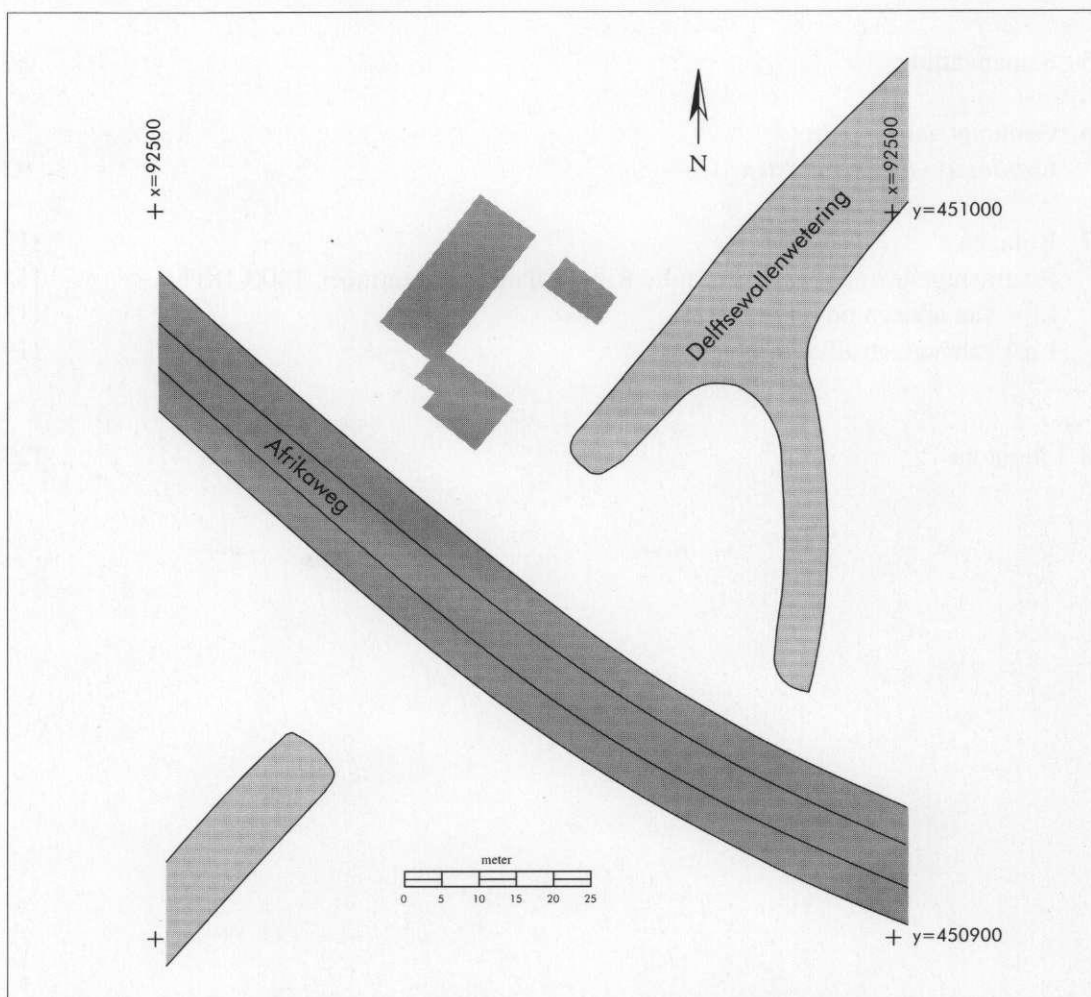
Over de Reguliersdam

Historisch–archeologisch onderzoek

naar de Zoetermeerse overtoom

Inhoud

1	Inleiding	7	
2	Een paal om aan te winden <i>Bewoners van de Reguliersdam</i>	11	
3	Een sloot in fasen <i>De opgraving</i>	35	
4	Pijpen bij de vleet <i>De vondsten</i>	49	
5	Samenvatting	85	
6	Gedumpte aan de dam <i>Catalogus van de vondsten</i>	93	5
7	Bijlagen	113	
	Fragmentgenealogie van de familie Rijlaarsdam te Zoetermeer, 1600-1811	113	
	Lijst van teksten op pijpestelen	118	
	Lijst van aangetroffen pijpmerken	119	
8.	Literatuur	123	

1.1 De bebouwing aan de Reguliersdam in 1988. Het erf wordt doorsneden door de in 1976 aangelegde Afrikaweg.

1 Inleiding

De dorpen Zoetermeer en Zegwaart¹ werden vanouds gescheiden door een lange wetering. Deze heet ten noorden van de Dorpsstraat Leidsewallenwetering en ten zuiden daarvan Delftsewallenwetering. Zoals de namen al aangeven, diende de wetering als hoofdvaarweg naar Leiden en Delft. Behalve met dorpsgrenzen, hebben we in Zoetermeer-Zegwaart ook te maken met waterschapsgrenzen: Zoetermeer maakte deel uit van de hoogheemraadschappen Rijnland en Delfland, Zegwaart viel onder Rijnland en Schieland. De grens tussen Rijnland in het noorden en Delfland en Schieland in het zuiden werd bepaald door de Landscheiding. Deze veendijk, waarvan reeds

in de 13e eeuw sprake is, diende om het Rijnlandse water binnen Rijnland te houden. Met name Delfland, dat lager lag, had hier belang bij en het is dan ook niet verwonderlijk dat de Delflandse dorpen werden aangeslagen voor het onderhoud van de dijk.

Daar waar de Landscheiding de Delftsewallenwetering kruiste, ontstond een probleem voor de scheepvaart. Een gat in de dijk was uiteraard onmogelijk dus werd op deze plaats een zogenaamde overtoom aangelegd. In zijn eenvoudigste vorm is een overtoom een flauw schuine houten helling aan beide kanten van een dam in een watergang. Schepen moesten

7

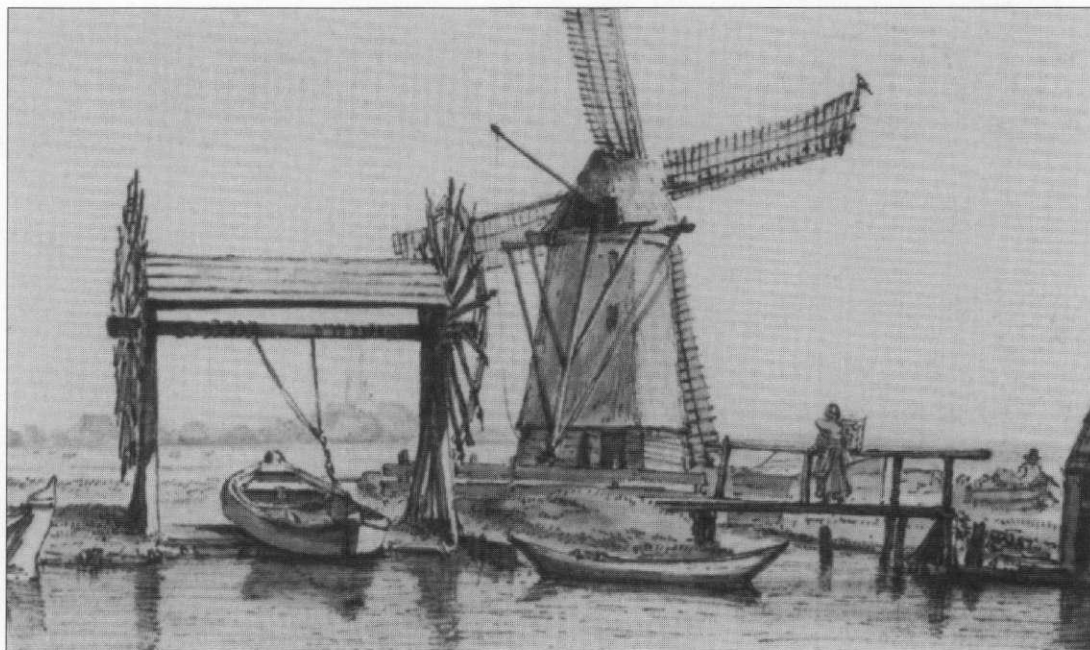
1.2 De Delftsewallenwetering gezien naar het zuiden omstreeks 1975. De grote onderbreking is Rijksweg A12. Rechts achterin bevindt zich de Reguliersdam. [Foto: Kees van den Burg]

met de hand, eventueel met behulp van een lier en houten rollen, over de dijk worden getrokken om aan de andere kant weer in het water te kunnen glijden. De beroemdste overtoom is die bij Amsterdam, bekend van het kinderliedje "schuitje varen, theetje drinken, varen we naar de overtoom".

De dam in de Delftsewallenwetering waarop tot in de 19e eeuw de Zoetermeerse overtoom lag, werd Reguliersdam genoemd. De dam lag op de grens van Zoetermeer en Zegwaart en op die van Delfland en Rijnland. Door een wijziging van de waterschapsgrenzen in 1851 kwam ook de grens van Schieland op dit punt te liggen. Het hierdoor ontstane drielandenpunt werd gemarkeerd door een hardstenen grenspaal met de namen van de drie hoogheemraadschappen en het cijfer VI. De associatie van de naam Reguliersdam met reguliere monniken (niet geheel onterecht — zie hoofdstuk 2) deed in 1719 speculaties over een klooster ontstaan. Zo erg zelfs, dat op een uit die tijd daterende prent van Leidens ontzet in 1574 (!), een brandend klooster aan de dam werd afgebeeld.

Toen de gemeente Zoetermeer in 1976 grondwerkzaamheden liet verrichten om de Afrika-weg van een tijdelijke verlenging te voorzien, namen enkele enthousiaste leden van het Historisch genootschap Oud Soetermeer het initiatief een opgraving bij de Reguliersdam te verrichten. Zij zochten naar resten van het klooster, die overigens niet werden aangetroffen. De overtoom leek in 1976 niet in beeld, terwijl deze waarschijnlijk juist toen definitief is verdwenen. Enkele jaren later werd duidelijk dat ten zuiden van de Rijksweg, dus rondom de Reguliersdam, een nieuwe woonwijk zou worden gerealiseerd. De Landscheiding en het overgrote deel van de Delftsewallenwetering zouden worden afgegraven en daarmee zou de Reguliersdam eveneens tot het verleden behoren. Ter plaatse stond op de kaart het winkelcentrum Rokkeveen ingetekend.

De uit de groep gravers van 1976 voortgekomen Archeologische Werkgroep Zoetermeer (A.W.Z.) kreeg de gelegenheid op en rond de dam onderzoek te doen. Het klooster was door nieuw historisch onderzoek naar het rijk der fabelen verwezen maar de overtoom bleef boeien. Doel van de opgraving was dan ook

1.3 Overtoom met opgetrokken bootje naast de Noordermolen van het waterschap de Sloterbinnen- en Middelveldse gecombineerde polders bij Amsterdam. Tekening Anthonie van Borssum (1629/'30-1677). Ontleend aan: Bicker Caarten 1990 blz. 39.

het opsporen van de restanten van de overtoom en de feitelijke Reguliersdam met eventuele overblijfselen van vroegere bewoning.

Na ruim een jaar wekelijks te hebben gegraven en de nodige uitwerktijd zijn — door de één wat eerder en door een ander wat later — de resultaten op papier gezet. Zonder klooster is toch monnikenwerk verricht; tussendoor kwamen namelijk telkens weer andere projecten en vrije tijd is schaars. De leden van de A.W.Z. vervaardigden deelverslagen over de vondsten binnen hun interessegebied of op grond van hun specialisme. Deze verslagen werden vervolgens aaneen gesmeed tot één verslag, dat beoogt de resultaten van de opgraving weer te geven. Dit verslag wordt vooraf gegaan door een rapport betreffende het veldwerk en de uitkomsten van het historische onderzoek. Een samenvatting en een catalogus van de belangrijkste gevonden voorwerpen completeren het geheel. In de bijlagen zijn enkele zaken verder uitgediept.

Noot

- 1 In 1935 werden Zoetermeer en Zegwaart verenigd tot een gemeente: Zoetermeer.

2 Een paal om aan te winden

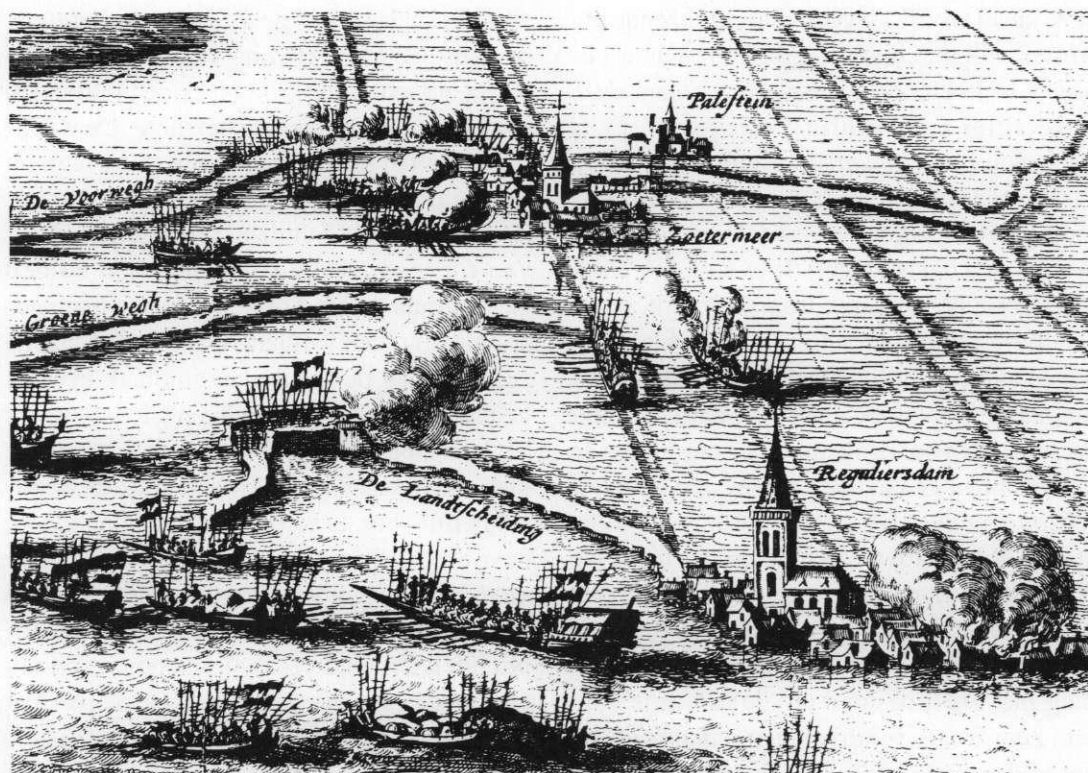
Bewoners van de Reguliersdam

Een klooster?

De Zoetermeerse overtoom bevond zich op de grens van Zoetermeer en Zegwaard en tevens op de grens van Rijnland en Delfland. De dam maakte deel uit van de Landscheiding en lag halverwege de Delftsewallenwetering. De oudste vermelding dateert uit 1529: “eene houck daer den Zijdwin eyndt”, wat zoveel wil zeggen als: een hoek waar de Zijdwinde, dat is de Landscheiding, eindigt, “genaempt den Dam”¹. Enkele jaren later duikt de dam weer op maar nu als “Regelerisdam” in 1556². Iets fraaier wordt de naam gespeld op een kaart uit 1578: Regulirsdam en later Regu-

liersdam. De associatie met reguliere monniken is de oorzaak geweest van hardnekkige speculaties over een klooster hier ter plaatse, waaraan de dam zijn naam te danken zou hebben. De eerste die dit idee wereldkundig maakte was de schrijver H. van Heussen, die in zijn in 1719 verschenen “Oudheden en gestigten van Rijnland” oppert dat er aan de dam een inmiddels verdwenen klooster had gestaan. Hiervoor voerde hij echter geen bewijzen aan. J. de Clerc liet in 1730 zijn “Geschiedenissen der vereenigde Nederlanden” het licht zien, waarin onder andere het ontzet van Leiden in de Tachtigjarige oorlog werd beschreven. Op een fraaie prent in het boek

11

2.1 Fantasieprent van een in brand staand dorpje aan de Reguliersdam tijdens het ontzet van Leiden. Deze gravure werd gepubliceerd in 1730 (J. de Clerc, *Geschiedenissen der vereenigde Nederlanden*).

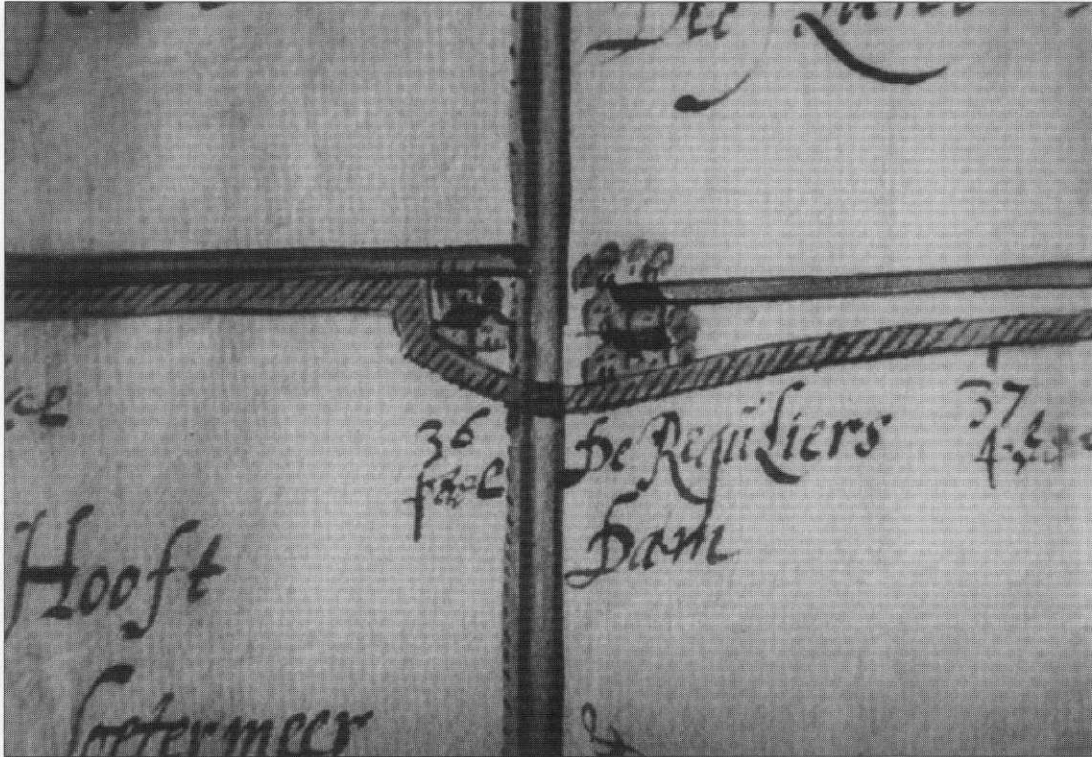
staat zowaar een brandend kerkje op de dam afgebeeld! Uit geen enkele archiefbron blijkt echter dat er ooit een klooster heeft gestaan in Zoetermeer, laat staan dat het in brand zou zijn gestoken door oprukkende geuzen. Een klooster zou zeker zijn sporen hebben nagelaten in de archieven, al was het alleen maar vanwege het grondbezit of de schenkingen van goederen die aan zo'n instelling eigen zijn; zaken die ons op papier of perkament van alle kloosters in de omgeving zijn overgeleverd.

Geen klooster dus, maar waarom dan die naam? Een akte uit 1423³ werpt licht op de zaak. Zoetermeer was in die tijd nog geheel bedekt met een dik veenpakket, dat uitstekend geschikt was om turf te steken. Boeren en stedelingen maar ook kloosters en andere instellingen exploiteerden de grond en verdienden daar goed aan; turf was een gewilde brandstof, zowel in de dorpen als in de snel groeiende steden. De erfgenamen van Martijn Jacobszoon verkochten in 1423 een stuk grond in Zoetermeer dat zij eerder gekocht hadden van "den gemenen convente der regulieren van Leyderdorp", oftewel de bewoners van het klooster Engelendaal aldaar. De ligging van deze kavel wordt aangeduid als grenzende ten westen aan de Landscheiding. De windrichting is een belangrijke aanwijzing want deze werd altijd nauwkeurig aangegeven. Er is maar een plaats waar de Landscheiding in Zoetermeer min of meer een noord-zuid verloop heeft — en dus een west- en een oostgrens — en dat is vlakbij de overtoom⁴. Hiermee wordt het wel zeer waarschijnlijk dat de reguliere monniken hun naam hebben gegeven aan een stuk land vlakbij de dam. Dat die naam is overgegaan op de dam zelf ligt dan redelijk voor de hand. Of de monniken de hand hebben gehad in de aanleg van de overtoom of hem zelfs exploiteerden, is voornog onbekend. Gezien de grote vlucht die de turfsterkerij in deze omgeving rond 1500 al had genomen, mogen we aannemen dat er in die tijd al een geregelde scheepvaartverbinding met Delft bestond om de turf af te voeren. Zeer waarschijnlijk lag er dan ook al aan het einde van de 15e eeuw een overtoom op de Landscheiding.

De familie Clover

De oudst bekende eigenaren en bewoners van het gebied rondom de Reguliersdam leefden in de 16e eeuw: in 1544 woont Dangert Pieterszoon aan de Dam in Zoetermeer⁵. In 1563 bepaalden de hoogheemraden van Delfland wie de eigenaren — en dus onderhoudsplichtigen — van de Landscheiding waren⁶. De Landscheiding was door middel van palen verdeeld in hoefslagen en voor iedere hoefslag was een ander dorp verantwoordelijk. Hoefslag 36 lag in Zoetermeer en liep over de dam een klein stukje Zegwaart in. Maasland was hiervoor verantwoordelijk. Adriaen Jacobsz gebruikte de grond en had daar bovendien een opstal, wellicht dus een huis.

Hoefslag 37 was het Zegwaartse stuk tot halverwege de Molenweg. Ook daar was Adriaen Jacobsz gebruiker en Vlaardingen eigenaar. Het volgende stuk (hoefslag 38) was van Vrijenban en voorzover dit ten westen van de Molenweg lag, huurde Adriaen Jacobsz dit ook. In 1579 is Neeltje Cornelis, weduwe van Adriaen Jacobsz Clover, eigenaresse van een huis, erf, hooiberg en schuur met 1 morgen vruchtbaar land aan de Zegwaartse kant van de dam⁷. Bij de verdeling van de erfenis van Adriaen Jacobsz in 1586 bleek de familie ook een huis in Zoetermeer te bezitten⁸. De weduwe kreeg het huisje met hooiberg en schuren aan de dam in Zegwaart en het daarbij behorende kampje hooiland ten noorden daarvan toegewezen. Als buurman ten zuiden van dit huis wordt Adriaen Pietersz Slim genoemd, die toen wellicht al een huisje aan de zuidkant van de Landscheiding had; in 1594 had hij dat zeker⁹. De kinderen Clover kregen het huis met schuur aan de dam in Zoetermeer toebedeeld waar de weduwe tot dan toe woonde. In ruil voor de verhuizing van hun moeder naar de overkant van de dam, beloofden de kinderen een schoorsteen te zullen metselen aan haar huisje in Zegwaart. Bovendien verplichtten de zoons en schoonzons zich om haar levenslang jaarlijks een dag te helpen met baggeren of slagturven. Ook zouden zij zorgen voor het onderhoud van het staartmolentje op het kampje hooiland van hun moeder. Het stuk Scheit (Landscheiding) in Zegwaart

2.2 De bebouwing aan de Reguliersdam volgens een kaart door Pieter Florisz van der Sallem in 1650 (Oud Archief Delfland 1892).

bleven de weduwe en de kinderen gemeenschappelijk gebruiken.

Enkele jaren later, in 1591, verkocht Neeltje Cornelis een erfje uit het hooiland aan de Wallenwetering aan haar zoon Marcelis¹⁰ om daar een nieuw huis te laten bouwen. De prijs was slechts 22 gulden. Nadat Neeltje Cornelis in het huisje in Zegwaart was overleden, verkochten haar kinderen het in 1594 aan hun broers Lenert en Marcelis Adriaensz Clover¹¹, die hetzelfde jaar ook het stuk Scheit in Zegwaart verwierven van de bestuurders van Vlaardingersluis c.a.¹². Marcelis bleef in zijn eigen nieuwe Zegwaartse huis wonen tot aan zijn overlijden omstreeks 1603.

Lenert Adriaensz Clover werd in 1594 alleen eigenaar van het Zoetermeerse huis en bewoonde dat ook. Als zijn buurman aan de noordkant wordt vanaf 1597 Cornelis Jansz Groen vermeld.¹³ Er stonden toen dus twee huizen aan de Zoetermeerse zijde. In 1603 scheidten Lenert Adriaensz Clover en Grietje Dammas, de weduwe van zijn broer Marcel-

is, hun eigendommen¹⁴. Het belangrijkste was het stuk Scheit tussen de Molenweg en de dam en een klein stukje daar overheen in Zoetermeer. Jarenlang hadden zij dit samen beweid — 's zomers konden er zo'n 7 a 8 koeien op — maar nu bepaalden ze dat Lenert het oostelijke deel kreeg en Grietje het westelijke. Er kwam een nieuw hek voor gezamenlijke rekening. Ook werd bepaald dat de aanwezige oertoom "ten eeuwigen dage" gemeenschappelijk zou blijven en dat Lenert en Grietje de bediening daarvan om het jaar zouden waarnemen. De varenslieden konden zowel bij dag als bij nacht worden overgeholpen en beide partijen zouden daarvoor hun eigen rollen, spaken, planken en ander gereedschap gebruiken.

De planken en de rollen vormden de basis van de oertoom. Het gebruik van spaken wijst op een zogenaamde kaapstander: twee schuin tegen elkaar staande palen aan beide zijden van de dam met hoog daar tussenin een spil waaromheen een kabel kon worden gewonden. Door de uiteinden van de spil werden de

spaken gestoken. De kabel werd aan het schip vastgemaakt en door de spaken te draaien werd het schip langzaam de overtoom op getrokken. Eenmaal bovenop de overtoom aangekomen, werd de kabel achteraan het schip bevestigd, waardoor het over de dam heen kon worden getrokken en vervolgens door zijn eigen gewicht weer in het water gleed.

Van vijf naar twee huizen

Lenert Adriaensz Clover verkocht zijn Zoetermeerse huis en het Zegwaartse Scheitland in 1612 en vier jaar later kwam het in handen van Claes Cornelisz van der Chijs. Het werd omschreven als een huis, erf, schuren en hooiberg met een schuurtje aan de Wallenwetering. Het erf liep vanaf het water richting Landscheiding "ter sniep", het liep dus uit in een punt¹⁵. Buurman ten noorden was nog steeds Cornelis Jansz Groen.

14

Aan de Zegwaartse kant was Grietje Dammas inmiddels hertrouwd met Adriaen Lenertsz Cruyningh. Er stonden nog steeds drie huizen: het huis dat Marcelis Clover in 1591 liet bouwen en waar nu naar alle waarschijnlijkheid zijn dochter Maritgen woonde, het damhuis ten zuiden daarvan waar het echtpaar Cruyningh-Dammas woonde en nog zuidelijker het huis waar Adriaen Pietersz Slim met zijn vrouw Hilletje Jans woonde. Na het overlijden van haar man verkocht Hilletje het huis in 1613 aan haar stiefzoon Lenaert Adriaensz Slim, ook wel Lenaert Adriaensz Maet genaamd¹⁶.

Enkele jaren later, in 1622, werd voor de aanslag in het "hoofdgeld" een uitgebreid register van de bewoners van Rijnland aangelegd¹⁷. Daaruit blijkt dat de bevolking van de Reguliersdam er als volgt uitzag: in Zoetermeer woonden Cornelis Jansz Groen met zijn vrouw Lijsbeth Gijsen en haar dochter Alphertje. In het tweede huis woonden Claes Cornelisz van der Chijs, zijn vrouw Maritgen Cornelis en hun drie kinderen. In Zegwaart woonden Cornelis Cornelisz Broer met zijn

vrouw Maritgen Marcelis en hun kinderen Marcelis en Trijntge; in het tweede huis Grietje Dammas met haar man Adriaen Lenertsz Cruyningh en haar nichtje Trijntje Gerrits, die als dienstmeid inwoonde en in het derde huis Stijntgen Pieters, weduwe van Lenert Adriaensz Maet met haar vier kinderen. In dat jaar waren afgezien van Maritgen Marcelis, die in een huis van haar moeder woonde, alle bewoners dus tevens eigenaar van hun huis. Voor de belastingen werden Groen, Broer en de weduwe Maet echter als arm of onvermogen aangeduid.

Het huisje van Cornelis Jansz Groen in Zoetermeer wordt in 1628 al als oud en vervallen aangemerkt en waarschijnlijk is het kort na 1634 gesloopt¹⁸. Aan de Zoetermeerse kant van de dam stond sindsdien nog maar één huis. In Zegwaart ging het al niet veel beter: het meest zuidelijke huisje, van de weduwe Maet, wordt na 1622 niet meer vermeld. Hetzelfde geldt voor het huis dat Marcelis Clover in 1591 bouwde. Cornelis Broer en zijn vrouw Maritgen Marcelis overleden beiden voor 1628¹⁹ en ten behoeve van hun weeskinderen werd het "huysgen mit een barchgen" (hooibergje) in 1634 verkocht²⁰. Voor 1652 moet het vervolgens zijn gesloopt want in dat jaar is nog slechts sprake van een ledig erf²¹. Ook in Zegwaart stond toen nog maar één huis aan de dam, dat toen overigens "out vervallen" werd genoemd²². Het was in die periode eigendom van Johan Harlaer, schout van Zoetermeer, die er vast niet zelf heeft gewoond. Overigens stond iets naar het noorden nog een huis, dat in de archieven wel eens vermeld wordt als staande aan de Reguliersdam. Dit huis stond echter zo'n eind van de dam af, dat hier verder niet op de geschiedenis daarvan wordt ingegaan.

De eerste Rijlaarsdam

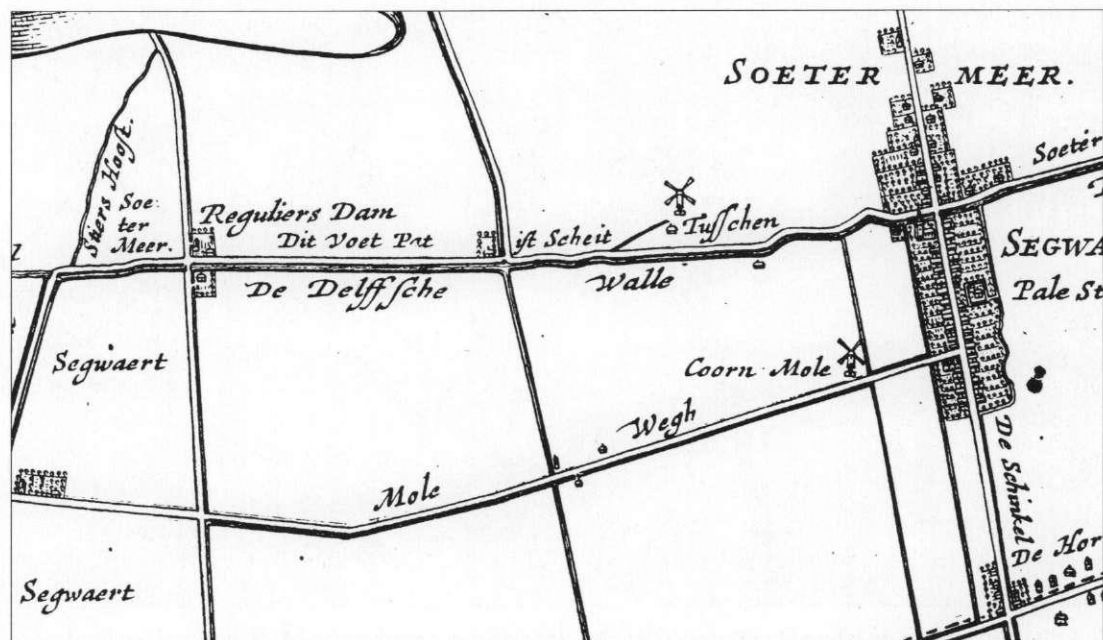
In Zoetermeer was Claes Cornelisz van der Chijs inmiddels overleden en zijn weduwe Maritgen Cornelis, die tenslotte drie kinderen te verzorgen had, hertrouwde in 1628 met Lenert Claesz Uytte Crom. Deze bijzondere

achternaam had Lenert te danken aan zijn ouderlijk huis: zijn vader Claes Lenert Pier Tymonsz noemde zichzelf In de Crom vanwege het feit dat hij woonachtig was bij de kromming van de Voorweg in Zoetermeer²³. Zijn zoon noemde zich vervolgens Uit de Crom maar niet voor lang — zijn nieuwe echtgenote woonde immers aan de Reguliersdam, die in Zoetermeer veelal met Regelaersdam werd aangeduid. Lenert Claesz werd naar zijn nieuwe woonhuis Reylaersdam genoemd, waarmee de familienaam Rijlaersdam ontstond. Lenert Claesz is de stamvader van deze familie in Nederland. Hij leefde van ca. 1604 tot ca. 1661 en kreeg bij zijn vrouw Maritgen twee zoons: Cornelis en Claes.

Contract met Delft

Bij de verkoop van de Zegwaartse huizen in 1634 aan schout Johan Harlaer verwierf hij het gedeelde recht op de overtoom en de bijbehorende gereedschappen. Lenert Claesz Reylaersdam zal iets met de schout hebben geregeld want niet lang daarna blijkt hij het alleenrecht op de bediening van de overtoom te hebben. In oktober 1636 had het dusdanig hard gewaaid vanuit het noordoosten dat de

dam op doorbreken stond. Dat leverde natuurlijk een enorm gevaar op voor de dorpen in Delfland. De stad Delft nam zijn verantwoordelijkheid voor het welzijn van de regio en sloot op 6 november 1637 een contract met Lenert Claesz Reylaersdam. Daarin werd afgesproken dat Lenert “ten eeuwigen dage bij nacht als bij dage” alle schuiten, pramen en schouwen over de dam moest helpen, behalve wanneer ze daar te groot voor waren. Het loon daarvoor zou zoals gebruikelijk vier stuivers bedragen voor een grote schuit, drie stuivers voor een middelgrote en twee stuivers voor een kleine schuit. Een enkele reis kostte de helft. In ruil voor een jaarlijkse bijdrage van de stad Delft van 50 gulden, moest Lenert de overtoom onderhouden met al het houtwerk dat daarvoor nodig zou zijn en bovendien blijven voorzien van een kaapstander, kabels, blokken, palen, spillen, rollen, spaken en alles wat verder nodig zou zijn om de schepen zonder gevaar te kunnen overwinden. Verder spraken ze af dat de burgemeesters van Delft — de stad had toen nog meer dan één burgemeester tegelijk — desnoods jaarlijks de gereedschappen mochten komen nakijken en dat groot onderhoud, zoals verzwareningen of nieuwe beschoeiingen, de eerste maal door de stad zou worden betaald. Reeds enkele jaren later,

2.3 De bebouwde kom van Zoetermeer en Zegwaart en de Reguliersdam op Jan Stampioens kaart van Schieland uit 1651-1653 (het noorden bevindt zich rechts).

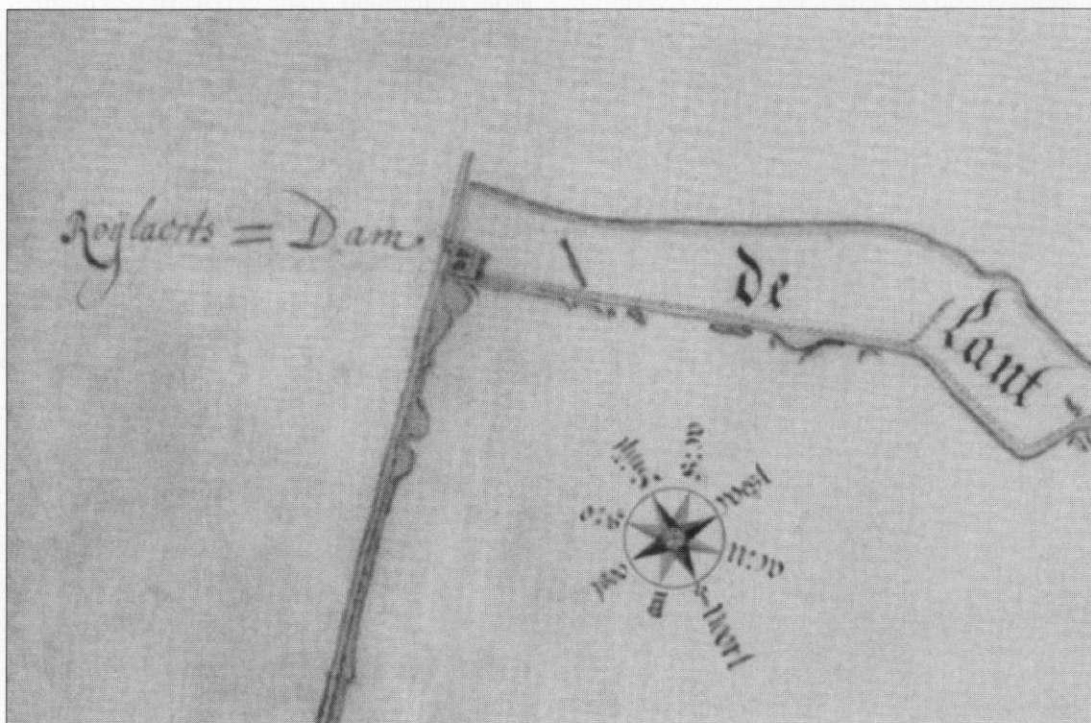
in 1648, werd de jaarlijkse bijdrage op 80 gulden gesteld "omme redenen dat de schuiften zijn vergroot en anders"²⁴.

Boeren en turfstekers

De jaarlijkse bijdrage van Delft was natuurlijk een aardige bijkomstigheid maar de bewoners van de Reguliersdam hielden zich voornamelijk in leven met turfsteken en een beetje landbouw en veehouderij. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was reeds veel grond verveend en tot plassen verworden. Toch was er nog genoeg droog land over om in de omgeving van de dam een beetje hooibouw uit te oefenen. Op de Landscheiding kon vee worden geweid en in de plassen ten noorden en ten zuiden daarvan werd turf gestoken. Ook werd nog enig flotter-, riet- en houtland onderhouden. Flotterland, ook wel kwaad land of gebroken land genoemd, bestaat uit stroken grond waarin turf wordt gebaggerd en waarop landbouw niet meer mogelijk is. Deze bestaansmiddelen blijken uit de akte die werd opgemaakt na het overlijden van Maritgen

Cornelis in 1651²⁵. Bij de verdeling van de erfenis stond nog een vordering open van een boer uit Berkel, die zojuist een varken aan Lenert Claesz Reylaersdam had verkocht. Ook moest de houtvester nog worden betaald voor het schieten van eenden ten behoeve van het begrafenismaal. De erfenis werd verdeeld tussen de weduwnaar, zijn twee zoons Cornelis en Claes en de twee overlevende kinderen van Maritgen uit haar huwelijk met Van der Chijs. Deze kinderen werden uitgekocht voor 1440 gulden en de zoon Cornelis Lenertsz ontving 700 gulden waardoor alle verdere goederen toekwamen aan Lenert Claesz Reylaersdam en zijn zoon Claes. Zij werden hiermee eigenaar van het huis in Zoetermeer, de dam en diverse landerijen in Zoetermeer en Zegwaart.

In 1652 kocht vader Lenert het huis aan de dam in Zegwaart van de schout²⁶ waarbij werd herhaald dat op erf een servituut rustte, namelijk het recht "een pael te houden om aan te winden". Hij ging ook in dit huis wonen omdat zijn zoon Claes Lenertsz in 1654 met Sara Cornelis uit Berkel trouwde en in het

2.4 Het gebied van de latere Driemanspolder vlak voor de droogmaking in 1669. Bijna al het land staat onder water. Het huis van de familie Rijlaarsdam ligt op het hoekje van de Landscheiding (het noorden bevindt zich onderaan de kaart; kaartverzameling Hoogheemraadschap van Rijnland A 1328).

Zoetermeerse huis bleef wonen. In 1655 verkocht Lenert al het gezamenlijke bezit aan zijn zoon Claes voor 1000 gulden²⁷ en in 1657 hertrouwde hij met de weduwe Dieuwertje Everts uit Pijnacker. Niet lang daarna, begin 1661, overleed hij. Zijn tweede zoon Cornelis Lenertsz trouwde in dezelfde tijd met Maritgen Dirx uit Bleiswijk en vestigde zich als scheepstimmerman aan de Delftewallen tegenover de kerk aan de Dorpsstraat²⁸. Samen met zijn broer Claes erfde Cornelis het Zegwaartse huis aan de dam met het Scheitland van hun vader.

In 1665 verwierf Claes Lenertsz Reylaersdam het volledige eigendom. Hij bezat daarmee beide huizen en al het land²⁹. Vijf jaar eerder trachtte hij al de resterende Landscheiding rondom de dam te kopen van de weduwe van Pieter Cornelisz van der Chijs. De akte was al getekend maar dat was tegen het zere been van een zoon en een schoonzoon van de weduwe. Zij stapten naar schout en schepenen van Zegwaart en voerden aan dat zij als bloedverwanten — zoals de gewoonte was in Rijnland — het recht van naasting (eerste koop) hadden. Schout en schepenen stelden hen in het gelijk en Claes moest van de koop afstand doen. Ook moest hij nog even een hek terug zetten dat hij alvast had verwijderd³⁰. Overigens leverden de verkopen rondom de Reguliersdam telkens weer een mooi ritueel op: verkoop van onroerende goederen gebeurde tot 1811 ten overstaan van de schout en twee schepenen van het dorp waarin de goederen lagen. De familie Reylaersdam ging natuurlijk het liefst maar één keer naar de secretarie voor een nieuw eigendomsbewijs van hun huizen en landen, die zowel in Zoetermeer als Zegwaart lagen. Bij herhaling moesten dus twee schouten en vier schepenen aantreden om de verkopen rechtsgeldig te laten zijn.

Onderhoud van de Landscheiding

Het beweiden van de Landscheiding was niet vrij van zorgen. Regelmatig werd de dijk geschouwd door de Delflandse hoogheemraden want overstromingsgevaar uit het ver-

veende Rijnland was niet denkbeeldig. Pas in 1668 werd de Driemanspolder in Zoetermeer drooggemaakt, waarmee van die zijde geen gevaar meer te duchten was. De Binnenwegse polder in Zegwaart volgde in 1701. Voor die tijd was de Landscheiding herhaaldelijk doorgebroken, met name het meer oostelijk gelegen stuk. Er bestonden dus strenge regels over de hoogte en de breedte van de dijk. In maart 1664 vonden de eigenaren en huurders van de Landscheiding het blijkbaar welletjes want ze verzochten de edelmogende heren van Delfland om van verdere verzwaring verschoond te blijven³¹. Bij geruchte hadden ze vernomen dat de dijk op 1 april precies volgens de regels zou worden geschouwd. Ze meenden hem echter al verzaagd en verbreed te hebben als nooit tevoren en voerden aan dat er geen veenaarde beschikbaar was om hem aan te dikken. Bovendien was de dijk nu mooi met vaste groene zoden bezet, waarover de “koebeesten” konden gaan zonder ze te vertreden. Aanvulling met aarde zou de opbrengst van het groengewas teniet doen en bovendien voor de koeien “groot pericule” opleveren. Het was overduidelijk, volgens de verzoekers, dat de beesten dan dikwijls in het water zouden vallen met alle gevolgen van dien. De boeren vertrouwden er op dat de aan de hoogheemraden “oude ende aengeboren genegentheijt” zich zou laten gelden en dat ze voor deze maal de dijk zouden goedkeuren. Een beetje hoogheemraad zal dit nederige verzoek toch niet naast zich neer hebben kunnen leggen! Desalniettemin werd bij de schouw in 1671³² wel geconstateerd dat de Landscheiding bij de Reguliersdam 1 voet en 8 duim (ruim 45 cm) te laag was, gemeten ten opzichte van een peilbout die in de zuidstijl van de kaapstander was bevestigd. Een verzoek tot uitstel van de verplichte verhoging werd ditmaal verleend en nogmaals verlengd in april 1672³³. De voorspoedig verlopende droogmaking van de Driemanspolder aan de noordzijde van de Landscheiding zal aan deze inschikkelijkheid wel debet zijn geweest.

Remonstranten

Claes Lenertsz Reylaersdam trouwde na het overlijden van zijn Sara in 1658 met Annetje Ariens uit Bleiswijk. De vier kinderen die uit dit huwelijk sproten heetten Leendert, Aryen, Aaltje en Willem. Opvallend is dat geen van de leden van de familie Reylaersdam in de Zoetermeerse hervormde of katholieke doopboeken is terug te vinden. Het feit dat ze wel voorkomen in latere registers van de Remonstrantse kerk te Zegwaard, die pas vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw bewaard zijn gebleven, zou het ontbreken van de namen kunnen verklaren. Zowel de nakomelingen van Cornelis de scheepstimmerman als van zijn broer Claes worden namelijk remonstrants gedoopt. Waarschijnlijk was hun vader, Lenert Claesz, dus ook een Remonstrant. Wellicht is zijn huis aan de dam gebruikt door de eerste Remonstrantse gemeente in Zoetermeer. De remonstranten werden tot omstreeks 1635 met name door de baljuw van Rijnland zwaar vervolgd vanwege hun afwijkende geloofsopvattingen³⁴. Het damhuis stond aan de grens van Rijnland en Delfland. Bij een inval kon het kerkvolk snel de Landscheiding oversteken naar Delfland, waar de baljuw niets te vertellen had.

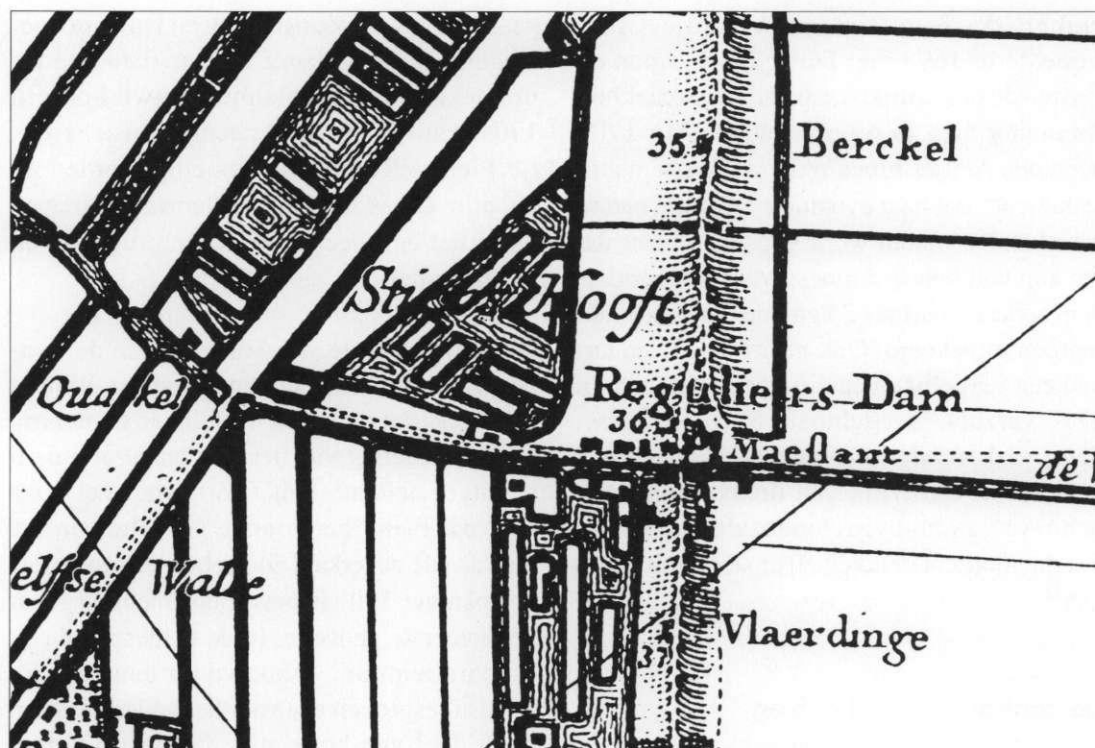
18

De boedel van Annetje Ariens

Claes Lenertsz Reylaersdam was boer en veenman. In Zegwaard stak hij een beetje turf en aan het einde van de 17e eeuw kon hij zich daar een "behulp" (knecht) veroorloven³⁵. In 1670 verkocht hij het Zegwaardse huis aan Adriaen Symonsz Cebel³⁶, die het in 1686 doorverkocht aan Huijg en Jan Joosten de Bruijn³⁷. Bewoner in die tijd was Pieter Jansz Brouwer met zijn vrouw en twee kinderen³⁸. Claes Reylaersdam overleed voor of in 1693³⁹ en zijn weduwe Annetje Ariens waarschijnlijk in 1694.

In december van dat jaar werd de boedelinventaris opgemaakt⁴⁰, waaruit blijkt dat er bij het huis aan de Reguliersdam in Zoetermeer behalve een hooiberg ook drie schuren ston-

den. In het huis bevonden zich allerlei goederen die door de notaris nauwkeurig werden opgeschreven: drie bedden met peluws, een eiken klerenkast, een kinderwagen en een kinderstoel, voetenbankjes, twee spinnewielen en voorts het gebruikelijke meubilair. Aan keukeninventaris bevonden zich in het huis onder andere koperen en ijzeren potten en pannen, een schuimspaan, 20 tinnen lepels, elf tinnen borden en zes tinnen schijven, lampen, kandelaars, tinnen kannen en bekers, twee bakpannen, vijf lidkannen en zeven andere kannen, 46 aardewerken "plateelen" (wit aardewerken borden) en 55 gewone aardewerken borden en tien kommen. Voor het boerenbedrijf waren onder andere een karn, melkimmers, melkbekkens, allerlei scheppen en schoppen, zeisen, jukken, kaasvaten en een kaaspers aanwezig. Aan eten was er nog enige voorraad: 23 kleine en drie grote kazen, appels, twee zijden spek, rookvlees en pekervlees en een ham. Kleding had de weduwe ook nagelaten: mantels, rokken, "rijglijven", twee paar schoenen, neusdoeken, maar liefst 14 mopmutsen, zes gewone mutsen, kroplappen, mouwen en een mand met kindergoed. Linnengoed was in overvloed aanwezig: vier tafellakens, zes servetten, 22 slaaplakens, 44 kussenslopen en zeven hemden. Ook een bijbel, vlas en garen, stoofjes, een glazenkast, kisten en schrijfborden ontbraken niet. In de schuren bevonden zich nog visbeugels, snoeknetten, lantaarns, mollenfallen, sloothaken en een slee. Bovendien stonden daar zes koeien en kalveren, bevond zich nog hooi in de barg en lagen op het erf grote turven, kleine turven en kluitjes opgestapeld. Aan de wal lagen drie tienkerfde pramen, dus pramen die over de lengte tien dwarsverbindingen hadden. Er was ook nog een beetje goud en zilver: een gouden ringetje met een steen, een zilveren oorijzer, drie zilveren lepels en een mes met een zilveren heft. Al met al een behoorlijke inventaris, die door de zoons Willem en Arien Claasz Rijlaersdam werd overgenomen. Uit de vorderingen en de schulden die bij het overlijden van Annetje openstonden blijkt dat de familie turf, boter en melk verkocht en dat Roel de schipper — er van uitgaande dat hij een grote schuit had — nog

2.5 Op de kaart van Delfland door Nicolaas Cruquius is te zien welke stukken land in 1711 al waren verveend. De Stiershoofden staan bijvoorbeeld deels onder water. Aan de Zoetermeerse zijde van de dam is rechts van het huis de zijslot te zien (het noorden bevindt zich rechts).

minstens 45 retourtjes overtoom moest betalen. Daniel Stegeman de scheepmaker had nog 55 gulden tegoed van de koopsom van een van de pramen en als laatste kwam de chirurgijn Cosmas van Bael met een rekening van 14 gulden voor visites en medicamenten.

Een grote turfboer

Aan de Zegwaartse kant woonde in 1701 Jan Pietersz Brouwer⁴¹ en in 1705 woonden Pieter Jansz Brouwer en Trijntje Ariens Schipper⁴², die toen hun testament lieten opmaken, er waarschijnlijk ook. Een van de eigenaren van het huis, Jan Joosten de Bruijn, was in 1701 overleden. Van hem is een prachtige boedel-inventaris bekend en een lange lijst van turfleveranties aan klanten in Den Haag, Rotterdam en Delft⁴³. Hij bezat landerijen in de wijde omgeving en maar liefst drie turfpontschepen met zeilen, drie pramen en twee schuiten. Hoewel zijn enige huis aan de Reguliersdam in Zegwaart stond, woonde hij daar

waarschijnlijk niet. Het was immers verhuurd aan Jan Brouwer. Zijn turfvoorraad bestond uit bakturf, kleine turf en brouwturf en hij leverde aan pottenbakkers, een bakker, een zilversmid, de franse ambassadeur en vele anderen. Hoewel dus niet direct verbonden aan het huis aan de Reguliersdam, geeft dit toch een aardig beeld van de actieradius van een van de grotere turfboeren uit deze omgeving.

De erfgenamen van Jan Joosten de Bruijn verkochten het huis in 1705 aan de huurder Jan Pietersz Brouwer⁴⁴.

Familiezaken

Na het overlijden van hun ouders bewoonden de vier kinderen Rijlaarsdam het Zoetermeerse huis. Leendert Claasz trouwde met Cornelia Jacobs en ging waarschijnlijk in de buurt wonen. Bij zijn overlijden omstreeks 1709 bezat hij een huis in de Katwijkse buurt, dat is het zuidelijkste puntje van Zegwaart,

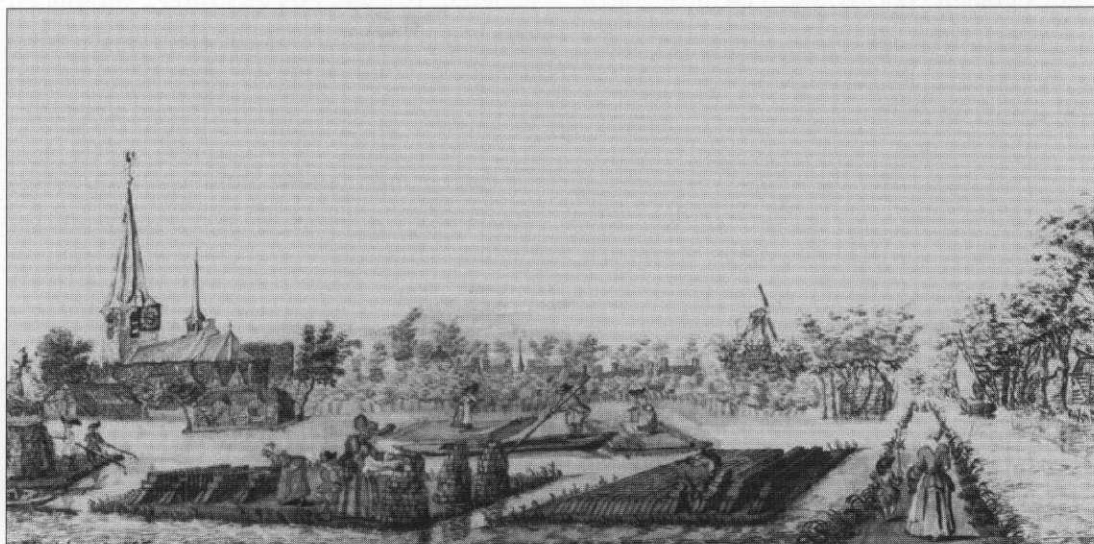
vlakbij de Reguliersdam⁴⁵. Aaltje Claas trouwde in 1698 met Dirck Jansz Sman en verhuisde ook. Blijkbaar had dit echtpaar hun financiën niet zo op orde want al in 1702 bepaalde Aeltjes broer Willem Claasz in zijn testament⁴⁶ dat haar eventuele erfportie niet in haar handen mocht worden gesteld maar dat het kapitaal beheerd moest worden door derden, zodat er jaarlijks 25 gulden plus rente kon worden uitgekeerd. Ook haar broer Leendert had een dergelijke bepaling gemaakt want in 1710 verzocht het echtpaar Sman-Rijlaarsdam, verkerende in armoedige omstandigheden, om uitkering van diens erfenis ten behoeve van hun vijf "onnozele" kinderen. Tot dat moment genoten zij er slechts de rente van⁴⁷.

De contracten van 1708 en 1715

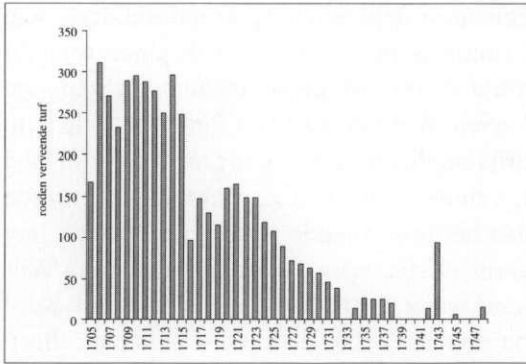
De broers Aryen en Willem bleven dus achter aan de dam en in 1696 trouwde Aryen met Ariaentje Pieters Robol. Uit dit huwelijk werden vlak na elkaar twee zoons geboren: Pieter en Ariën. Pieter vertrok later naar Pijnacker. Ariën Ariënz bleef bij zijn moeder in huis wonen. Zijn vader Aryen overleed namelijk reeds in 1701, nauwelijks 30 jaar oud. Moeder Ariaentje hertrouwde in 1703 met Pieter Vranken Groenewegen en ook dit echt-

paar kreeg twee zoons: Frank en Dirk Groenewegen. Willem Claesz Rijlaarsdam had inmiddels ook trouwplannen ontwikkeld; in 1704 trouwde hij met Ariaentjes zusje, Trijntje Pieters Robol⁴⁸. Al spoedig werden de zoontjes Claas en Pieter Willemsz geboren en werd het een beetje vol in het huis aan de Reguliersdam.

Om problemen te voorkomen togen de zwagers Pieter Vranken Groenewegen en Willem Claasz Rijlaarsdam in 1708 naar de notaris om de verdeling van het huis en de grond op schrift te stellen⁴⁹. In het kort kwam het er op neer dat Pieter het voorste gedeelte van het huis aan de waterkant zou gebruiken, inclusief de opkamer. Willem bewoonde met zijn gezin het achterste gedeelte. In de kelder werd een "separatiemuur" gebouwd en nauwkeurig werd afgesproken wie voor het onderhoud van welk deel van het rieten dak van het huis moest opdraaien. Het Scheitland in Zegwaart werd ook verdeeld: Willem kreeg het stuk vanaf de wetering en Pieter het gedeelte achteraan tegen de Molenweg. Om op het land te komen moest wel het erf van de familie Brouwer, die daar nog een huis had, worden gepasseerd. Het land in Zegwaart ten zuiden van de Landscheiding was inmiddels grotendeels verveend en stond onder water. Het was eigendom van Pieter. Afgesproken werd dat

2.6 Deze tekening door Jacob Kortebrant uit 1755 geeft een goed beeld van de werkzaamheden rond de turfstekerij: baggeren (midden), aantrappen (achter) en stapelen (voorgond) van de turf (GA Rotterdam RI Sch 110).

2.7 De turfproductie van Willem Rijlaarsdam in de periode 1705-1748

voorzover het Scheitland van Willem aan het water van Pieter grensde, Willem het recht had van aandamming en er ook riet mocht snijden. Beiden kregen overpad over elkaars erven en ze spraken af dat de sloot ten noordoosten van het huis in Zoetermeer, dus dwars op de Wallenwetering, gezamenlijk mocht worden bevaren en gebruikt. Het overpad was met name belangrijk voor Pieter omdat hij op die manier zijn gestoken turf via het land van Willem kon laden en lossen. Voor Willem was het overpad zelfs bittere noodzaak omdat het enige secreet bij het huis op de grond van Pieter stond. Over dat secreet werd nog afgesproken dat de zwagers gezamenlijk de reparatiekosten zouden dragen.

Ook hun buurmannen in Zegwaard sloten een contract ten aanzien van hun eigendommen. Pieter Jansz Brouwer, eigenaar van het huis aan de dam en Pieter Hendriksz Schouten, zijn buurman, legden in 1715 een aantal bepalingen vast, waarvan de oorspronkelijke akte helaas niet bewaard is gebleven. Uit latere verkoopakten⁵⁰ blijkt echter dat waarschijnlijk toen reeds werd bepaald dat het huis aan de dam overpad moest verlenen aan zijn noorderburen en dat de bewoners van het damhuis gebruik mochten maken van de asput en het secreet van de burens. Ook wordt “de sloot” en later “het schepegat” van Pieter Schouten genoemd⁵¹, hetgeen zou kunnen betekenen dat er al in het begin van de 18e eeuw een zijarm van de Wallenwetering aan de Zegwaardse zijde bestond. In die zijarm konden de schepen wachten tot de overtoom vrij was.

Middelen van bestaan

Bij de zwagers in Zoetermeer waren er inmiddels nog twee kindjes bijgekomen: Leendert en Annetje Rijlaarsdam werden in 1710 en 1712 geboren. In 1718 zag het nakomertje Haasje Rijlaarsdam het levenslicht maar zij werd slechts anderhalf jaar oud. In 1731 overleed hun moeder Trijntje Robol. Willem Claasz Rijlaarsdam bleef met zijn vier volwassen kinderen, het echtpaar Groenewegen-Robol en hun drie kinderen in het huis wonen. Willem Rijlaarsdam was zeer actief in de Remonstrantse gemeente. Behalve dat hij officieel lidmaat was blijkt hij in 1717 geld aan de kerk te hebben geleend⁵² en in 1722 en 1729 leverde hij ze telkens ruim 100 ton turf⁵³. Tussen 1719 en 1728 was hij diaken, wat in die kerk niet alleen de zorg voor de armen inhield maar ook die voor de kerkelijke financiën in het algemeen⁵⁴. Zijn hoofdberoep was veenman en hij bezat veenland in de zogenaamde Stiershoofden, een stukje Zoetermeer ten zuiden van de Landscheiding, dus vlakbij zijn huis. De turfproductie was belast en uit de daarvan bewaard gebleven registratie is een goed beeld te krijgen van de opbrengst van het baggeren⁵⁵. Van 1705 tot 1748 deed Willem jaarlijks aangifte. De eerste jaren baggerde hij tegen de 300 roeden. Na 1715 kelderde de opbrengst tot rond de 150 roeden en nam vervolgens langzaam af tot minder dan 50 in 1731. Daarna bracht de plas nauwelijks meer iets op.

De verminderde inkomsten deden de zwagers in 1736 besluiten een verzoek te richten aan de bestuurders van Delft⁵⁶, waarin zij aangaven door hun ouderdom en “swakheeden des lichaams” niet meer in staat te zijn het overhaalwerk te verrichten. De overtoom bracht ook niet genoeg op om het werk aan anderen over te laten en ze verzochten de jaarlijkse bijdrage te verhogen van 80 gulden naar 120 gulden. Ook wilden ze graag de tarieven verhogen met 50 procent, dus voor de grote schuiten van vier naar zes stuivers en de andere evenredig. Hun argument was net als in 1648, bij de vorige verhoging, dat de schuiten weer “grootter zijn dan bevoorens”. De burgemeesters van Delft zagen het belang van de

dam met overtoom nog wel in want het verzoek werd goedgekeurd. Nergens blijkt echter uit dat de bediening van de overtoom aan anderen werd overgelaten. Waarschijnlijk bleven de oude heren het met behulp van hun zoons gewoon zelf doen.

Het contract van 1741

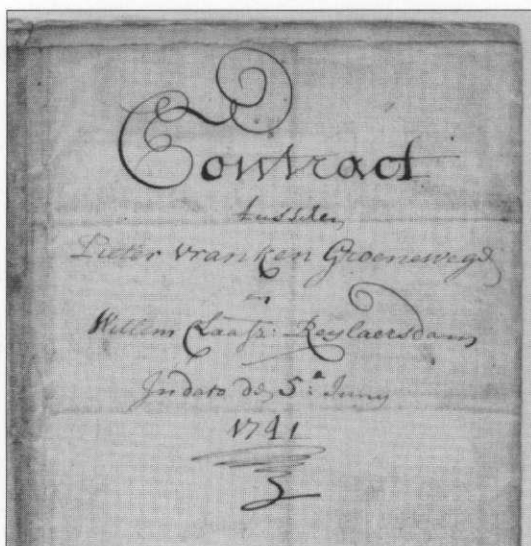
In 1738 kocht Willem Claasz Rijlaarsdam een stuk land in de Driemanspolder ten noorden van zijn erf. Nu de venerij niet zoveel meer opbracht, ging hij zich meer aan de koeien wijden. De ingewikkelde eigendomsverhoudingen rondom de dam brachten de zwagers ertoe in 1741 een nieuwe overeenkomst te sluiten⁵⁷, uiteraard met instandhouding van alle bepalingen uit 1708: een hooiberg, die Pieter Groenewegen enkele jaren geleden op het erf van Willem had neergezet mocht daar blijven staan maar in ruil daarvoor kreeg Willem het recht om aan het westeinde van hun gezamenlijke dwarssloot een dekplank van zo'n anderhalve meter lang op de beschoeiing te leggen met daarover een of twee planken om overheen te kunnen lopen "tzij leeglijffs, met melkemmern of met een kruiwagen". Zo kon hij in zijn polderland komen maar vee mocht hij niet over de planken vervoeren. Pieter verplichtte zich om de sloot aan de zuidkant⁵⁸ te beschoeien zodat uittreden van de grond door diens drinkende vee werd voorkomen. Willem mocht op zijn beurt var-

kensmest deponeren op grond die deels van Pieter was, in ieder geval op de plaats waar dit altijd al gebeurde en bovendien mocht hij zijn koeien over het land van Pieter naar de dam drijven. Pieter verkreeg het recht om zijn land ten zuiden van de Landscheiding, dat grensde aan het uitgeveende water van Willem, met aarde of rietzoden aan te dammen en in Willems water riet te snijden. Nadrukkelijk werd bepaald dat het overpad voor de koeien alleen gold zolang de gronden in de familie zouden blijven. Eerder was al overeengekomen dat Pieter Groenewegen jaarlijks tweeëneenhalve gulden voor de hooiberg op Willems land zou betalen. De planken, de mest en het koeienpad waren echter zoveel waard, dat Willem Rijlaarsdam voortaan jaarlijks anderhalve gulden aan Pieter schuldig zou zijn.

Bewoners in Zegwaart

Ten noorden van het huis aan de dam had Ary Jansz Brouwer even voor 1731 een nieuw huisje laten bouwen⁵⁹. Hij en zijn vrouw Trijntje Gijsen Hazerswoude woonden mogelijk rond 1725 in het huis. In die tijd worden ze namelijk vermeld als lidmaten van de Remonstrantse gemeente⁶⁰. Later gingen zij waarschijnlijk ten zuiden van de Landscheiding wonen, waar Ary nog twee huizen verwierf. In 1742 was het huisje verhuurd aan de rietdekker IJsak Kort en de arbeider Leendert Slootweg⁶¹.

In het als "bouwhuisje" (boerderijtje) aangeduide oude huis aan de dam woonde in 1742⁶² nog steeds de weduwe van Jan Pietersz Brouwer, Aaltje Ariens van Hagen, die leefde van naai- en spinwerk. Bij haar in woonde Claas van der Kooij, aangeduid als "geringveeman", die getrouwd was met haar dochter Trijntje Jans Brouwer. Het zat dit arme echtpaar niet mee: na elkaar werden drie kinderen dood geboren. Aaltje van der Hagen verhuisde voor 1753 naar Pijnacker⁶³.

Lief en leed

Het huis in Zoetermeer was inmiddels iets leger geworden want Annetje Rijlaarsdam trouwde in 1736. Leendert trouwde in 1739 en vertrok enkele jaren later naar Hazerswoude en Frank Groenewegen trouwde niet maar ging op zichzelf wonen. Hij was voorzanger en voorlezer in de Remonstrantse kerk⁶⁴. De beide weduwnaars — Ariaentje Robol was in 1743 overleden — bleven achter met de zoons Claas en Pieter, Dirk en de stiefzoon Claas. De eerste Claas trouwde in 1744 op 38-jarige leeftijd met Trijntje Potuijt zodat er weer een vrouw in huis kwam. Hun drie kinderen Willem, Maria en Trijntje zorgden al spoedig voor wat leven in de brouwerij maar helaas overleed de “jonge” vader in 1749. Vlak daarvoor was hij nog enkele jaren diaken van de Remonstrantse kerk geweest. Grootvader Willem Rijlaarsdam had juist het halve huis in Zoetermeer en al zijn land aan hem verkocht⁶⁵ maar waarschijnlijk bleef hij aan de dam wonen.

De oude Pieter Vranken Groenewegen overleed in 1748 en zijn zoon Dirk trouwde twee maanden daarna met Cornelia Overgaauw. Hun zoon Pieter Groenewegen werd in 1751 geboren. Zo bleven in het huis achter: Willem Rijlaarsdam met zijn schoondochter Trijntje Potuijt en haar drie kinderen en Willems ongehuwde zoon Pieter en in de andere helft het echtpaar Groenewegen met hun zontje en zijn stiefbroer Aryen Rijlaarsdam. Dirk Groenewegen had het huis en de overtoom van zijn vader geërfd en bovendien diverse partijen veenland in de omgeving⁶⁶. Zijn broer en halfbroers namen genoeg met schuldbekentenissen van in totaal 1700 gulden. Bovendien kregen halfbroer Pieter Rijlaarsdam in Pijnacker en broer Frank Groenewegen samen drie turfschuren ter beschikking op het Zegwaartse land van Dirk. Dat land lag in de Katwijkse buurt, het deel van Zegwaart ten zuiden van de Landscheiding rondom de Molenweg. Waarschijnlijk woonde Pieter Ariensz Rijlaarsdam daar vlakbij, net over de grens met Pijnacker.

De erfenis van oom Pieter

In 1757 overleed de oude Willem Claasz Rijlaarsdam. Zijn erfenis bedroeg omstreeks 5000 gulden aan waardepapieren, waarvan een derde ten goede kwam aan de kinderen van zijn overleden zoon Claas⁶⁷. Deze waren nog minderjarig dus de obligaties en aandelen werden voor hen beheerd door hun ooms. Een van die ooms was de ongehuwde Pieter Willemsz Rijlaarsdam, die zijn leven lang aan de dam was blijven wonen in het gezin van zijn schoonzuster, de weduwe Rijlaarsdam. Evenals zijn broer was hij diaken in de Remonstrantse kerk⁶⁸. Op 1 november 1761 overleed hij in goede welstand⁶⁹. De burens zorgden voor het afleggen en kisten van het lichaam waarna een flinke maaltijd werd aangericht. Er stond onder andere vis, brood, bier, koffie en thee op het menu en er was speciaal een kok met een hulp aangetrokken om alles in goede banen te leiden.

De erfenis bedroeg bijna 9000 gulden, waarvan 500 gulden als legaat aan zijn schoonzuster werd uitgekeerd en 300 gulden aan de Remonstrantse kerk. Na aftrek van de kosten bleef er 7800 gulden over, voornamelijk bestaande uit obligaties en ruim 1100 gulden in contanten. Naast beleggingen in staatsobligaties had de overledene geld uitgeleend aan familie en bekenden; zijn buurman in Zegwaart, Claas van der Kooij, zijn neven Pieter Ariensz Rijlaarsdam en Dirk Groenewegen en zijn schoonzuster Trijntje Potuijt stonden bij hem in het krijt. Zijn spullen werden over de erfgenamen verdeeld: zijn broer Leendert kreeg enige kleding waaronder een bombazijnen broek, enkele rokken (jakken), schoenen, een hoed en een lakense rok. Daarnaast verwierf hij een kerkboek met zilverbeslag, een lessenaar, enkele boeken, een gouden ring en 44 zilveren knopen. Zwager Jan van der Krans, getrouwd met Willems zuster Annetje nam onder andere een slaapjak, wanten, kousen, een muts en de bril van de overledene mee en eveneens 44 zilveren knopen. De weduwe Rijlaarsdam verwierf voor haar kinderen praktischer zaken zoals gordijnen, een bed met peluw, een kraan en een tafelkleed

maar bovendien kousen, hoeden, laarzen en muilen, de schaatsen van haar zwager, een bijbel, enkele boeken, een paar gouden knopen en een kerkboek met zilverbetaling.

Nu de kinderen zo rijk waren geworden, was het zaak hun nalatenschap te regelen. Ondanks hun jonge leeftijd kwam de notaris op 3 maart 1763 naar de Reguliersdam omdat Willem (18 jaar), Maria (16 jaar) en Trijntje Rijlaarsdam (15 jaar) hun testament wilden opmaken⁷⁰. Notaris Kindt verscheen aan huis omdat Willem ernstig ziek was en er doodsgevaar dreigde. De kinderen benoemden allen hun moeder Trijntje Potuijt tot erfgenaam. Jammer genoeg overleed haar oudste zoon inderdaad binnen drie maanden. Hierdoor kon de weduwe wel weer over eigen middelen beschikken.

Claas en Trijntje van der Kooij

Hoewel de boedelscheiding van Pieter Rijlaarsdam formeel was afgehandeld, traden zijn erfgenamen nog eenmaal gezamenlijk op. In de erfenis bevond zich namelijk nog de schuldbekentenis van Claas van der Kooij, inmiddels eigenaar van het huis aan de dam in Zegwaard. In 1766 verkocht hij zijn huis voor 750 gulden aan de erfgenamen⁷¹ in mindering op de schuldbekentenis. Bij het huis behoorden een grote schuur en een kluitschuurtje en de verkoper bedong een levenslang huurrecht voor hem en zijn vrouw. Ook mochten zij het kluitschuurtje en de helft van de grote schuur blijven gebruiken. De bewoners van het huisje ten noorden hiervan, dat in 1761 was verkocht aan Cornelis Schipper en drie jaar daarna aan de gebroeders Van der Wal⁷², moesten nog steeds hun asput en het secreet ter beschikking stellen, mits de nieuwe gebruikers om het jaar voor de kosten van het legen van de put instonden.

Claas van der Kooij heeft niet lang van zijn huurrecht en het secreet kunnen genieten; binnen een maand overleed hij. Toen het huis een paar jaar later door de erven Rijlaarsdam werd verkocht aan hun aangetrouwde neef

Pieter van Puffelen⁷³, had Trijntje Jans Brouwer, weduwe Van der Kooij, van het huurrecht afgezien. Waarschijnlijk kon ze de huur niet meer opbrengen want met ingang van 1773 ontving ze bedeling van de Remonstrantse kerk. Ze trok in bij Maria Overrijner, weduwe van Cornelis Rensen, eveneens een Remonstrantse, die in de Katwijkse buurt woonde⁷⁴. De kerk ontfermde zich over haar schamele inkomsten, waaronder die van de verhuur van een turfschuur voor 20 gulden per jaar. De huurder Diert van Maerleveld kreeg zelfs een kleine vergoeding voor het baggeren, steken en effenen van een beetje turf en voor de moeite van het verkopen daarvan ten behoeve van Trijntje. In 1780 overleed ze.

De Stiershoofden

Het feit dat er in die buurt nog steeds turf kon worden gebaggerd, geeft al aan dat de landen ten zuiden van de Landscheiding in feite in erbarmelijke toestand verkeerden. In 1766 kregen de bestuurders van Pijnacker vergunning om de Pijnackerse polder droog te maken en praktisch als ze waren namen ze daarbij direct een stukje Zoetermeer, geheten de Stiershoofden mee. Dit stond namelijk in open verbinding met het Pijnackerse water en door dit stuk ook droog te maken kon de bestaande Landscheiding als ringdijk van de droogmaking fungeren. De bewoners van de Reguliersdam hadden nog wat water om te baggeren in de Stiershoofden. In verband met de droogmaking kreeg de weduwe Rijlaarsdam in 1767 toestemming om twee landhoofden met planken die ze daar had liggen, weg te halen. Ze moest wel blijven zorgen voor het onderhoud van het zandpad dat daar langs de Wallenwatering liep⁷⁵. Om de belastingen af te kopen betaalde ze 656 gulden aan de droogmakers⁷⁶. De Zegwaardse landen bleven voorlopig nog onder water staan.

De droogmaking heeft er toe geleid dat Zoetermeer een stuk grond is kwijtgeraakt want de grens, die in het landschap niet meer te zien was, werd in 1818 opgegeven te liggen op een slootje aan de oostkant van de voormalige

Stiershoofden. Het bleef wat onduidelijk want in de verkoopakte van de boerderij aan de Reguliersdam uit 1831 is nog steeds sprake van de Stiershoofden “over de Landscheiding, onder de jurisdictie van Soetermeer”. Ook was het land toen nog tiendplichtig aan de ambachtsheer van Zoetermeer maar betaalde waterschapslasten in Pijnacker⁷⁷.

Pieter van Puffelen

In juni 1768 verkocht de weduwe Rijlaarsdam-Potuijt al haar eigendommen aan haar kersverse schoonzoon Pieter van Puffelen, die met haar dochter Maria was getrouwd⁷⁸. Pieter nam het halve Zoetermeerse huis, het recht op de halve overtoom en alle landerijen over. De bezittingen waren inmiddels nog uitgebreid met een boomgaardje aan de Zegwaartse kant van de dam, dat de weduwe in 1759 van Trijntje Haserswoude had gekocht⁷⁹. Dit boomgaardje lag ten zuiden van het zogenaamde schepengat. De weduwe verhuisde naar een huis aan de Dorpsstraat in Zegwaart en haar dochter en schoonzoon betrokken het huis aan de dam.

Pieter van Puffelen was een actief persoon. Niet alleen werd binnen 7 maanden zijn zoon Klaas geboren, waarna nog de dochters Lena, Trijntje en Neeltje volgden, ook was hij diaken in de Remonstrantse kerk (1775-1783)⁸⁰ en begaf hij zich op de onroerend-goedmarkt. Al in 1769 vond hij het nodig een contract met zijn buurman en mede-eigenaar Dirk Groenewegen te sluiten, waarbij de overeenkomsten van 1708 en 1741 nog eens dunnetjes werden overgedaan⁸¹. Door de droogmaking van de Stiershoofden was de situatie veranderd en behoefde Pieter als opvolger van Willem Rij-

*Dirk Groenewegen
Pieter van Puffelen*

Zo ondertekenden Dirk Groenewegen en Pieter van Puffelen het contract van 1769.

laarsdam eigenlijk geen overpad meer over de grond van Dirk Groenewegen te hebben. Ook was Groenewegen van mening dat de plaats van het nieuwe hek tussen zijn land en dat van Van Puffelen aanmerkelijk in zijn nadeel uitviel. Goede vrienden kwamen tussenbeide en na inspectie “in loco” en het nazien van de oude contracten spraken ze als “goede buuren in minne en vriendschappe” af dat het oude overpad gehandhaafd bleef, dat er geen varkensmest meer mocht worden gestort en dat Pieter ook de jaarlijkse anderhalve gulden niet meer hoefde te betalen. Om zijn vee wat makkelijker vanuit de Driemanspolder naar zijn land in Zegwaart te kunnen leiden, kreeg Van Puffelen het recht om de gezamenlijke dwars-sloot aan de noordzijde van hun erven aan het einde af te dammen en het overblijvende killekje dicht te storten, zodat hij daar met paard en wagen overheen zou kunnen gaan. Het Scheitland in Zegwaart was ook nog steeds gezamenlijk eigendom: het eerste stuk vanaf de dam van Pieter en het tweede stuk tot aan de Molenweg van Dirk. Pieter verwierf nu ook officieel het recht van overpad naar de Molenweg. “Voor niets gaat alleen de zon op” zal Dirk Groenewegen gedacht hebben. Pieter moest hem voor al deze voorrechten 50 gulden, de kosten van de akte en jaarlijks nog eens acht gulden betalen.

Het huis in Zegwaart werd zoals gemeld met de turfschuur en het kluitschuurtje in 1772 door de gezamenlijke erfgenamen van Pieter Rijlaarsdam verkocht aan Pieter van Puffelen⁸². Zijn schoonmoeder, Trijntje Potuijt, was in het Dorp gaan wonen, maar in 1777 verkocht ze dat huis⁸³ en kwam weer aan de dam wonen, nu echter als huurster van haar schoonzoon in Zegwaart. Het huisje ten noorden van het damhuis, van de gebroeders Van der Wal, werd in 1781 afgebroken en het jaar daarop werd het erf eveneens aan Pieter van Puffelen verkocht⁸⁴.

In 1774 overleed Arien Ariensz Rijlaarsdam, die nog steeds bij zijn halfbroer Dirk Groenewegen aan de dam woonde. Hij had hem al in 1768 tot enig erfgenaam benoemd⁸⁵. Bij het opmaken van het testament had hij aanvankelijk verklaard minder dan 2000 gulden aan

eigendommen te bezitten. Dat had te maken met het zegelrecht, dat betaald moest worden voor het opmaken van de akte. Bij thuiskomst bedacht Claes echter dat hij in de categorie 2000-4000 gulden zou moeten vallen. Hij gaf dit door aan de notaris, die hem vervolgens voor dubbel zegelrecht aansloeg. Dirk Groenewegen verkocht zijn Zegwaartse land in 1776 aan Pieter van Puffelen⁸⁶ maar behield het huurrecht zolang hij aan de dam in Zoetermeer zou blijven wonen. De huur bedroeg 30 gulden per jaar, ingaande Kerstmis 1775. Zijn Zoetermeerse stuk Landscheiding verkocht hij aan Arij Langelaan. Het halve Zoetermeerse huis moet in die tijd ook aan Pieter van Puffelen zijn verkocht maar door het ontbreken van archiefstukken is die transactie niet teruggevonden. Dirk Groenewegen overleed in 1777. Zijn enige zoon Pieter was in 1774 getrouwd met Zijtje Potuijt en naar Stompwijk vertrokken. Zo bleef in het Zoetermeerse huis het echtpaar Van Puffelen achter met hun drie dochters — zoon Klaas zou reeds op twaalfjarige leeftijd overlijden — en hun inwonende (schoon)zuster Trijntje Rijlaarsdam.

De boedel van Trijntje Potuijt

De weduwe Rijlaarsdam herriep in 1775⁸⁷ haar testament uit 1769⁸⁸, waarbij zij haar dochters Maria en Trijntje eenvoudigweg tot erfgenamen benoemde. In 1769 stelde ze blijkbaar wat minder vertrouwen in haar oudste dochter en schoonzoon, want in maar liefst drie pagina's erfstellingen stelde ze toen de toekomst van haar dochter Trijntje veilig. Zij zou een uitzet krijgen, het huis in het Dorp, meubilair en een jaarlijkse uitkering van 50 gulden uit het erfdeel van dochter Maria. Om haar goed te verzorgen, haar kapitaal te beleggen en haar eventueel bij "ordentelijke lieden" onder te brengen, stelde ze haar schoonzoon Pieter van Puffelen en haar neef Arij Woutersz Langevelt tot voogden aan. Trijntje was namelijk weliswaar meerderjarig maar beschikte over "geringe natuurlijke vermogens". Het gezin Van Puffelen-Rijlaarsdam was blijkbaar ordentelijk genoeg want

Trijntje zou tot haar dood in 1823 aan de dam blijven wonen.

Toen Trijntje Rijlaarsdam-Potuijt in 1781 in het huis aan de dam in Zegwaart overleed, zat ze er warmpjes bij. Ze bezat nog een stuk weiland in Berkenwoude, een vordering op haar schoonzoon van 6600 gulden vanwege de aankoop van het huis en de landen in 1768 en een rijke inventaris die bijna 4000 gulden waard was. Aan goud en zilver werden aangetroffen: een gouden vrouwenring, een hoofdijzer met gouden krullen, een bloedkoralen ketting met gouden middenstuk, een zilveren kom en zoutvat, vier zilveren lepels, een zilveren mesheft, een paar gespjes, enkele vreemde munten en twee kerkboeken met zilveren sloten. Van kleding en linnengoed was Trijntje Potuijt ook in ruime mate voorzien: twee rollen linnen, twaalf servetten, twaalf kussenslopen, acht lakens, twaalf manshemden, twaalf vrouwenhemden, 24 vrouwenmutsen, twaalf vrouwenhalsdoeken, zes kroplappen, zes schorten, vier rokken, zes jakken, acht borstrokken en twee zwarte mantels. De inboedel bestond onder andere uit een ledikantje, vier bedden met kussens en dekens, twee kasten, twaalf stoelen, een porseleinkast, schilderijtjes, theebladen, een bijbel en lessenaar, een "slaghorloge", tafels, spiegels en een haardijzer. Voor de inrichting waren twee kaststellen, Delftse aardewerken schotels en borden en drie dozijn stuks porselein beschikbaar. Aan kook- en eetgerei bezat de weduwe maar liefst vier koperen theeketels met koperen comfoor, twee koperen hengselketels, een blikken theeketel, een vuurtestje, een schuimspaan en een koffiemolen. Twaalf roemers (glazen) stonden in de kast, naast een tinnen waterfles, twee tinnen trekpotten, een tinnen lamp, zes vorken, een trechter en twee rekken met elk een dozijn tinnen lepels. Ook ontbraken het koperen strijkijzer, een tang en een asschop en "enig spek" niet.

De boedel werd verdeeld onder haar dochters Maria en Trijntje na aftrek van de zogenaamde doodschulden: het begrafenismaal, een fooi voor de burens voor het waken en dragen,

het wassen van het doodgoed, de “tijdingen” (overlijdensberichten) en de kosten van de kist en het graf. Het huis in Zegwaard werd na de dood van de weduwe verhuurd. In 1784 woonde Dirk Heijman hier⁸⁹.

Na het overlijden van Trijntje Potuijt namen Pieter van Puffelen en Ary Langevelt de voogdij over haar dochter Trijntje op zich. Hoewel ze over geringe natuurlijke vermogens beschikte, was het met haar wereldlijke vermogen goed gesteld. In de inventaris van haar eigendommen die de voogden lieten opmaken⁹⁰ komt naast de erfenis van haar moeder een schaar met zilveren oren voor, een zilveren snuifdoos, een zilveren beugel voor een tas en een zwartkoralen ketting met gouden middenstuk. Behalve daagse kleding bezat ze een zijden damasten rok, een blauwe damasten, een “parelcouleurde”, twee “calaminken” rokken (van geglansde wol), een witte gebloemde rok, een engelse hoed en een geheimzinnige zwarte “rasmarasde” japon. De dame kon dus goed voor de dag komen!

Minder subsidie

Pieter van Puffelen was voornamelijk landbouwer, de overtoom deed hij er maar bij. Door de droogmakingen was aan de grote turfvervoersstroom een einde gekomen en de stad Delft verlaagde de subsidie in 1784 dan ook van 120 naar 50 gulden⁹¹. Van enig overleg over wijziging van het contract blijkt niets. Dat er nog wel kon worden verveend blijkt uit een inspectierapport inzake de Landscheiding uit 1794: de dijk was weer eens te laag bevonden en er was zelfs een gat in de kade van de Wallenwetering gestoken om turf te winnen. Na een verbod op verdere vervening en vervoer van te velde staande turf, werden de zaken schielijk in orde gebracht⁹².

Meenigvuldige gruwelen

De in die jaren oplaaiende strijd tussen patriotten en prinsgezinden zou Pieter van Puffelen helaas noodlottig worden⁹³. De remon-

stranten, waartoe ook het gezin Van Puffelen behoorde, waren vanwege de voorgestane vrijheid van godsdienst veelal aanhangers van de patriottische partij en zolang die de overhand had, werden de Oranjegezinden dwars gezeten. Toen het tij na de inval van de Pruisen in 1787 keerde, ontstonden ernstige rellen in Zegwaard. Als gevolg daarvan vond onder andere de remonstrantse emeritus-predikant Pieter van den Bosch de dood en werd de inboedel van het remonstrantse kerkgebouw in de Dorpsstraat kort en klein geslagen.

Een verslag uit 1795, toen de rollen weer waren omgekeerd en de patriotten aan de macht waren, verwoordt de toestanden als volgt: “(dat er) zoodanige en meenigvuldige gruwelen hebben plaats gehad, dat men maanden werk zoude hebben om alle bijzonderheeden te omschrijven en die Soetermeer en Zegwaard aan de nakomelingschap zoude doen voorkomen als een hol van monsters, uitgeleerd in heiligschennis, moord, diefstal en plundering, zijnde in die tijd geen huis van vaderlandsgezinde ingezeetenen van plundering bevrijd gebleeven, veele eigenaars genootzaakt huis en goederen ten prooi aan een woedend graauw van allerlei rang over te laten”. Adrianus Hekker werd “tot smert zijner weduwe en ses kinderen” zodanig gemolesteerd, dat hij aan zijn verwondingen overleed. Van Pieter van Puffelen wordt gemeld dat hij aan de gevolgen van de “hem aangedane schrikken” is overleden⁹⁴. Inderdaad overleed Pieter in mei 1788, nog geen 50 jaar oud. Zelfs in september van dat jaar werd zijn jonge weduwe nog lastig gevallen door een troep prinsgezinden, die aan de deur kwam en geld eiste om te drinken op de verjaardag van een van de Oranjes⁹⁵. Een arbeider gaf hen twee schellingen maar deze werden hem teruggegeven omdat de meute alleen genoeg nam met twee rijksdaalders en anders nog wel eens terug zou komen. Dit voorval herinnerde de knecht Jan Kerkhof zich nog in 1796 maar gelukkig ook “aan welke bedreiging men zig destijds niet gestoord heeft en welke ook niet is vervuld geworden”.

Dames aan de dam

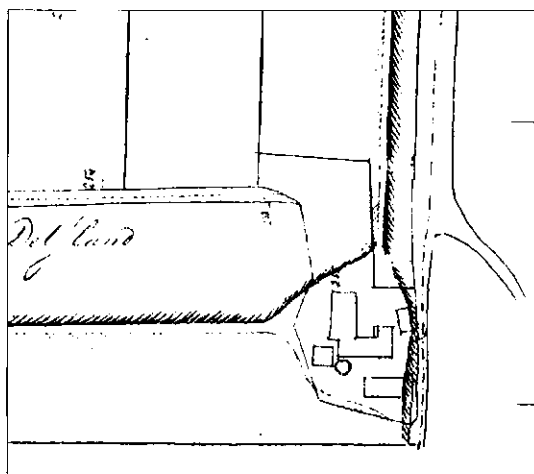
Ook in 1798 had de weduwe Van Puffelen nog een knecht of meid in huis. Uit een bewonerslijst naar kerkelijke gezindte blijkt dat er toen aan de dam vijf remonstranten en een katholiek woonden⁹⁶. De remonstranten waren de weduwe, haar dochters en haar zuster; de katholiek moet een gediensstige zijn geweest. In november van dat jaar trouwde dochter Lena met Jan Ruijchaver en in 1802 vertrok ze naar Den Haag. Maria Rijlaarsdam, weduwe Van Puffelen, speelde het met haar twee dochters en de nodige knechten en meiden klaar om de boerderij draaiende te houden. Het huis in Zegwaart werd in die tijd waarschijnlijk verhuurd aan de arbeiders van de hoeve. Toen Trijntje Rijlaarsdam in 1823 op 78-jarige leeftijd overleed, was Maria haar enige erfgename. Aangezien er geen testament was, bleek het noodzakelijk een verklaring op te maken over de erfrechten. Daartoe verschenen op 30 januari 1824 zeven notabele heren voor de notaris, allen tussen de 60 en 75 jaar oud⁹⁷. Een rentenier, een onderwijzer, een heelmeester, een koopman, een boer/grondeigenaar, een meester wagenmaker en een meester timmerman verklaarden eensgezind Trijntje gekend te hebben, wie haar ouders

waren en ook dat Maria Rijlaarsdam haar enig overgebleven zuster was. Maria overleefde haar zuster maar drie jaar. Eind 1826 overleed ze aan de Reguliersdam, 80 jaar oud. Haar ongehuwde dochters Trijntje en Neeltje, beiden ook dik in de zestig, hielden het bedrijf draaiende tot ze in 1831 naar Zegwaart verhuisden. Was er in het begin van de 18e eeuw een mannenoverschot aan de dam, de dames hadden gedurende bijna 40 jaar bewezen hun mannetje te kunnen staan!

Een Haagse eigenaar

Op 22 en 29 juni 1831 vond in de herberg De Gouden Leeuw aan de Dorpsstraat te Zoetermeer de veiling plaats van de huizen en landerijen rondom de Reguliersdam⁹⁸. Op verzoek van Trijntje en Neeltje en de kinderen van hun overleden zuster Lena van Puffelen veilde notaris Isaac Molenaar de bouwmanwoning met een grote stal voor maar liefst 30 koeien, een arbeidershuis aan de Zegwaartse kant van de dam, een schuur met een paardenstalling, dorsvloer en karnmolen, een wagen-, hout- en varkensschuur met korenzolder, twee turfschuren en drie hooibergen. Daarbij behoorden flinke partijen land, zowel in Zoetermeer als in Zegwaart langs de Wallenwetering, het stuk Landscheiding vanaf de boerderij tot aan de Molenweg en bouwland in de Stiershoofden. De landerijen werden omschreven als "extra-ordinair schoone, welgelegen en weltoegemaakte wei-, hooi- en teellanden". Van een sloot aan de noordzijde van het erf wordt geen melding gemaakt, hoewel dit niet hoeft te betekenen dat deze toen gedempt was. Wellicht was hij niet vermeldenswaardig genoeg. De bediening van de overtoom met bijbehorende kaapstander, rollen, kabels enzovoorts was ook in de koop begrepen, evenals de Delftse subsidie van 50 gulden. Na verschillende biedingen door Zoetermeerse boeren en grondeigenaren werd het geheel tenslotte gemeind door de Haagse koopman Christiaan de Bruijn voor f 10.641. Misschien was hij op deze fraaie boerderij geweest door de weduwnaar van Lena van Puffelen, Johannes Ruijchaver, die een grut-

28

2.8 De boerderij van de familie Kalisvaart aan de dam in Zoetermeer volgens de kadasterkaart uit 1892. Het L-vormige gebouw is de boerderij met stal. Aan de waterkant staat de grote wagenschuur en ten zuiden van het woonhuis bevindt zich een hooiberg.

terij in Den Haag had. Hoe het ook zij, voor De Bruijn was het geldbelegging want hij verpachtte het bedrijf. In november 1831 nam de familie Van Maanen uit Pijnacker zijn intrek in de hoeve. De sloot aan de noordzijde van hun erf, waarvan in 1769 nog sprake was, moet toen al geheel gedempt zijn geweest. Op de kadasterkaart uit 1832 komt hij niet meer voor.

Opheffing van de overtoom

Johannes van Maanen en zijn zoons waren de laatsten die de overtoom zouden bedienen. Burgemeester en wethouders van Delft deden in 1842 een doorzichtige poging om van de subsidie af te komen⁹⁹. In een brief aan de hoogheemraden van Rijnland verzochten ze medewerking om de installatie op te ruimen. Argumenten werden niet gegeven maar het belang van Delft lag duidelijk niet meer bij een goede scheepvaarverbinding. Des te meer bij de stedelijke financiën! De Rijnlandse heren reageerden echter droog dat als Delft op die manier van het eeuwigdurende contract uit 1637 af wilde, ze dan maar naar de rechter moest stappen. In Rijnland interesseerde men zich al helemaal niet voor de overtoom. Het scheepvaartverkeer was sterk afgenomen en de meeste schuiten waren waarschijnlijk te groot geworden om nog met handkracht over de dam te trekken. De burgemeester van Zegwaart betoogde nog dat de overtoom niet dagelijks maar toch voortdurend “tot deszelfs primitief gebruik wordt aangewend”. De bestuurders van Delft dachten daar echter anders over: de onderhoudsbijdrage komt na 1841 niet meer in de stadsrekeningen voor. Door de aanleg van de spoorlijn Den Haag–Gouda in 1870 werd de waterverbinding defintief verbroken en had de overhaal geen nut meer.

De erven Van Maanen

Na het overlijden van Johannes van Maanen in 1846, liet zijn weduwe Lena van Alphen een uitgebreide boedelbeschrijving opmaken ten behoeve van haar en haar kinderen¹⁰⁰.

Notaris Molenaar kwam daarvoor met een candidaat–notaris en een veldwachter naar de boerderij, om alles nauwkeurig op te nemen. Zij maakten een ronde door het huis en de stallen en troffen het volgende aan:

In de winterkeuken stonden een tafel met zes gematte stoelen, een wieg, een latafel en er hing een klok. Naast serviesgoed waren er schilderijen, twee bedden, een zwavelbak en een jachtgeweer aanwezig. Op de vloer lagen matten. In het voorhuis stond een kabinet en daarin en in de twee vaste kasten bevond zich serviesgoed, kleding en een paraplu. Ook hier lagen matten op de vloer en voor de ramen hingen glasgordijnen, evenals in de winterkeuken. Midden in de kamer stond een tafel met zes stoelen en in de hoek een lessenaar met de bijbel. In de opkamer was ook een bed aanwezig en onder andere een kist met spek en vlees. Op zolder nog een bed en “eenig slagereedschap”. In de keldergang stond niet zoveel maar de kelder zelf was gevuld met kruiken, flessen, allerlei aardewerk en maar liefst 20 melktesten. Wonen deed de familie in het zomerhuis want daar stonden een tafel met twaalf stoelen, een rechtbank (aanrecht) met theegoed en een scheerbekken, een turfkist en een vogelkooi met een kanarie. Bij de haard stonden de doofpot, een ijzeren pot en ketel en een blaaspijp. Aan de muur hingen zes schilderijen. De achterzolder bevatte weer een bed en een blijkbaar weinig gebruikte karn, een wringkuip en een melkton. Ook lag er een palingelger, een vork om alen mee te vangen. Buiten in de stal stonden een karn met toebehoren, melkstaren (tobben), melkemmern en een roomstoof; bovendien vier koperen melkketels, allerlei gereedschap, een windmolen en twee wastobben. In de karnmolenshuur bevonden zich een drankton, scheppen, rieken en hooivorken. De wagenshuur huisvestte twee hoge boerenwagens, een kaaspers en een ijslee. Ook stond er een spekbak en hingen de paardentuigen aan de muur. Op de korenzolder lagen de korenzeven, de klaven om de koeien aan de hals vast te zetten met de grampels (kettingen), een aardappelzeef en bijbehorende schalen en gewicht. Voor de zondagse

kerkgang stond er een speelwagen (luke rijtuig) in de "overwagenschuur".

Op de werf bevonden zich de bargheef om de kappen van de hooibergen op te trekken, verschillende eggen, een ploeg, houten zwingen om de paarden aan te spannen en een drie-paards ploegtuig. De oogst werd getaxeerd en ook de aanwezige gedorste gerst, rogge, tarwe en haver. De levende have besloeg zes werkpaarden, tien melkkoeien, twaalf vaarzen en pinken en 15 kalveren. Ook vier schapen met elf lammeren en twee varkens behoorden tot de boedel. Op de werf scharrelde tenslotte een partij hoenders rond en in de wetering zwommen tien "eendvogels". Voor de taxatie van het goud en zilverwerk kwam een goudsmid uit Delft. Naast gouden kettingen, hangers, ringen en gespen, beschikte de weduwe over een zilveren snuifdoos, een zilveren "eau-de-la-reinedoos", een zilveren beugeltas en een knipje en voor zondags een kerkboek met zilveren beslag.

30

De waarde van de inventaris bedroeg ruim 3500 gulden, waarvan bijna een derde voor het vee en 700 gulden voor de oogst en de granen. Wagens werden hoog aangeslagen, evenals twee gouden kettingen. Alle overige goederen kwamen onder de 30 gulden uit.

In 1854 verwisselde de landheer het tijdelijke met het eeuwige¹⁰¹. Zijn dochter verkocht de woning met de landerijen in 1865 aan "bouwvrouw" Van Maanen¹⁰². Rond dezelfde tijd verwierf de weduwe Van Maanen grond in Pijnacker en Zegwaart in het uiteindelijk toch nog drooggemaakte Voorhoekje. De venerij in Zoetermeer-Zegwaart was toen definitief ten einde. De aanleg van de spoorweg Den Haag-Gouda in 1868-1870 was de aanleiding voor een grondruil met de Rhijnspoorwegmaatschappij, teneinde een aaneengesloten stuk land rondom de hoeve te behouden. Om dit alles te financieren, had de weduwe een hypotheek gesloten bij de Zoetermeerse koopman Arie van Beek van 16.000 gulden. Toen zij de boerderij, het huisje in Zegwaart en het land in 1873 aan haar zoons verkocht, stond daar nog 10.000 gulden van. De gebroeders Van

Maanen dienden daarenboven ruim 47.000 gulden aan hun moeder te betalen¹⁰³. Enkele jaren later verhuisden Hendrik en Johannes van Maanen naar het damhuisje in Zegwaart. Voor die tijd was het steeds verhuurd geweest maar waarschijnlijk niet aan knechten of dienstbodes van de familie; die woonden in de boerderij zelf. De broers in Zegwaart stichtten beiden een gezin en vertrokken in 1881 van de dam. Bernardus van Maanen bleef achter in Zoetermeer maar verhuisde al spoedig naar Pijnacker, nadat hij de boerderij op 5 maart 1881 had verkocht aan Arie Kalisvaart te Maasland¹⁰⁴.

Jacob en Arie Kalisvaart

Arie Kalisvaart kwam zelf niet naar Zoetermeer maar wel zijn zoon Jacob, geboren in Maasland in 1854, die zich in 1881 met zijn vrouw Pietje Rodenburg en hun twee kinderen aan de Reguliersdam vestigde. Het huisje in Zegwaart stond toen leeg. Het werd omstreeks 1883 afgebroken. Jacob maakte plaatselijk geschiedenis door samen met de Zegwaartse landbouwer Elias Hendrik Chardon te "doleren"¹⁰⁵. In 1886 ontstond landelijk de Doleantie, een beweging van Nederlandse Hervormden die meenden dat de N.H. kerk te veel van het rechte pad afdwaalde en geen recht meer deed aan de beginselen van de Reformatie. Vrijzinnige ideeën voerden naar hun idee de boventoon, en bovendien voelden zij zich geknecht door een hiërarchische organisatie. De heren Kalisvaart en Chardon verwoordden hun bezwaren in een brief aan de Zoetermeerse kerkeraad aldus: "waar een hiërarchie te dulden is, alzoo het werk der vaders te niet doen en ons langzamerhand en ongemerkt op Roomsche paden leiden". Wanneer de kerkeraad niet binnen acht dagen stappen zou nemen om het tij te keren zagen de schrijvers zich genoodzaakt hun kinderen "in de Ned. Ger. Kerk te laten doopen". Het aangeklaagde college kon niet aan het verzoek tegemoet komen en verzocht verschoond te blijven van verdere aansporingen. Het gevolg was dat Kalisvaart en Chardon toetraden tot de Gereformeerde Kerk van Zegwaart, die

hier in 1861 was gesticht¹⁰⁶. Hun doopbelofte deden ze gestand; Elias Hendrik Chardon had een groot gezin maar Jacob Kalisvaart spande de kroon. Veertien zoons en dochters kreeg zijn vrouw voor ze in 1898 overleed. Daarna hertrouwde Jacob met Maria Bos, die al vier dochters had. Vervolgens werden nog eens vijf Kalisvaartjes geboren. Jacob schijnt ooit tegen zijn vrouw te hebben gezegd: “mijn kinderen en jouw kinderen hebben ruzie met onze kinderen”!

Jacob Kalisvaart kocht de boerderij in 1899 van zijn moeder¹⁰⁷. Hij trok zich in 1918 met zijn vrouw terug van het bedrijf. Samen gingen ze rentenieren aan de Broekweg in Zoetermeer, waar ze in 1934 respectievelijk 1935 zouden overlijden. Opvolger aan de Reguliersdam was hun zoon Arie, die daar tot 1950 zou boeren. Hij liet het woonhuis en de stal in 1934 herbouwen. De boerderij was toen al oud en in de loop der jaren was zo'n conglomeraat van aan elkaar gebouwde muurtjes

en schuren ontstaan, dat herbouw noodzakelijk was. Helaas is niet bekend wat er in de jaren dertig is gesloopt. Wellicht was het nog een 17e-eeuwse boerderij maar evengoed kan het betrekkelijke nieuwbouw uit de 19e eeuw zijn geweest. Gegevens over verbouwingen in vroeger tijden of afbeeldingen van toen ontbreken geheel. De hooibergen werden in 1936 eveneens vervangen door een moderne vierroedenbarg met een lierwerk voor het optakelen van de kap¹⁰⁸. De grote schuur die op latere foto's nog is te zien, dateert ook uit die tijd.

De overtoom (onder de) weg

De boer hield als vanouds 30 stuks melkvee en tegen de tweede wereldoorlog waren de landbouw- en veeteeltmethoden dusdanig verbeterd, dat dit op de helft van het land mogelijk was. Het bedrijf werd gesplitst en aan de Stationsstraat — de nieuwe naam van

2.9 Het woonhuis uit 1934 met daarnaast de grote wagenshuur in de jaren zeventig. Links voor de schuur staat de grenspaal van de drie hoogheemraadschappen. [foto Kees van den Burg]

2.10 De boerderij van Jan Kalisvaart "aan de laan". De oude Landscheiding vormde de laan naar de hoeve. [foto Cor van Wieringen]

de Molenweg — werd een tweede boerderij gebouwd, eveneens bemand door een Kalisvaart. Deze boerderij is behouden gebleven. Tegenwoordig is hier een handel in antiek annex tuinbenodigdheden gevestigd. Aan de Reguliersdam konden naast de 30 koeien, vijf fokzeugen en tien schapen worden gehouden. In 1948 werd het huis op kosten van de eigenaar voorzien van elektriciteit. De Delftse leverancier vond een aansluiting te duur voor zo'n afgelegen boerderij. Na de overname van het bedrijf door zoon Jan Kalisvaart in 1950 leek aanvankelijk alles te blijven zoals het eeuwenlang was geweest. De boer, hij ploegde voort, nu alleen met moderne machines. "Ome Jan van de laan" werd hij genoemd, ter onderscheiding van de andere Kalisvaarten in de buurt. Die laan was het inmiddels sterk ingeklonken Landscheidingsdijkje, dat vanaf de Stationsstraat naar de woning liep. In 1960 kwam de waterleiding naar de boerderij, hoewel de watertoren al sinds 1927 op een steenworp afstand stond. Met de aanwijzing van Zoetermeer als groeikern in 1962 werd het vonnis geveld. In het begin van de jaren zeventig moest de Afrikaweg dwars over het land worden aangelegd en waarschijnlijk

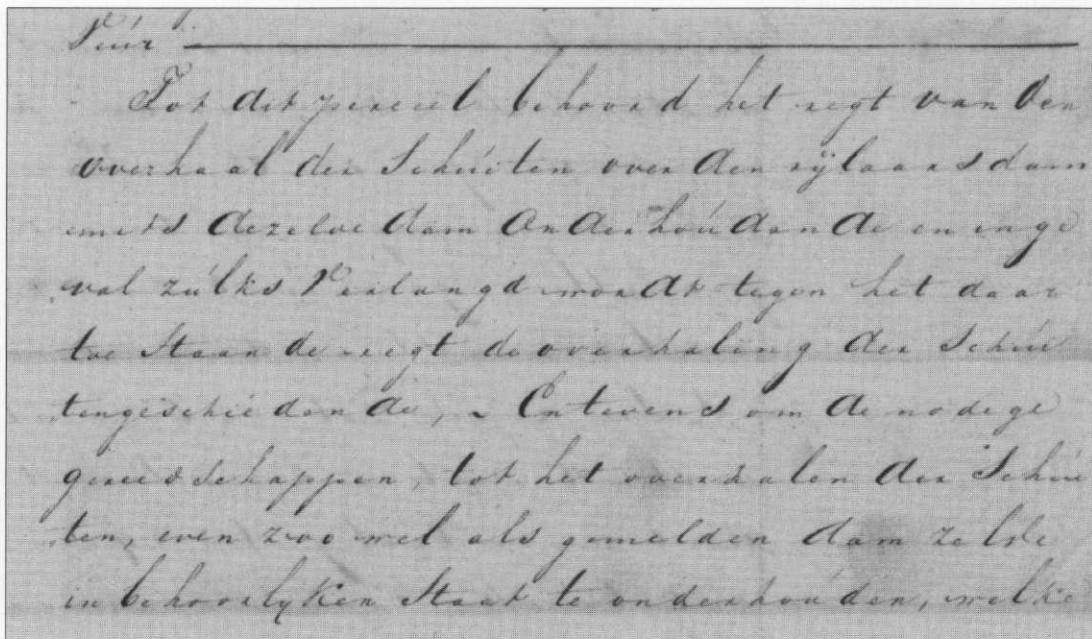
verdwenen daarbij de laatste resten van de overtoom. In 1980 werd het bedrijf opgeheven. Aanvankelijk bestonden plannen om de boerderij te verbouwen tot woonruimte voor eenpersoonshuishoudens of te bestemmen voor de opvang van probleemjongeren. Ook is het gebouw nog enige tijd gekraakt. In 1989 kwam echter toch de slopershamer. Wat resteert is slechts de windvaan van de hooiberg, die in een museum terecht is gekomen.

Noten

1. Hoogheemraadschap van Delfland, Oud Archief Delfland (OAD) 1818
2. OAD 1838/4
3. Algemeen Rijksarchief (ARA), Handschriften 481
4. Rijlaarsdam, Over herkomst 1980
5. Gemeentearchief Zoetermeer (GAZ), Plaatselijk Bestuur Zoetermeer (PB Zm) 261
6. OAD 1820/2
7. GAZ, Plaatselijk Bestuur Zegwaart (PB Zw) 299
8. GAZ, Rechterlijk Archief Zegwaart (RA Zw) 41/128v
9. GAZ, RA Zw 41/402
10. GAZ, RA Zw 41/116
11. GAZ, RA Zw 41/381
12. GAZ, RA Zw 41/399
13. GAZ, PB Zm 199; Hoogheemraadschap van Rijnland, Oud Archief Rijnland (OAR) 9479
14. GAZ, Rechterlijk Archief Zoetermeer (RA Zm) 39/36, RA Zw 43/131
15. GAZ, RA Zm 93/36,218, 40/270v
16. GAZ, RA Zw 46/4v
17. Gemeentearchief Leiden (GAL), Stadsarchief 4024
18. GAZ, PB Zm 200-202
19. GAZ, PB Zw 308 f. 70
20. GAZ, RA Zm 45/354
21. GAZ, RA Zm 54/16v
22. GAZ, Pb Zw 308 f. 70, 1628
23. GAZ, PB Zm 200-202
24. Gemeentearchief Delft (GAD), Oud Archief 17/3 f. 344-346
25. GAZ, RA Zm 49/234v
26. GAZ, RA Zw 54/16v
27. GAZ, RA Zm 50/182
28. GAZ, RA Zm 51/34
29. GAZ, RA Zw 56/239
30. GAZ, RA Zw 13/20-2-1660
31. OAD 1844/34
32. OAD 1880
33. OAD 1844
34. Grootveld 1995 blz. 12
35. GAZ, PB Zw 681, 1691
36. GAZ, RA Zw 58/45v
37. GAZ, PB Zw 360
38. GAZ, PB Zw 493
39. GAZ, Notariële archieven (Not.) 41/145
40. GAZ, Not. 41/190
41. GAZ, Not. 45/390
42. GAZ, Not. 46/475
43. GAZ, Not. 45/390
44. GAZ, PB Zw 360
45. GAZ, PB Zw 960
46. GAZ, Not. 45/14-11-1702
47. GAZ, Weeskamer Zegwaart 287
48. Zusters volgens DTB Zm 16 (27-5-1708)
49. GAZ, Not. 46/8-1-1708
50. GAZ, RA Zw 76 30-7-1759, 20-4-1764 en RA Zw 77/56v
51. GAZ, Not. 33/118
52. ARA, Remonstrantse gemeente Zoetermeer-Zegwaart (Rem.) 6
53. ARA, Rem. 6
54. ARA, Rem. 6
55. GAZ, PB Zm 325-329
56. GAD, Oud Archief 45-1 f. 110
57. GAZ, Coll. Eigendomsbewijzen
58. Dit is niet geheel zeker; de akte spreekt van een te maken schoeiing aan het einde van het slootje, aan de kant van de dijk, vanaf het hek aan de westkant van het bleekveld van Willem tot aan hun gezamenlijk scheidhek toe.
59. ARA, Financie van Holland 497
60. GAZ, DTB Zm 17, periode 1716-na 1728
61. GAZ, PB Zw 460
62. GAZ, PB Zw 460
63. GAZ, Not. 21/457
64. ARA, Rem. 4
65. GAZ, RA Zm 58/27, RA Zw 61/17-6-1744
66. GAZ, Not. 56/9-3-1750
67. GAZ, Not. 24/698 en 25/748
68. ARA, Rem. 4
69. GAZ, Not. 24/699
70. GAZ, Not. 25/707
71. GAZ, RA Zw 76/7-7-1766
72. GAZ, RA Zw 76 16-8-1761, 20-4-1764
73. GAZ, RA Zw 76 23-9-1772
74. ARA, Rem. 6-7
75. OAR 256/112
76. GAZ, RA Zm 58/263
77. GAZ, Not. 113/22-6-1831
78. GAZ, RA Zm 56/263
79. GAZ, RA Zw 76 30-7-1759
80. ARA, Rem. 7
81. GAZ, Not. 28/16-6-1769
82. GAZ, RA Zw 76/23-9-1772
83. GAZ, PB Zw 350, 1769, 1772-

Over de Reguliersdam

84. GAZ, RA Zw 77/56v
85. GAZ, Not. 28/882
86. GAZ, RA Zw 77/10
87. GAZ, Not. 32/24-9-1775
88. GAZ, Not. 28/955
89. GAZ, PB Zw 4, weerbare mannen
90. GAZ, Not. 33/120 en 121
91. GAD, Oud Archief afd. I, 679/45 - stadsrekening
92. OAD 1911bis
93. Grootveld 1995 blz. 19
94. Duiniveld 1937
95. GAZ, PB Ztm 146
96. GAZ, PB Zm 395
97. GAZ, Not. 98/5
98. GAZ, Not. 113/22-6-1831
99. OAR 8362
100. GAZ, Not. 128/55
101. Haags Gemeentearchief, Not. Bervoets 9-12-1854
102. GAL, Not. Klaverwijden 28-12-1865
103. GAZ, Not. 168/129
104. Dienst van het Kadaster (KADOR), Kad. overschrijving 622/42, 5-3-1881
105. Velvis 1995 blz. 54
106. 1886-1986 100 jaar dolerenden
107. KADOR, Kad. overschrijving 1031/75, 2-2-1899
108. Krijgsman 1994

2.10 "Tot dit perceel behoort het regt van den overhaal der schuiten over den Rijlarsdam" (1831)

3 Een sloot in fasen

De opgraving

Het verloop van de opgravingen

Bij een archeologisch onderzoek passen enkele cijfers over dat onderzoek: wanneer is er gegraven, hoeveel putten zijn er uitgezet, etc. Hier volgt een beknopt overzicht van deze gegevens.

In mei en juni 1976 is tien dagen veldonderzoek gedaan door gemiddeld vijf personen. Zowel aan de Zoetermeerse of westzijde van de Delftsewallenwetering (bij de boerderij) als aan de Zegwaartse of oostzijde van de wetering (bij de zijarm van die wetering) werd een aantal putten uitgezet. De toenmalige amateurarcheologen stelden zich bij deze opgraving het volgende doel:

“...het verkrijgen van meer informatie betreffende de kloosterlingen, hun manier van bouwen, wonen en leven en ook de wijze waarop men de kerk en klooster verwoest heeft”¹. De uitgangspunten (of beter gezegd: vooronderstellingen) waren geformuleerd na bestudering van een kaart uit 1574, die in verband met Leidens Ontzet was gemaakt. Deze formule wijkt nogal af van de doelstelling uit 1989, zoals in hoofdstuk 1 is weergegeven.

In juli 1988 werd duidelijk dat een aan te leggen weg de Delftsewallenwetering zou doorsnijden. In het oostelijke dijklichaam dat zou worden afgegraven, bevond zich een niet-natuurlijke bult, die op mogelijke bebouwing duidde. Met behulp van een graafmachine is door de bult een sleuf gegraven. De sleuf ligt 175 meter ten noorden van het punt waar de wetering aan de oostzijde een aftakking (zijarm) heeft. Op 4 juli 1988 is de eerste put van het “tweede project Reguliersdam” gegraven, getekend en gefotografeerd.

Driekwart jaar later, op 11 maart 1989, ging de eerste spade de — volgens onze voorgangers uit 1976 “heilige” — grond in. Er volgden 58 graafdagen, waarvan de laatste op 1 april 1990 was. Ter vergelijking: bij het veldonderzoek naar kasteel Palenstein werden 94 graafdagen over een periode van twee jaren uitgesmeerd. Er is dus bij de Reguliersdam vrij frequent gegraven. Ongeveer 380 zakken werden gevuld met bodemvondsten uit 24 opgravingsputten. Totaal zijn 33 tekeningen en bijna 240 dia's in het veld gemaakt. Het omvangrijke project liet zich in 20 bladzijden aan dagrapporten samenvatten. Hierbij werd een 50-tal schetsen gevoegd, die met behulp van een tekenprogramma op de computer waren vervaardigd.

De bebouwing bij de aanvang van het veldonderzoek

De bebouwing die in 1989 nog aanwezig was, stond aan de westzijde van de Delftsewallenwetering. Het ging om een boerderij, waarvan de woning al enkele maanden voor de aanvang van het onderzoek was afgebroken. De laatste eigenaar, Jan Kalisvaart, hield in de schuur van de boerderij tot vlak voor de sloop in juli 1989 nog een aantal geiten. Ten westen van de schuur stond een hooiberg. Deze was volgens de laatste bewoner in 1934 samen met de schuur gebouwd. Ten noord-oosten van de schuur en de woning bevond zich een aantal schuurtjes en overkappingen. In het veld was duidelijk te zien dat de boerderij bovenop de Landscheiding stond: de omgeving lag enkele meters lager.

De Delftsewallenwetering had in het onderzochte gebied een korte zijarm aan de

3.1 De bebouwing op het opgravingsterrein bij de start van het onderzoek.

oostkant. Vroeger liepen de hoofdloop en aftakking nog verder zuidwaarts. In de loop der jaren zijn zij — vermoedelijk meermalen — in noordelijke richting gedempt.

In juli 1976 is het terrein aan de zuidzijde van de boerderij in verband met de aanleg van de Afrikaweg tot op onbekende diepte afgegraven en weer opgehoogd met zand.

Het opgravingsterrein

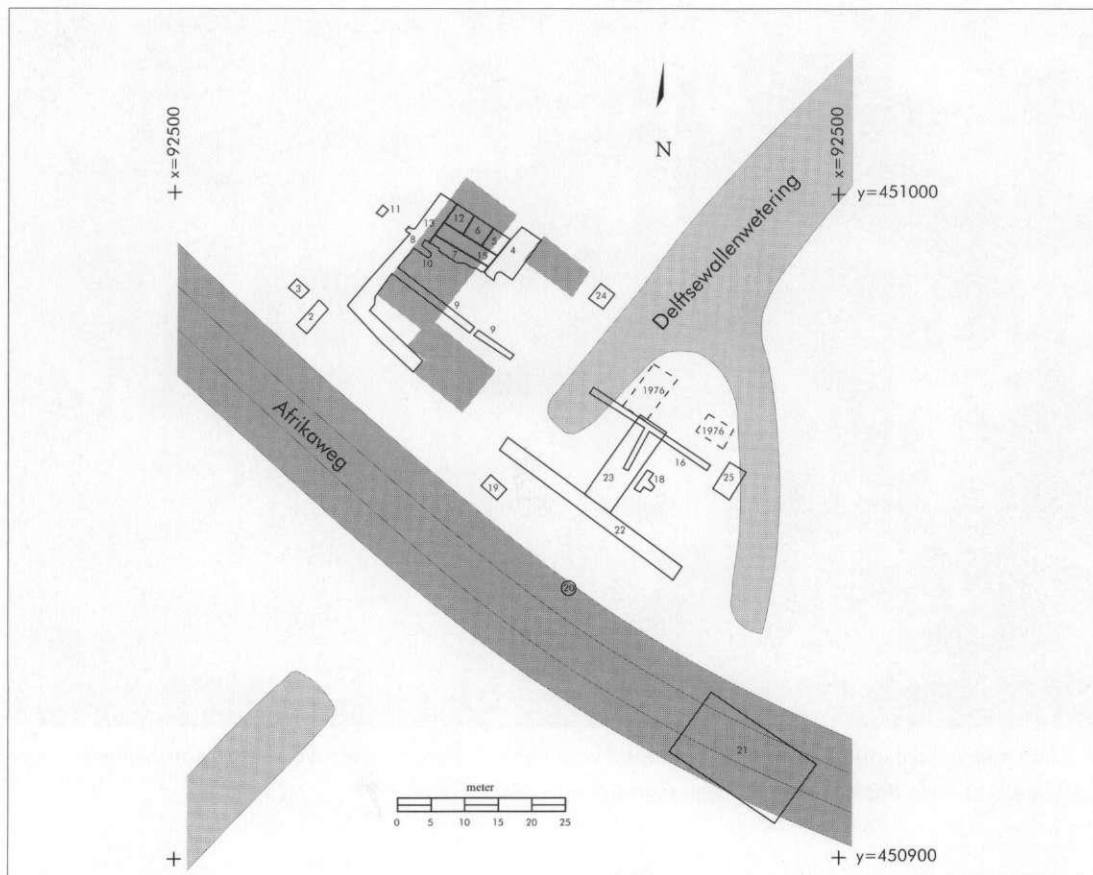
Het aan archeologisch onderzoek onderworpen gebied kan worden opgesplitst in een aantal deelreinen. Ten eerste een splitsing tussen Zoetermeer en het voormalige Zegwaart: respectievelijk ten westen en ten oosten van de Delftsewallenwetering. Vervolgens kunnen binnen elke gemeente één of meer woningen en sloten worden onderscheiden. Ten slotte behoort een deel van het onderzoeksterrein tot zowel Zoetermeer als Zegwaart, namelijk de Delftsewallenwetering met de bijbehorende overtoom.

Nadat de gevonden resten van gebouwen en sloten in Zoetermeer en Zegwaart zijn besproken, wordt geëindigd met de gemeenschappelijke Delftsewallenwetering en de daarin liggende overtoom, die toch in verschillende opzichten de spil van het verhaal vormt.

De woningresten in Zoetermeer

Nadat in juli 1988 de boerderij was afgebroken en het puin afgevoerd, bestond voor het eerst de mogelijkheid om onder deze voormalige bebouwing te kijken.

Van west naar oost, loodrecht op de Delftsewallenwetering, is een 24 meter lange sleuf uitgezet (put 9), die geheel met de hand is gegraven. In deze sleuf zijn, zoals bij een erf vaker het geval is, tal van bewoningsresten uit verschillende perioden gevonden. Zowel resten van een betonnen kelder of put met stenen bekleding uit de 20e eeuw, als houtresten en scherven van meer dan drie eeuwen oud zijn

3.2 De nummering van de opgravingsputten en de contouren van de bebouwing en de wetering anno 1988.

37

blootgelegd. Daarnaast is geen ander fundament aangetroffen. Mogelijk zijn bij de laatste nieuwbouw in de jaren dertig de oude fundamente verloren gegaan. De stenen kunnen bijvoorbeeld zijn weggehaald om ze te kunnen hergebruiken. Wat bij een verwijderde fundering vaak nog wel te zien is, zijn zandlagen en soms ook restanten van houten constructies om het fundament te dragen. In de sleuf was dit het geval. Een zeer zware balk (biels), een takkenlaag, een rietlaag op twee meter onder het maaiveld en verschillende zand- en puinlagen zijn bij het onderzoek tevoorschijn gekomen. Dat er bebouwing op deze plaats heeft gestaan die ouder is dan de laatst afgebroken boerderij, is wel zeker. De diverse sporen die in de profielwand van de put waren te zien, zijn opgetekend.

In 1976 is naast het grindpad voor de woning een water- of beerput van rode baksteen

gevonden. Het betrof een type put waarvan de bovenkant door middel van een koepel was dichtgemetseld. Dergelijke putten zijn ook aangetroffen bij het archeologische onderzoek naar kasteel Palenstein in 1984 en naar de schuurkerk aan de Voorweg in 1996. Wegens een grote hoeveelheid puin heeft de toenmalige werkgroep geen kans gezien het onderste deel van de inhoud naar boven te halen. Daarom kon helaas geen datering van de put worden gegeven.

In de in 1989 als eerste uitgezette put (put 2), ten zuiden van de hooiberg, kwam een fundament van een schuur tevoorschijn. Gezien het plastic dat rond de stenen werd aangetroffen, moet de schuur nog tot in deze eeuw in gebruik zijn geweest.

Een kolom van zavel (zandige klei) die op iets grotere diepte uit dezelfde put tevoorschijn kwam, rustte op een houten raamwerk met een diameter van 1,8 meter. Onder de constructie lagen enkele stenen en wat puin. Het geheel

3.3 De waterput die in 1976 naast het grindpad voor het huis werd ontdekt. Vanwege grondwater en puinbrokken kon deze destijds niet worden uitgegraven.

deed sterk denken aan een waterput waarvan de stenen na het buiten gebruik raken, zijn verwijderd voor hergebruik. Vervolgens zou de voormalige put zijn opgevuld met zavel. Helaas zijn ook hier geen voorwerpen opgegraven die iets over de datering kunnen zeggen.

Anders dan in de handgegraven sleuf dwars over het erf, zijn onder de schuur uit 1934, die bij de aanvang van het graafwerk nog aanwezig was, wel tastbare fundamenteen gevonden. Deze schuur was (deels) gefundeerd op rode bakstenen van een ouder gebouw. Ook kwam bij de afbraak een noord-zuid lopend fundament van gele stenen te voorschijn. Onder de fundamenteen lag, zoals we bij funderingen vaak zien, een laag zand en nog dieper een zwarte veenachtige laag met wat verbrand hout. Om het verzakken van de funderingen te voorkomen, hebben de bouwers de muren hier en daar op houten (bier- of wijn-?) tonnen geplaatst. Door deze tonnen met een doorsnede van ca. 60 cm waren gemiddeld acht palen geslagen, zodat het gebouw als het ware door brede palen werd gedragen. Dergelijke

groepjes palen worden ook wel poeren genoemd. Een zevental poeren die vermoedelijk onder hetzelfde gebouw stonden, is blootgelegd. Deze stonden alle in een gedempte sloot en maakten deel uit van een fundering van een gebouw, waarschijnlijk een stal, dat noord-zuid georiënteerd was. De mededeling van de laatste eigenaar van de boerderij, de heer Kalisvaart, dat zijn stal uit 1934 op oude fundamenteen stond, sluit hier goed bij aan. De vondst van een viertal goten wijst op bebouwing aan de westkant van de Delftsewallenwetering. Drie zien er hetzelfde uit: een houten plank als bodem, gemetselde bakstenen als zijkant en een bovenkant die bestaat uit vierkante rode plavuizen. Van één goot staat vast dat deze uit de oostkant van het op poeren staande gebouw kwam en afwaterde in de hieronder te noemen zijnsloot van de Delftsewallenwetering. Vooruitlopend op de vondstdatering zal deze goot ongeveer de laatste 15 jaren van de achttiende eeuw als afvoer van de schuur dienst hebben gedaan. De twee andere stenen goten waren bij benadering zuid-noord en zuidoost-noordwest georiënteerd. De van zuid naar noord lopende

goot werd doorsneden door de andere goot. Hieruit kan worden afgeleid dat de noord-zuid-goot het oudst moet zijn; gelet op de voorwerpen uit de grondlaag uit of na de periode 1785-1800. Het is niet duidelijk geworden of beide goten bij de woning dan wel bij de schuren hebben behoord.

De vierde goot is geheel van hout en meet 10 cm. in het vierkant. Hij liep van zuidoost naar noordwest. Ook hiervan is niet bekend bij welk gebouw hij hoorde. Deze goot moet van na ongeveer 1800 dateren, gelet op de ouderdom van de laag waarin hij zich bevond.

Aan de uiterste zuidrand van het onderzochte terrein, in een machinaal gegraven sleuf, is niet veel meer dan een dik veenpakket aangetroffen. Omdat in de eerder met de hand gegraven sleuf wel scherven en dergelijke zijn gevonden, is het duidelijk dat de menselijke activiteiten zich hebben beperkt tot een deel van het terrein. Gezien het doel van de Landscheiding, een dijk om het water te keren, is het niet erg verbazingwekkend dat juist in het hart van de veendijk de grond onaangetast is en dat vergravingen van de grond slechts ten noorden van deze dijk voorkomen.

Vermeldenswaardig is ten slotte de vondst van nog een goot op een diepte van twee meter onder het maaiveld in de handgegraven sleuf over het erf. De bodem was van hout. De zijkanten bestonden uit drie lagen gemetselde gele stenen en de bovenkant werd gevormd door grote rode, ongeglazuurde plavuizen. Het bijzondere aan deze goot was dat hij slechts drie meter lang was en aan beide uiteinden aansloot op "tunnels" (boorgaten) met een diameter van meer dan vijf centimeter. Deze ronde tunnels waren niet meer dan gaten in de venige grond: een wand van bijvoorbeeld hout was niet te bespeuren. Vanwege de grote diepte en de beperkte breedte van de sleuf kon behalve de goot slechts het begin van de tunnelgaten worden bekeken. De lengte van de gang aan de westzijde bedroeg 4,3 meter: hier liep het gat dood tegen een 20e-eeuwse betonnen put. Het is mogelijk dat de gang ooit uitmondde in deze put, of, in een verder verleden, in een andere (water) put. De tunnel aan de oostzijde had een lengte van

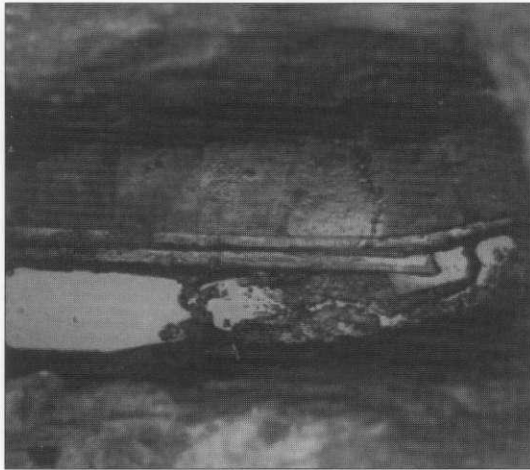

3.4 Drie van de aangetroffen poeren op een rij.

tenminste 6 meter: de lengte van de pomp-slang waarmee gemeten werd! Een mogelijke verklaring bij deze vondst is dat het gaat om een wateraanvoer vanaf de Wallenwetering naar een put of waterkelder op het erf. Deze waterweg zou middels horizontale boringen zijn aangelegd. Daar de lengte van de boorstukken beperkt is, diende hier en daar (afhankelijk van de lengte van de boor en de te maken gang) een kuil te worden gegraven om de boring te kunnen voortzetten. De goot kan dan worden aangemerkt als een soort koppelstuk in één van deze kuilen.

De sloot aan Zoetermeerse zijde

Uit een grondboring op ongeveer 18 meter ten westen van de Delftsewallenwetering bleek dat zich op die plek een zandlaag van enkele tientallen centimeters bevond. Daar een zandlaag in een gebied dat van nature alleen uit veen bestaat, een teken van menselijke activiteiten is, werd op deze plek een put uitgezet (put 4). Al gauw werd duidelijk dat we te maken hadden met een sloot, die, gelet op de

3.5 Aansluiting van de 'koppelgoot' op het geboorde gat in de putwand.

ligging van de beschoeiingen, dwars op de Delftsewallenwetering moet hebben gelopen. Een dergelijke sloot die doodloopt wordt ook wel wijk genoemd en diende ondermeer voor het afmeren van boten. Na de afbraak van de boerderij werd het mogelijk de sloot in westelijke richting te volgen. De totale lengte van de sloot bedroeg ruim 30 meter, de breedte 5 meter.

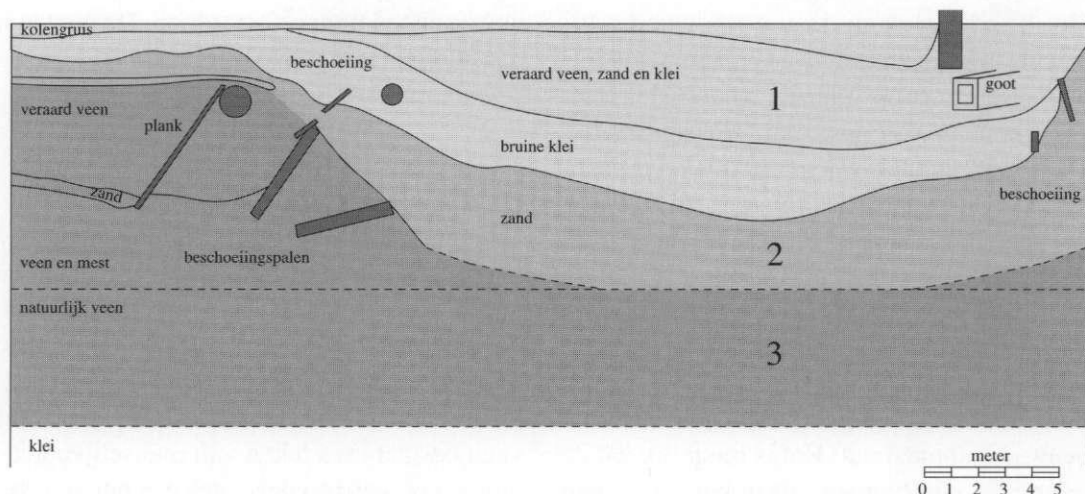
40

De sloot is grofweg in drie lagen op te delen. De onderste laag kunnen we aanduiden als slootbodem. Hierin zijn, in vergelijking met de erboven gelegen lagen, weinig vondsten aangetroffen. De enkele vondsten zijn vaak oud (15e- tot en met 17e-eeuws), ouder dan die uit de erboven gelegen lagen. Het gaat in

deze slootbodem deels om voorwerpen die stammen uit de tijd dat de sloot nog niet was gegraven en die zodoende horen bij een oudere erflaag, ver onder het maaiveld. Nieuwere voorwerpen die uit de slootbodem komen, zijn waarschijnlijk, nadat ze te water raakten in de bagger weggezakt.

De middelste laag die we in de sloot hebben aangetroffen, is aangeduid met de term gebruikslaag. Het betreft een spoor met veel zand en (huishoudelijk) afval van de, op het eerste gezicht, plaatselijke bewoners. De gevonden voorwerpen kunnen onder meer een goed beeld geven van de periode van bewoning en de mate van (plaatselijke) welvaart. De derde en tevens bovenste laag betreft de demplaag. Wanneer mensen een sloot willen dempen kunnen ze daar in theorie verschillende materialen en technieken voor gebruiken. Zo kan worden gekozen voor het in één keer dempen van de sloot met afval uit de stad of voor het langzaam laten dichtgroeien. Aan de Zoetermeerse zijde van de Reguliersdam bestond de demplaag uit klei, veen en hier en daar ook zand. Tevens is er afval in gevonden dat gezien de samenstelling en (beperkte) hoeveelheid mogelijk van de plaatselijke bewoners afkomstig is.

Grondmonsters van de sloot zijn ter plekke gezeefd. De zeef had een maaswijdte van 1 vierkante centimeter. De vondsten uit de zeef zijn handmatig verzameld; de residuen zijn niet meegenomen, met als gevolg dat bijvoor-

3.6 Het verloop van de grondlagen dwars op de sloot (put 4). De cijfers geven de verschillende sporen aan: 1 demplaag, 2 gebruikslaag, 3 slootbodem.

beeld slechts de grote pitten zijn verzameld. De plantaardige resten lichten dan ook slechts een tipje van de sluier op met betrekking tot wat in vroeger tijd is geconsumeerd en weggegooid.

Het opvallende aan de sloot is dat hij niet in één keer is dichtgegooid, maar in zeker vier fasen. Wanneer men een stuk wilde dempen werd midden in het water een rij planken gezet die haaks op de kant stonden. Vervolgens kon het ontstane vak worden gevuld met afval en grond.

Het meest westelijke deel van de wijk, dat dus het verst van de Wallenwetering was verwijderd, is het vroegst gedempt. De eerste indruk in het veld was dat de demping van dit vak al voor 1700 moet zijn aangevangen. Door het ontbreken van een beschoeiing die het einde van de sloot aangaf, het aanwezige veenpakket en een aangetroffen houten constructie (put 11) die mogelijk wijst op een hooiberg, bleek in het veld niet dat de wijk verder in westelijke richting heeft gelopen. Een duidelijke noordbeschoeiing is evenmin aangetroffen; slechts een zevental palen zou hierop kunnen wijzen. Aan de zuidkant vormde een aantal in verbinding staande planken en palen de beschoeiing. De breedte van de sloot bedroeg hier ca. vijf meter. De demplaag kon in dit deel van de sloot nauwelijks worden onderzocht: door de inzet van een graafmachine was de laag grotendeels verdwenen. De gebruikslaag en de slootbodem konden niet goed worden onderscheiden.

Ondanks het ontbreken van een damwand, dwars op de beschoeiing, kan worden gesteld dat de eerste demping vanuit het westen minimaal een meter of drie van de slootlengte betrof. Dit was af te leiden uit het feit dat midden in de sloot, dwars op de beschoeiing, enkele palen stonden die waarschijnlijk ooit deel uitmaakten van een damwand. Daarnaast is op deze plek tevens een verandering in de opbouw van de grondlagen geconstateerd.

Het tweede deel van de sloot dat is dichtgegooid had een lengte van ongeveer vijf meter. In dit vak is zowel de zuid- als de noordbeschoeiing blootgelegd. De zuidbeschoeiing was op het punt waar de sloot breder werd versterkt door een trekbalkconstructie (put 10),

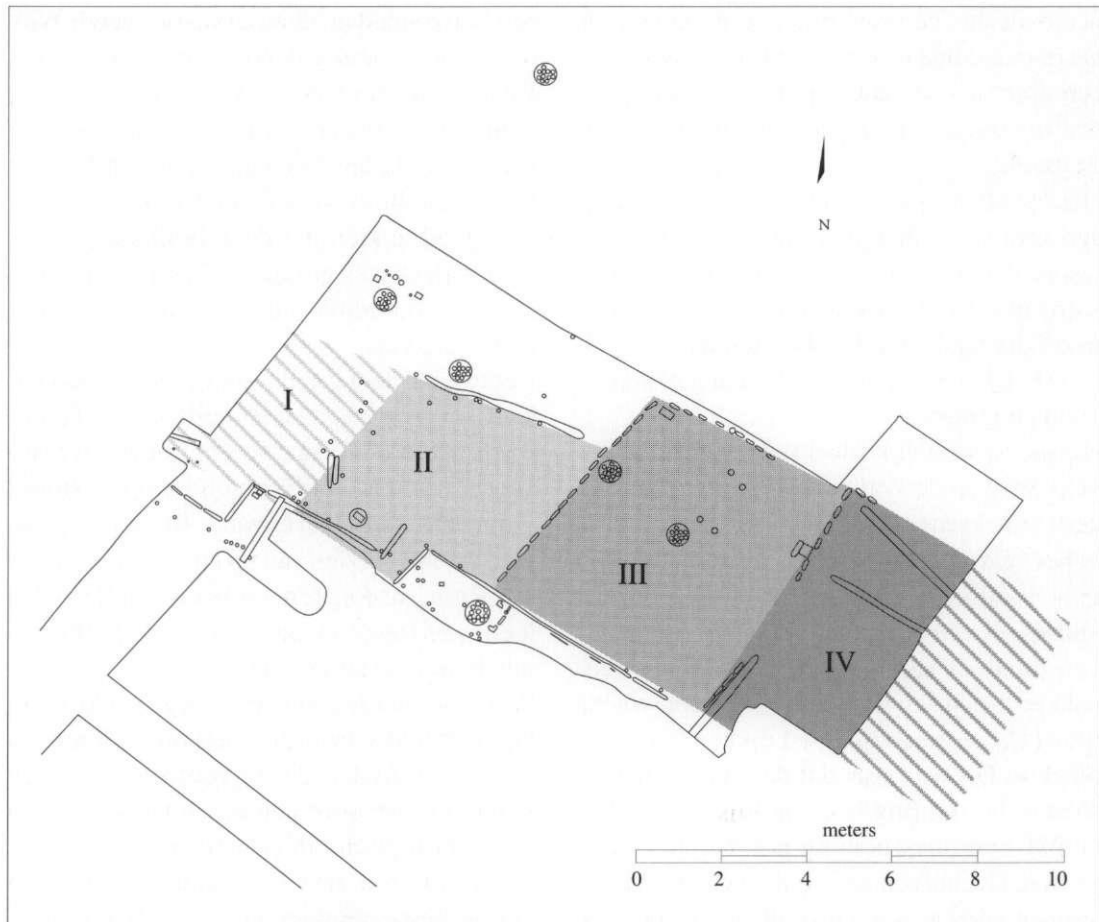
een horizontaal op de wal (vast)liggende balk die de beschoeiing behoedt tegen omvallen. De afstand tussen beide walkanten bedroeg 4 meter maar er is nog een tweede beschoeiing aangetroffen, die de breedte weer op 5 meter brengt. In dit als tweede gedempte slootdeel was goed te zien dat de gebruikslaag in de slootbodem was gespoeld. Een aantal vondsten was duidelijk nieuwer dan in het eerst gedempte vak.

Het tweede deel van de sloot was aan de oostkant, op de grens met de derde fase, wél duidelijk afgedamd. Een aaneengesloten rij planken die dwars op de beschoeiingen stond, vormde een massieve wand. Bijna alle planken waren voorzien van tekens. Soms ging het om Romeinse cijfers, soms om letters. De leesbare lettercombinaties waren CIS, IPK en, ingebrand, de letters SD.

Wellicht gaat het hier om hergebruikt hout, bijvoorbeeld scheepstimmerhout of hout van een kuiper. Anders dan bijvoorbeeld voor een wijnton is het voor een beschoeiing immers niet echt logisch om er merken op te zetten. Hoogstens zou men zich kunnen voorstellen dat de korte planken aan de walkant en de lange in het midden van de sloot moesten worden geplaatst, zodat het markeren van het hout van belang was voor de volgorde van plaatsing².

Het derde vak dat is dichtgegooid, had een lengte van 5,5 meter. De afstand tussen de aangetroffen noord- en zuidbeschoeiing was zes meter. De zuidbeschoeiing bestond uit een plank die van de ene naar de andere damwand liep. Aan de noordzijde was de wal beschermd door een rij verticale planken. Wegens instortingen is er geen tekening gemaakt van de grondlagen (profiel) die in dit vak zijn doorgraven. Bij eerste beschouwing in het veld leken de gevonden voorwerpen in deze fase van recentere datum te zijn dan die in het tweede deel van de sloot.

Van de vierde demping is niet bekend hoeveel meter land dit heeft opgeleverd: de damwand is namelijk niet gevonden. Zeker is dat het vak langer dan 3 meter is geweest omdat de uitgezette opgravingsput (4) deze lengte had.

42

3.7 Overzicht van de grondsporen aan de Zoetermeerse zijde van de Delftsewalenwetering. De aangetroffen zijdsloot is grijs ingevuld. De Romeinse cijfers geven de fasen aan waarin de sloot is gedempt; tussen de fasen zijn de beschoeiingsresten te zien.

Mogelijk heeft dit vierde deel altijd uitgemond in de Delftsewalenwetering. Daar de lengte van dit laatste slootdeel dan 15 meter zou bedragen, een veelvoud dus van de eerder besproken vakken, is het echter ook mogelijk dat er nog een vijfde (en zesde?) dempfase is geweest. Grond voor deze laatste veronderstelling vinden we in de door ons uitgezette put (24), die zo'n 5 meter van de Delftsewalenwetering lag. Op deze plaats, waar de zuidbeschoeiing van de wijk wederom tevoorschijn kwam, is erg veel afval gevonden, dat zeer waarschijnlijk van elders afkomstig is. Met name het grote aantal flessen met bovendien een uiteenlopende datering en (opgebracht) veen wijzen in deze richting. Aangezien in de eerdere vier dempingsfasen géén "vreemd" afval is gevonden, zijn er waarschijnlijk nóg één of meer dempingsfasen geweest.

In het vierde deel van de sloot zijn, anders dan in de andere fasen, geen paalgroepen (poeren) aangetroffen. In de derde fase is dus waarschijnlijk de oostzijde van het gebouw aangetroffen. Dit sluit aan bij de constatering dat een van de stenen gootjes die uit dit gebouw kwam, heeft afgewaterd op de wijk in de tijd dat het vierde vak nog niet was gedempt. De demping heeft hier dus plaatsgevonden nadat het gebouw op de poeren is neergezet. Een klein deel van de zuidbeschoeiing van fase 4 is blootgelegd. Aan de noordkant van de sloot zijn twee beschoeiingen aangetroffen. De afstand tussen beide was 1 meter. Deze fase van de sloot is kennelijk een keer versmald door de noordwal te verplaatsen. Oorspronkelijk bedroeg de breedte hier 6 meter. De oudste, meest noordelijke beschoeiing bestond uit een rij verticale planken, balkjes en palen die tegen een zware (diameter 24 cm) horizontaal

liggende paal stonden. Achter deze planken is aan de walkant een rietmat blootgelegd (zie tekening hierboven). Twee in de lengterichting liggende planken, die met enkele verticaal staande palen tegen een soort liggende boomstam (diameter 14 cm) leunden, vormden de nieuwere noordbeschoeiing. Naar de reden van het verplaatsen van de noordwal kan alleen worden gegist. De oude beschoeiing hing schuin (ca. 45 graden) boven de sloot. Mogelijk heeft vee de planken zodanig in het water getrapt, dat een nieuwe beschoeiing nodig was om de oever weer begaanbaar te maken. Als dit zo was, kan met een glimlach naar de nieuwere beschoeiing worden gekeken: deze stond uiteindelijk net zo scheef... Drie meter onder het maaiveld is natuurlijk gevormde, niet door mensen opgebrachte, klei aangetroffen. In de slootbodem zijn scherven opgegraven die op het eerste gezicht uit de 15e eeuw stammen.

De gebruikslaag bestond in dit vak uit erg veel zand, rijkelijk gevuld met huisraad, waaronder een bord met het jaartal 1782. De vondsten uit deze laag lijken qua datering niet veel te verschillen van die uit de derde dempfase.

Afsluitend kunnen we stellen dat er aan de Delftsewallenwetering, die 6 á 8 meter breed was, aan de westkant een wijk heeft gelegen met een breedte variërend van 5 tot 6 meter. Deze wijk is in minstens vier delen gedempt. Hoelang het heeft geduurd voordat de gehele zijslot was gedempt en wanneer elk vak is dichtgegooid, zal uit de bestudering van de gevonden voorwerpen en de archiefgegevens moeten blijken. De eerste indruk die in het veld is opgedaan, wijst er op dat reeds voor 1700 een deel van het water plaats heeft gemaakt voor land. Na het nog twee maal dempen van een vak is rond 1800 een vierde deel van de sloot gedempt.

Van de 78 onderzochte planken van de dwarsbeschoeiingen bestond 78% uit grenehout (afkomstig van de grove den of *Pinus Sylvestris*). Een veel kleiner percentage (14%) bestond uit eikehout (*Quercus*). De grove den werd sinds het einde van de middeleeuwen steeds vaker gebruikt bij bouwconstructies.

De overige 8% is niet op houtsoort gedetermineerd.

In de buurt van het Spui in Den Haag is in 1992 eenzelfde wijze van gefaseerd dempen aan het licht gekomen bij een sloot uit het einde van de 16e eeuw³. Net als in de hofstad kan de behoefte aan grond om op te kunnen bouwen het motief voor het dempen zijn geweest. De eerder genoemde poeren, die de funderingen droegen, zijn niet voor niets in de gedempte sloot aangetroffen. Zij dateren van na de demping van de derde fase. Wel moet worden bedacht dat het dempen van de eerste drie fasen (alleen daarop heeft een gebouw gestaan) misschien wel 100 jaar heeft geduurd. Het idee om te dempen teneinde land te kunnen winnen is daarom misschien pas in het laatste kwart van de 18e eeuw opgekomen, toen het derde vak nog open lag. De eerste twee vakken moeten om andere redenen zijn gedempt, bijvoorbeeld omdat de sloot dichtslibde of in onbruik raakte. Een nieuwe beschoeiing vyzelde de sloot dan weer op en kon tevens als schot worden gebruikt, waarachter het afval kon worden gegooid.

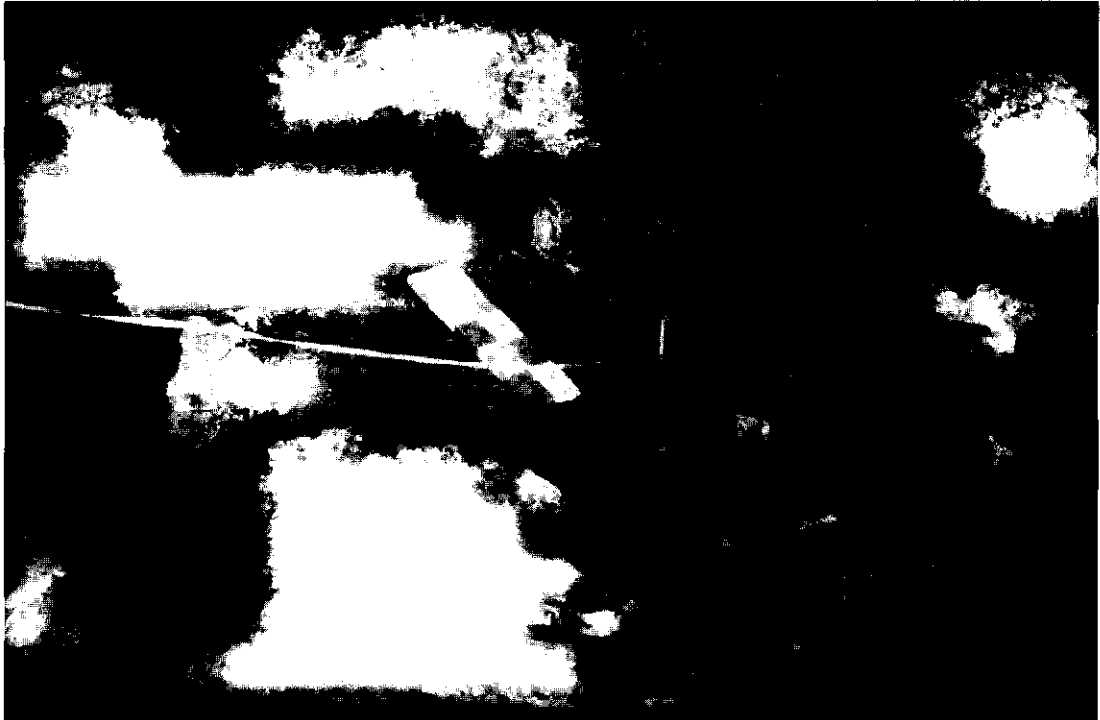
De woningresten in Zegwaart

Het damhuis en het noordelijk ervan gelegen huis

Uit kaarten en andere historische bronnen, alsmede uit de opgravingsresultaten uit 1976 is gebleken dat ook aan de oostkant (de Zegwaartse zijde) bewoning is geweest. Zowel ten zuiden van de Landscheiding, als op het terrein binnen de zijarm hebben in het verleden woningen en schuren gestaan. Ten slotte was er ook een kans om nog meer naar het noorden een vierde woning aan te treffen.

Het veldonderzoek concentreerde zich op het gebied bij de zijarm omdat hier het veen, en dus mogelijke bewoningsresten, nog aanwezig waren (zie ook de kaart met uitgezette putten).

Halverwege dit terrein heeft in oost-west richting een sloot of greppel gelopen. De bodem hiervan was in twee opgravingsputten

3.8 De in 1989 aangetroffen waterput aan de zuidkant van het terrein.

44

midden op het terrein (16 en 23) zichtbaar. Ten noorden van deze sloot heeft de archeologische werkgroep in 1976 twee fundamente met vloeren blootgelegd. Het meest westelijke fundament was vermoedelijk een onderdeel van de noordelijke woning die op het terrein heeft gestaan, die was opgetrokken uit rood-oranje bakstenen. Op grond van de verslagen van destijds kan worden vastgesteld dat de fundamente en de daarbij gedane vondsten uit de 17e of 18 eeuw stammen.

Het andere fundament lag tegen de zijarm van de Delftewallenwetering en was van een vierkant gebouwtje. De voornamelijk rode stenen hadden de afmeting $17,8 \times 8,5 \times 3,7$ cm. De buitenmaten van het bouwsel bedroegen 1,5 meter in het vierkant. De vloer bestond slechts uit puin. Gelet op de afmeting en de plaats op het terrein hebben we hier mogelijk met een secreet (privaat) te maken. In de dagrapporten wordt het 18e-eeuws genoemd.

Ten zuiden van de eerder genoemde sloot of greppel is in 1989 eveneens een vloertje aangetroffen (putten 18 en 23). De staat ervan was echter erbarmelijk: slechts kapotte bak-

stenen kwamen tevoorschijn. Eronder bevond zich een zandlaag van ongeveer 10 cm dik, een aantal op het eerste gezicht 16e-eeuwse scherven en enkele balkjes en plankjes. Uit het feit dat onder deze lagen nog een puin- en stenenlaag is aangetroffen, is in het veld de conclusie getrokken dat sprake is van twee vloertjes. Dat in 1976 ook in deze buurt is gegraven blijkt uit de vondst (put 17) van een aantal plastic zakken uit die tijd...

Deze vloertjes hebben naar alle waarschijnlijkheid onderdeel uitgemaakt van het damhuis.

Een meter of zes ten zuiden van deze vloeren (aan de zuidkant van put 22) is een haardplaatsje aan het licht gekomen. Het is niet duidelijk geworden of deze plek binnens- dan wel buitenshuis lag, omdat de plaats van de buitenmuren van het gebouw niet kon worden vastgesteld.

Op ongeveer 20 meter ten zuiden van het damhuis heeft een waterput gelegen. De put, waarvan de bovenzijde als gevolg van wegenaanleg was verdwenen, was gemetseld van rode stenen en had een doorsnede van 1,5

3.9 Resten van de fundering van gevlochten wilgeteen.

meter. De bodem, bestaande uit schelpen, zand en eronder een vierkant houten raamwerk, lag op een diepte van 3,8 meter onder het 20e-eeuwse maaiveld.

om takken die óf na de droogmaking van de polder in 1701 zijn aangebracht óf daar voor de veengroei, zo'n 4000 jaar geleden, zijn geplaatst.

45

Overige sporen van bewoning in Zegwaard

Voordat het grote veldonderzoek aanving, was reeds één put gegraven. Dit gebeurde aan de oostkant van de Delftsewallenwetering op ongeveer 175 meter ten noorden van de Reguliersdam. Dwars door de verhoging die in het dijklichaam was te zien, is met behulp van een graafmachine een sleuf getrokken. De aangetroffen sporen, enkele dunne zandplekken en een enkele paal, kunnen de resten zijn van een noordelijk gelegen huis dat in de archieven wordt vermeld.

Volledigheidshalve dient te worden vermeld dat even ten noorden van de zijarm een soort T-vormige takkenfundering van 30 cm. breed is aangetroffen. De takken waren ongeveer 3 cm. dik. Waar dit de overblijfselen van zijn is onzeker; mogelijk van een schuurtje. Gezien het feit dat de resten in de klei liggen, gaat het

De zijarm van de Delftsewallenwetering

Nadat de resten van de Afrikaweg uit 1976 waren verwijderd, kwam behalve de eerdergenoemde waterput ook een beschoeiing te voorschijn. Al gauw bleek dat het de zuidzijde was van de zijarm van de Delftsewallenwetering. De arm is in vroeger tijden kennelijk langer geweest. De planken zijn, vermoedelijk door de aanleg en afbraak van de Afrikaweg, geheel plat (horizontaal) gedrukt. Op de beschoeiing is een brandlaag aangetroffen. Ook de westbeschoeiing is blootgelegd. Eén van de planken toonde roodbruin/oranje verresten. De oostkant was compleet verstoord door graafwerkzaamheden. Dezelfde mechanische activiteiten hebben er ook voor gezorgd dat de bovenkant, de demplaag, aan het archeologische oog werd onttrokken.

Uit het noordprofiel bleek dat het uiteinde van de zijarm na het dempen deels weer is opengelegd.

Evenals in de sloot aan de Zoetermeerse zijde, was ook in de verlengde zijarm een gebruikslaag en slootbodem te onderkennen, zij het zeer onduidelijk. Uit de bodem kwamen vondsten die op het eerste gezicht uit de tweede helft van de 17e eeuw stammen. Ook zijn enkele scherven van steengoed kunnen gevonden die 16e-eeuws of ouder zijn.

De overtoom als spil in het verhaal

Tot nu toe is de overtoom nog steeds niet besproken, terwijl deze, als hij zou zijn opgegraven, zonder twijfel het object was geweest waarmee het verhaal zou zijn begonnen. Bij het afgraven van het zand dat onder de Afrikaweg lag zijn in 1989 geen resten van de overtoom meer aangetroffen. Deze waren kennelijk reeds 13 jaar eerder of al in de 19e eeuw verwijderd. Even ten noorden van de weg is een putje uitgezet (put 19) waarin de westbeschoeiing van de Delftsewallenwe-

tering is gevonden. Hieruit bleek dat de weterring daar kennelijk nog liep, zodat de overtoom ofwel ten zuiden ofwel ten noorden van deze put moest hebben gelegen. De eerste optie kon door de ligging van weg niet meer worden onderzocht, de tweede wel. Machinaal werd een lange sleuf van oost naar west (put 22) getrokken, waarbinnen zowel de Wallenwetering als een groot deel van het land viel. Aan de westkant van de Wallenwetering bevond zich een bijzonder sterke beschoeiingsconstructie: een groot aantal palen van forse omvang en planken, meer dan in noordelijker richting het geval was. De bodem van de wetering liet niets bijzonders zien; geen rollers of andere sporen van de overtoom. De breedte van de vaart was opvallend: slechts 4 meter. Smaller dan in noordelijker richting. De oostbeschoeiing was niet zo degelijk uitgevoerd als de overzijde. Helaas is de overtoom dus niet aangetroffen. Deze zal onder de weg, zo'n 10 meter ten zuiden van de sleuf hebben gelegen. Het smaller worden van de wetering wijst er echter op dat de overtoom vlakbij deze put heeft gelegen; een overtoom houdt je zo smal als mogelijk is.

3.10 Het drooggevalen noordelijke gedeelte van de zijarm van de Delftsewallenwetering dat ten tijde van de opgraving nog aanwezig was.

De degelijke westbeschoeiing kan te maken hebben gehad met het wachten of aanmeren van schepen die moesten worden overgehaald. Het is duidelijk: de spil zorgde letterlijk voor een hoogtepunt in de scheepvaart, maar voor een dieptepunt in het verhaal.

Noten

1. G.H. Koek, 9 mei 1976
2. Op duigen van tonnen worden veelvuldig kuipersmerken aangetroffen. In Zoetermeer was dit recent nog het geval bij veldonderzoek naar een schuurkerk aan de Voorweg. Ook in Den Haag zijn merktekens op duigen aangetroffen (Magendans 1986).
3. Verbaan 1992

3.11 De beschoeiing van het zuidelijke gedeelte van de zijarm van de Delftsewallenwetering.

4 Pijpen bij de vleet

De vondsten

In het veld en tijdens de uitwerking van de opgraving zijn de volgende bodemsporen onderkend:

westzijde van de Delftsewallenwetering
(Zoetermeer):

- erf
- sloot in vier (5?) fasen
 - slootbodem
 - gebruikslaag
 - demplaag

oostzijde van de Delftsewallenwetering
(Zegwaart):

- erf naast de zijarm
- waterput
- zijarm van de wetering
- erf ten zuiden van de zijarm

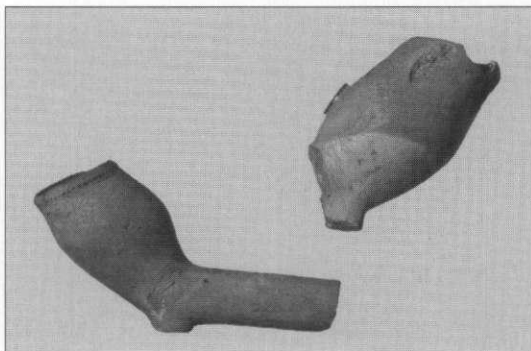
De vondsten zijn per spoor beschreven. Het botten-, zaden- en bouw materiaal is voor de oost- en de westzijde afzonderlijk uitgewerkt maar niet altijd per spoor. Tenslotte komen nog enkele losse vondsten aan bod.

Opvallend bij deze opgraving was de enorme hoeveelheid gevonden pijpen. Maar liefst 1440 pijpen konden worden geborgen. Op deze grote hoeveelheid is statistiek "losgelaten" om de koppen des te beter te kunnen gebruiken voor dateringsdoeleinden. Van elk spoor zijn zogenaamde quartielen berekend, waarmee een interval in de tijd kan worden aangegeven, waarin 50% van de pijpen kan worden gedateerd. De kans op een oudere of jongere pijp in een spoor is dan in beide gevallen 25%.

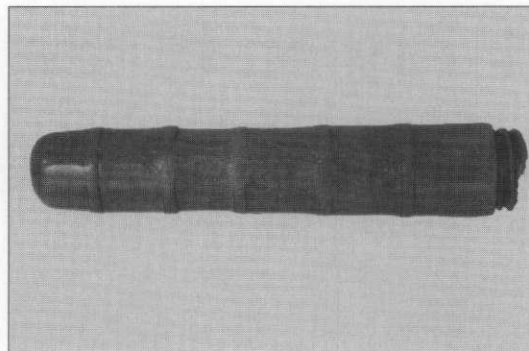
Westzijde van de Delftsewallenwetering

Het erf

Tot het materiaal uit de onderste lagen van het erf behoren onder meer enkele spaarzaam geglazuurde grapes van rood aardewerk. In het laatste kwart van de 14e eeuw werd het grijze aardewerk vervangen door rood aardewerk¹. Omdat het tot dan toe gebruikte loodglazuur in het begin van de 15e eeuw nogal duur was, werd het nieuwe rode aardewerk niet of nauwelijks geglazuurd. Slechts de bodem en de schouder van potten kwamen hiervoor in aanmerking, omdat deze in het gebruik het vuilst werden en de geglazuurde gedeelten dan gemakkelijk waren schoon te maken. Pas aan het einde van de 15e eeuw, toen het glazuur goedkoper werd, ging men over tot het geheel glazuren van aardewerken voorwerpen. De gevonden grapes kunnen aan de hand van hun vorm en het glazuur worden gedateerd in het midden van de 15e eeuw. Meer aanwijzingen dat reeds in de 15e eeuw sprake van bewoning geweest kan zijn, worden gevormd door een aardewerken pispot met een datering tussen 1375 en 1450² en enkele bakpannen die waarschijnlijk niet jonger zijn dan 15e-eeuws. Van later datum zijn een vogeldrinkbakje van rood aardewerk en een zalfpot van faience, die beide dateren uit de tweede helft van de 17e eeuw. Naast deze voorwerpen komt tussen het materiaal een grape voor met zogenaamde slibversiering. Deze versiering werd door middel van een wit kleilaagje in patronen op het rode aardewerk aangebracht.

4.1 Twee van de oudste pijpekoppen, daterend uit de eerste helft van de 17e eeuw. De linker kop is in de pottenbakkersoven bespat met glazuur.

4.2 Naaldenkoker van been. Ware lengte 6,3 cm.

Het nieuwste materiaal komt uit de hogere lagen van de opgravingsput. Hieronder bevonden zich voornamelijk 18e- en 19e-eeuwse scherven en twee leren schoenen, waarvan het type helaas niet kan worden vastgesteld. Op één van de schoenen zijn aan de voorzijde afdrucken van textiel aangetroffen.

Op het erf is ook de oudste pijpekop van deze opgraving gevonden: hij dateert uit 1610-1625 en draagt het lettermerk M, vermoedelijk vergezeld door een slecht leesbare tweede M in monogramvorm.

50

De sloot fase 1: slootbodem en gebruikslaag

Zoals uit het opgravingsverslag blijkt, was in het veld geen onderscheid te maken tussen de slootbodem en de gebruikslaag. De vondsten worden hier daarom gezamenlijk behandeld. Het aardewerk uit deze laag bestaat voornamelijk uit rood aardewerk. Daarnaast komen enkele scherven van wit aardewerk, faience, majolica en Westerwald-steengoed voor. De datering van deze fragmenten is voornamelijk 17e en 18e eeuw. De vormen waarin het aardewerk voorkomt zijn onder meer grapes (kookpotten), borden en voorraadpotten, wat gewoon gebruiksaardewerk is. Een uitzondering hierop vormt de vondst van een spreeuwepot. Deze werden sinds de 15e eeuw gebruikt om spreeuwen in te laten nestelen (zie kader op blz. 69).

Ook zijn in deze laag glasscherven van de bodem en de wand van een bierpul gevonden. De cilindervormige pul heeft een hoog opge-

stoken bodem, de wand is versierd met noppen. De pul dateert waarschijnlijk uit de 17e eeuw. De datering van de pijpekoppen ligt vooral tussen 1668-1684. Pijpekoppen met een datering na 1700 zijn in dit spoor niet gevonden. Bijzonder is de vondst van een 17e-eeuwse pijpesteel met 3 maal de tekst HARLINGE (zie kader op blz 76). Deze is in de literatuur niet eerder vermeld.

Enkele artikelen die, naast het gebruiksaardewerk, bezigheden in het huishouden verraden, zijn een boender, een naaldenkoker van been en een houten mesheft.

De boender bestaat uit struikheide (*Caluna Vulgaris*) dat met wilgetenen (*Salix*) bijeen is gebonden. Alle overige bij deze opgraving gevonden boenders zijn op deze wijze gemaakt.

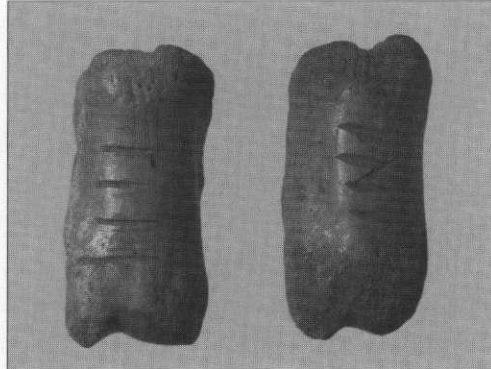
De naaldenkoker heeft aan de bovenzijde een schroefdraad en is versierd met vijf uitgesneden ringen. De dop van de koker ontbreekt. Twee leren sloffen zijn vervaardigd uit oude schoenen. Het type van de originele schoenen is niet met zekerheid te achterhalen, wellicht betrof het bandschoenen (type B of C, zie kader op blz. 70). Op één van de schoenen zijn perforaties in een zig-zag patroon op de neus aangebracht. Het is mogelijk dat deze versiering op de originele schoen reeds aanwezig is geweest. Verder zijn twee schoenen van type B gevonden, waarvan één als kinderschoen. De kinderschoen heeft een zool met een afwijkende vorm. De zool is van voren niet puntig, maar recht afgesneden. Een andere kinderschoen (maat 29) heeft een lage achterkant en als sluiting een riem over de wreef.

Het kootspel

Vroeger werden diverse spelletjes gespeeld met botten van dieren. De namen van twee van deze spelletjes, bikkelen en koten, worden in het hedendaagse taalgebruik nogal eens door elkaar gehaald.

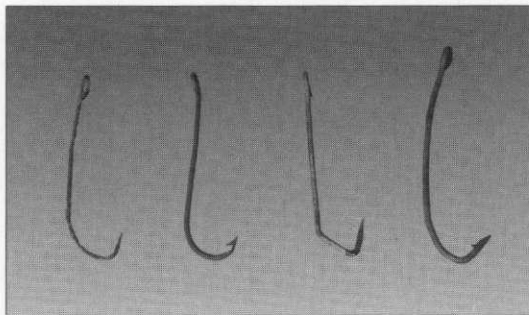
Voor het bikkelspel werden vooral de sprongbeenderen (astragali) van schapen of geiten gebruikt. Deze beenderen hebben vier verschillende zijden die belangrijk zijn voor het spel. Voor het kootspel daarentegen werden meestal de symmetrische teenkoten van runderen gebruikt (afbeelding). In de koten werden vaak lijnen gekerfd die de waarde van de koot in het spel aangaven. Meestal werd het spel gespeeld door de koten tegen een muur aan te zetten en ze met een werpkoot (een teenkoot gevuld met lood) omver te werpen. Het kootspel was in de middeleeuwen populair maar getuige de vondsten bij de Reguliersdam werd het ook in de 18e eeuw nog gespeeld*.

*1) Baart 1977 blz. 452-453; Bult 1992 blz. 147-148

Van de twee overige, niet in typen in te delen schoenen heeft één een houten zool gehad. Behalve dit schoenleer is een 6 centimeter lang fragment van een onversierde leren messchede gevonden. De messchede is aan de zijkant genaaid, wat niet zo praktisch is, omdat het stiksel dan makkelijk door het mes kan worden stukgesneden.

Dat er in de sloot behalve gevaren, ook werd gevist, blijkt uit de vondst van een messing vishaakje. Deze haakjes van 3 tot 4 centimeter werden gebruikt voor het vissen op onder meer paling en baars. In de sloot zijn veel

4.3 Enkele vishaakjes die in de sloot werden gevonden. De haakjes hebben een lengte van ca. 3 centimeter en zijn gemaakt van messing.

draadjes van messing of koper aangetroffen. Wellicht werden deze gebruikt als visdraad. Kinderen zijn bij de sloot bezig geweest met het kootspel (zie kader). Een benen werpkoot, gevuld met lood, is in deze slootfase gevonden.

De sloot fase 1: demplaag

Uit de demplaag komen onder andere twee aardewerken bakpannen uit de 18e eeuw en een rood aardewerken sauspantje uit de eerste helft van die eeuw. Tussen de vondsten zit weinig wit aardewerk en geen industrieel aardewerk. Hiermee kan aan dit spoor een datering worden gegeven vóór het derde kwart van de 18e eeuw.

De leervondsten uit dit spoor zijn in slechte staat en fragmentarisch. Enkele fragmenten wijzen op een slof (type F2) die gemaakt is van een schoen (type A, zie kader op blz. 70). Verder is een zool van een kinderschoen gevonden (maat 23).

De enige glasvondst uit de demplaag betreft een braamnop van een roemer. De fijne afwerking wijst op een datering in de 17e eeuw.

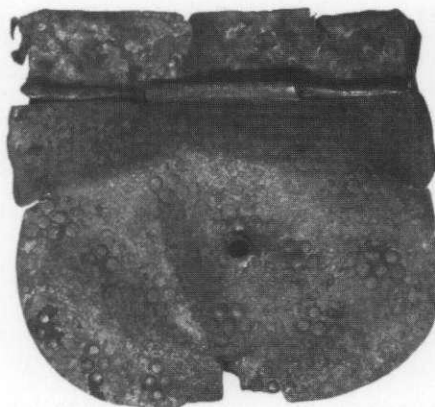
Pleisterdoosje

Bij de Reguliersdam is een half rond messing doosje gevonden, waarvan de functie onzeker blijft. Drie vergelijkbare doosjes werden aangetroffen in de Batavia, een retourschip van de Verenigde Oostindische Compagnie, dat in 1629 op de westkust van Australië schipbreuk leed. Eén van de drie exemplaren bevatte fragmenten van een doekje.

De doosjes werden door het Legermuseum te Delft gedetermineerd als pleisterdoosjes. Hierin zaten lapjes textiel waarmee de musketiers hun kogels omwikkelden zodat deze beter in de loop van hun musket pasten. Wellicht verstrekke de VOC deze doosjes aan haar soldaten als onderdeel van de uitrusting of schaften de schutters ze individueel aan. Op de plantage Williamsburg in Virginia werd een dergelijk doosje gevonden samen met een uit 1631 daterend bord. De doosjes waren dus in ieder geval in de eerste helft van de 17e eeuw in gebruik.

Het gebruik van deze doosjes door soldaten blijkt overigens niet uit de gedetailleerde militaire prenten van Jacob de Ghijn noch uit de zeer uitgebreide afbeeldingen in Von Wallhausen*.

Het is ook mogelijk dat de doosjes onderdeel vormden van een jachtuitrusting. Daarmee is hun aanwezigheid in Zoetermeer misschien verklaard.**

*1 De Ghijn 1607; Von Wallhausen 1615

**1 Van der Heide 1974 blz. 113 naast fig. 40;

De sloot fase 2: slootbodem

In de slootbodem uit deze fase zijn weinig vondsten gedaan. Een pijpekop geeft een datering tussen 1690 en 1720. Een randfragment van een glazen beker heeft een emaille versiering in de vorm van stippels, met daartussen een band waarop resten van goudverf zichtbaar zijn. Het fragment stamt uit de 17e eeuw³.

De sloot fase 2: gebruikslaag

Uit deze laag is een bonte verscheidenheid aan aardewerken voorwerpen afkomstig, zoals een 18e-eeuwse pispot van wit aardewerk. Het glazuur kleurt de binnenkant van de pot geel en de buitenkant groen. Dit verschil in kleur is ontstaan doordat aan het loodgla-

zuur voor de buitenkant koperoxide is toegevoegd⁴. De meeste gevonden fragmenten van borden zijn van aardewerk, maar er werd ook één creamware exemplaar gevonden, wat duidt op een datering van na het tweede kwart van de 18e eeuw (zie kader op blz. 78). Vermeldenswaard zijn voorts een aardbeienpotje, dat werd gebruikt voor de verpakking van fruit, een klein wit aardewerken graapje met een oor en een schenklip en een fragment van een spaarpot.

Bestek wordt vertegenwoordigd door drie tinnen lepels. Eén van de lepels draagt het wapen van Rotterdam. De maker van deze lepel is Andreas van Duyveland (1754-1793)⁵. Verschillende wand- en bodemfragmenten van knobbel- en traanbekers zijn voorbeelden van drinkgerei. Een andere vondst is een randfragment (met aanzet tot bodem) van een zogenaamde ringbeker. Bij dit soort bekere is

ter versiering een ring van glas om het oor aangebracht. Bij deze vondst ontbreekt de ring helaas⁶. Dit uit de eerste helft van de 17e eeuw stammende fragment is een mooi voorbeeld van het zogenaamde glas "à la façon de Venise": gemaakt naar Venetiaans voorbeeld. Behalve glazen zijn ook enkele voorraadflessen gevonden. Een groene achtkantige fles, waarvan de bodem bewaard is gebleven, stamt vermoedelijk uit de 17e eeuw.

De 57 pijpkoppen die in de sloot zijn gevallen, dateren voornamelijk uit de periode 1692-1765.

Andere, meer huishoudelijke voorwerpen zijn een boender van struikheide en houten borstels. De borstels bestaan uit een stuk hout met gaten waarin met messingdraad varkensharen waren bevestigd. De haren zijn niet bewaard gebleven, de rest van de borstels is dat wel. Resten van kledingstukken bestaan uit een messing haak en oog en een vertinde knoop. De haken en ogen werden via lussen aan de kleding vastgenaaid. Ze dienden voornamelijk voor het dichtmaken van kragen en manchetten. De haken en ogen komen voor vanaf de 15e eeuw en worden tegenwoordig nog steeds gemaakt.

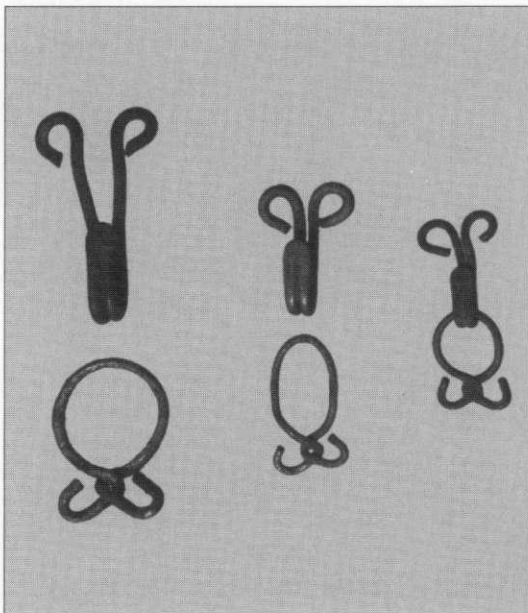
Ook is in deze laag een houten bal gevonden met een doorsnede van ongeveer 5 cm. Ballen van dit formaat werden in de 16e en 17e eeuw gebruikt voor het kolfspel. In latere perioden werden voor dit spel ballen gebruikt met een doorsnede van 10 tot 12 cm⁷.

Een nogal uit de toon vallende vondst is een messing pleisterdoosje (zie kader). Het doosje zou eerder worden verwacht in een gebied waar militaire activiteiten hebben plaatsgevonden. Voorzover bekend heeft geen van de bewoners van de Reguliersdam een functie in het leger bekleed. Wellicht werd het doosje bij de jacht gebruikt.

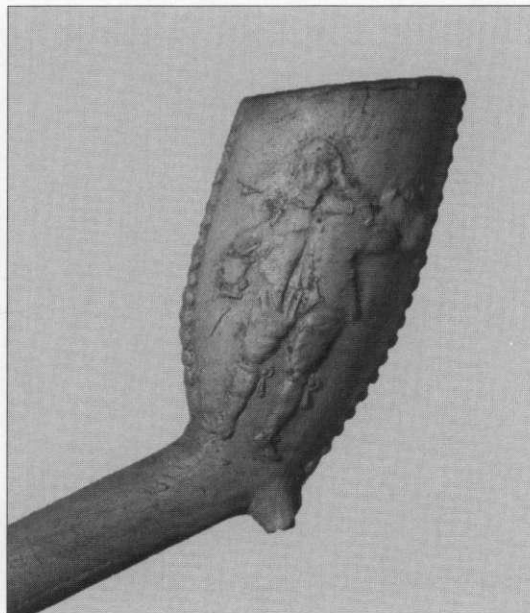
Een aangetroffen half ronde plank met een schuin afgesneden rand (doorsnede 30 cm) heeft waarschijnlijk oorspronkelijk een tondeksel gevormd.

De sloot fase 2: demplaag

In fase 2 is in de demplaag een aantal fragmenten van 17e-eeuwse melkschalen gevonden. Deze schalen werden gebruikt bij het afromen van melk. Uit de eerste helft van de 18e eeuw stamt een bord van zogenaamd Nederrijns slibaardewerk, met een als ver-

4.4 Enkele kledinghaken en -ogen van messing. Deze werden op kleding genaaid en dienden als sluiting. Ware grootte ongeveer 1 cm.

4.5 Reliëfpijp met afbeelding van een man. In zijn hand heeft hij een kan waarmee hij met een lange straal zijn glas (links) vult.

siering aangebrachte sliblijn in spiraalvorm⁸. Uit dezelfde tijd stammen twee rood aardewerken papkommen die met witte klei zijn versierd. Deze slibversiering wordt ook wel "ringeloor" genoemd. Engels steengoed is vertegenwoordigd door een bakje, bedekt met zoutglazuur en gedateerd op het derde kwart van de 18e eeuw.

Een fraaie vondst is een reliëfpijp. Het is één van de weinige echte reliëfpijpen die bij deze opgraving zijn gevonden. De afbeelding toont aan de linkerzijde een pijproker, staande met één been op een ton. In de ene hand heeft hij een pijp, in de andere een kan die op tafel rust. Aan de rechterzijde is een schenkende man afgebeeld. Duidelijk is te zien dat hij de inhoud van de kan met een lange straal in de beker giet die hij in zijn andere hand vasthoudt. Qua vorm hoort de pijp thuis in de periode 1725-1740.

Het schenkerei wordt vertegenwoordigd door enkele 17e-eeuwse waterkannen en een fragment van een schenkflesje van groen woudglas. Dit soort flesjes was zeer populair in de 17e eeuw en werd gebruikt voor het schenken van sterke drank. Verder zijn frag-

menten gevonden van tenminste twee wijnflessen, wandscherven van dunwandige voorraadflesjes, en een halsfragment van dit type flesje met schenktuit.

In deze laag zijn overigens vrij veel glazen voorwerpen gevonden. Als belangrijkste glasvondst moet een fragment van een kandelaar van kleurloos glas, uit het tweede kwart van de 18e eeuw worden genoemd⁹. Helaas ontbreken zowel de voet als de houder. Daarnaast is ook de stam van een roemer gevonden. Dit glas heeft een bolle, onversierde kelk (cuppa). De voet van gewonden glasdraad loopt door in een relatief hoge stam, die gedecoreerd is met braamnoppen. Deze noppen werden door middel van een stempel aangebracht. De stam dateert uit de tweede helft van de 17e eeuw. Een ander glasfragment uit die tijd is een bodem van een beker met een zogenaamde standring en een hoge, puntvormige bodem. De standring is uitgevoerd in blauw glas, de rest van de beker is lichtgroen. De 18e-eeuwse mens mankeerde ook wel eens wat, getuige de vondst van een bolvormig medicijnflesje met een lange hals en omgeslagen rand. Tot slot sneuvelden blijkbaar ook weleens ruiten:

4.6 Enkele glazen flesjes die werden gebruikt voor het bewaren opslag van bijvoorbeeld medicijnen en reukwater.

Tabel 4.1. Kwaliteit van de pijpen in slootfase 2

Spoor	1		2		3		tot. N
	N	%	N	%	N	%	
grof	23	64	51	89	0	-	74
fijn	5	14	5	9	0	-	10
porselein	8	22	1	2	1	-	9

spoor 1 = demplaag, spoor 2 = gebruikslaag, spoor 3 = slootbodem

zes (niet aan elkaar passende) fragmenten zijn in deze laag aangetroffen.

Het overgrote deel van de in de demplaag aangetroffen pijpekoppen is te dateren tussen 1724 en 1770. De vondst van een Alphense

pijpesteel vervaardigd door Philip Hoogenboom met de tekst BARNT V BERKE (zie kader), dateert deze laag in de periode van 1730 tot (kort na) 1764. Het percentage grove pijpen ligt hier lager dan in de gebruikslaag, terwijl het percentage porseleine pijpen aanzienlijk hoger ligt (zie tabel 4.1). Dit lijkt te wijzen op een stijging in welvaart ten opzichte van de periode waarin slootfase 2 nog open lag.

Twee benen koten met ingekraste horizontale en diagonale lijnen zijn gebruikt voor het kootspel (zie kader).

De leerresten uit dit spoor bevatten een schoen van type A en een tot slof vermaakte schoen van type F1 (zie kader op blz. 69).

Valse pijpen

Gouda was de belangrijkste plaats voor de vervaardiging van tabakspijpen. De Goudse pijpenmakers maakten relatief goede producten en hadden een uitstekende reputatie. Pijpenmakers uit andere plaatsen wilden nog wel eens een graantje meepikken van de populariteit van hun Goudse collega's door op hun pijpekoppen valse Goudse merken te plaatsen. Bij deze opgraving zijn daarvan enkele voorbeelden gevonden.

Philip Hoogenboom (1711-1764), pijpenmaker en -handelaar uit Aarlanderveen, is berucht om zijn nabootsing van Goudse pijpen. In Zoetermeer is de steel van een pijp gevonden met de naam Barnt v. Berke. Deze pijp is niet gemaakt door de destijds bekende Goudse pijpenmaker Barent van Berkel (hij zette het merk "BVB"), maar is een produkt van Hoogenboom. Het is bekend dat Hoogenboom ook wel de produkten van Lucas de Jong (deze zette het merk "de gekroonde 33 met slang") nabootste: hier plaatste hij de naam Lucak de Ion op de steel. Blijkbaar durfde hij de naam van zijn slachtoffers toch niet volledig over te nemen.

In 1791 werd geprobeerd om aan deze praktijken paal en perk te stellen. Per ordonnantie stelde men vast dat een pijpenfabrikant alleen zijn eigen naam op zijn produkten mocht zetten en vooral niet de naam of het merk van een pijpenmaker uit Gouda.

Dat men deze regel niet altijd even serieus nam blijkt uit het feit dat enige tijd later (in ieder geval in 1818) in Aarlanderveen opnieuw vervalsingen worden vervaardigd. Twee nabootsing van Goudse pijpmerken gemaakt door de Aarlanderveense pijpenmaker Pieter de Looy zijn bij deze opgraving teruggevonden.

Eén kop toont het hielmerk "de gekroonde VH" met als bijmerk op de zijkant van de hiel twee boven elkaar geplaatste cirkels (een soort 8). De "VH" werd in Gouda als eerste gezet door Matthijs Van Helm en is daar van 1736 tot 1861 als merk gebruikt. De vorm en het ontbreken van het Goudse wapen als bijmerk geven echter aan dat de hier gevonden kop niet in Gouda is vervaardigd. Hetzelfde geldt voor een andere pijpekop die het hielmerk "PLK" draagt, dat in 1698 door Pieter LaKoert in Gouda werd geïntroduceerd en in gebruik was tot 1825. Beide pijpen zijn bekende vervalsingen van Pieter de Looy die blijkbaar de indruk wilde wekken dat het om kwalitatief goede Goudse produkten ging.

De sloot fase 3

De slootbodern in deze fase kon niet worden onderzocht omdat de grote hoeveelheid sporen in de opgravingsput (zandlagen, gootjes, balken en planken van beschoeiingen), gepaard met veel regen, de structuur van de putwand zo instabiel maakte dat deze uiteindelijk is ingestort. Omdat een gedeelte van de vondsten hierdoor niet meer per spoor is toe te wijzen, zijn de gebruikslaag en de demplaag hier als één geheel onderzocht.

De 18 pijpekoppen konden nog wel per laag worden onderscheiden. De datering van de 12 pijpen uit de demplaag ligt tussen 1732 en 1798 en die van de koppen uit de gebruikslaag tussen 1750 en 1804. Ook een bijna complete olielamp of blaker (1675-1750) is met zekerheid uit de demplaag afkomstig.

Het aardewerk uit de slootvulling stamt uit de 17e en de 18e eeuw. Enkele faience schaaltes zijn meerkleurig beschilderd. Een schaalte draagt een afbeelding van een ruiter te paard met een rood-wit-blauwe vlag in zijn hand. Ook een klein formaat komfoor (réchaud) is gevonden. In normaal formaat is dit een ronde test waarin men gloeiende kolen deed. Hiermee kon een bord of pan met voedsel worden

56

4.7 Schaalte van faience met afbeelding van een man te paard met een rood-wit-blauwe vlag. Diameter ca. 15 cm.

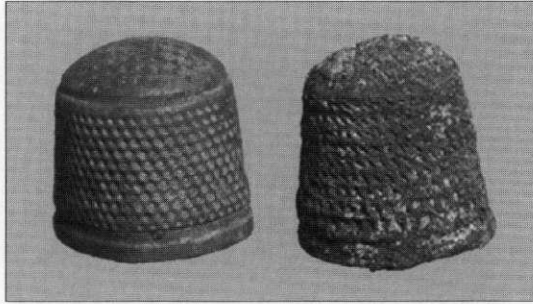
warm gehouden. In de wand zit een aantal gaten ten behoeve van de zuurstoftoevoer. Het model dat hier gevonden is heeft slechts een doorsnede van 9 centimeter. De roetsporen op de bodem geven echter aan dat het daadwerkelijk als komfoor is gebruikt.¹⁰

Bijzonder aan een fragment van een kelkglas is de vierkante stam met daarin een langgerekte traan. Ook is een borrelglas gevonden van loodglas. Bij dit exemplaar gaat het voetje over in een massieve stamknop die direct aan de kelk vastzit. Het voetje van een ander borrelglas is zo goed als vergaan. Het "gemeng", het mengsel van grondstoffen waaruit het glas wordt gemaakt, is bij het vervaardigen van het glas blijkbaar niet zo goed geweest. Hierdoor zijn scheurtjes in het glas ontstaan en onder invloed van vocht in de bodem is uiteindelijk zogenaamd "ziekglas" ontstaan¹¹.

De resten van kledingstukken en accessoires uit deze laag bestaan uit een 1,5 cm grote blauwwitte kraal, drie benen knopen en een schoen van type A (zie kader op blz. 69). Deze schoen valt op doordat rondom de rand met een decoratieve steek een versiering is aangebracht. Wellicht werd deze schoen niet gesloten met een gewone veter, maar met een bijpassend sierlijk striklint. De achterkant van de schoen is een keer hersteld. De reparatie getuigt niet van vakmanschap: met grove steken is er een rechthoekig stuk leer opgenaaid. Misschien heeft de eigenaar zelf gepoogd de schoen te herstellen.

Onder de metaalvondsten bevinden zich twee vingerhoedjes. Deze zijn gemaakt van messing en waarschijnlijk 18e-eeuws. Aan de onderzijde treffen we twee ringen aan.

Een andere metaalvondst is een koperen oord, ook wel dubbele duit of kwart stuiver genoemd. Op de voorzijde van de munt is een borstbeeld van een man met geschouderd zwaard te zien, geplaatst tussen de letters F en O (Friese Oord). Om het borstbeeld staat de tekst: NISI DOMINVS NOBISCVM, hetgeen betekent: "indien de Heer niet met ons is". Er was geen ruimte meer voor het vervolg van de tekst, die had moeten luiden: FRUSTRA ("is alles tevergeefs"). Op de keerzijde van de

4.8 Twee vingerhoeden van messing. Werkelijke hoogte ca. 1 cm.

munt staat het wapen van Friesland met kroon en de tekst MO NOVA ORDIN FRI (moneta nova ordinum frisiae: nieuw geld in opdracht van de provincie Friesland). Hoewel het gedeelte van de munt waarop het jaartal aanwezig was ontbreekt kan worden vastgesteld dat de datering gelegen is tussen 1608 en 1648¹².

Een in deze laag gevonden tinnen lepel is te dateren tussen 1650 en 1800. De lepel is gemerkt met een gekroonde roos met in het hart een L. Het gietersmerk is IR.

De sloot fase 4: slootbodem

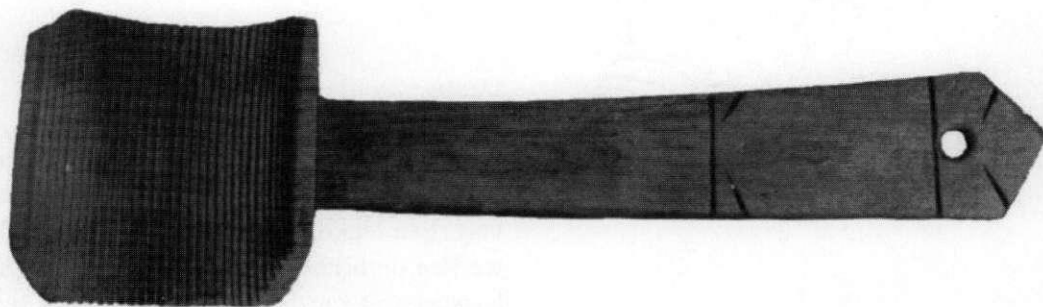
Getuigen van voedselbereiding en het nuttigen van voedsel uit deze laag zijn onder andere een houten boterspaan met ribbeltjes om de boter mooi te kunnen oprullen¹³, de bodem van een glazen netwerkbeker uit de 17e eeuw en een fragment van een gietijzeren kookpot. Dit soort potten werd in de 18e en 19e eeuw in Duitsland geproduceerd. De vorm van de potten was gebaseerd op de

aardewerken kookpotten en hij had dan ook twee oren en drie pootjes. Aan de twee oren kon een grapehaal (een soort haak) worden bevestigd om de kookpot boven het vuur te hangen¹⁴.

In de bodem is ook een bakje van wit aardewerk gevonden, waar met rode kleurstof de volgende tekst op is aangebracht:

“mist en zant / is goet voort lant / en ook wat regen / en zonne schijn / dat is ter ook goet ...” Het laatste woord ontbreekt. Hier heeft waarschijnlijk “foor” of “bij” gestaan¹⁵. Samen met een wit aardewerken kannetje dateert dit bakje uit de tweede helft van de 18e eeuw. Eveneens uit die periode komt een vuurtest, die werd gebruikt om gloeiende kooltjes in te bewaren. Deze werden gebruikt in een stoof om de voeten te warmen of op tafel gezet, bijvoorbeeld om tabakspijpen mee aan te steken. Daarvoor gebruikte men dan een tangetje, waarvan een exemplaar in de gebruikslaag van de sloot fase 4 is gevonden.

Oudere vondsten zoals een steengoed drinkschaaltje en een pispot uit de 15e eeuw geven een indicatie van de mogelijke ouderdom van de bewoning op dit terrein. Ook zijn resten van een vuurklok gevonden. Deze vuurklokken werden lange tijd gebruikt om 's nachts het vuur af te dekken. Het feit dat het hier om onversierde en ongeglazuurde fragmenten gaat, geeft aan dat het waarschijnlijk een 15e-eeuws exemplaar is. Vuurklokken zijn meestal ongeglazuurd en hebben de vorm van een halve bol met bovenop een handvat; de vorm is afgeleid van een omgekeerde voorraadpot. Aanvankelijk werd het vuur midden in de

4.9 Houten boterspaan. Werkelijke lengte 12 cm.

kamer gestookt zodat het kon worden afgedekt met een ronde stolp. De latere vuurstolpen daarentegen hebben een platte achterkant, zijn geglazuurd en vaak met slibversiering versierd. De platte achterkant van de vuurstolp werd noodzakelijk door de inburgering van baksteen als bouw materiaal. Hierdoor kon het vuur tegen één van de zijmuren worden gestookt, waarmee een stolp met platte achterkant praktischer werd¹⁶.

De oudste pijpekop uit dit spoor is gedateerd op 1630-1660 en draagt als hielmerk een roos met de initialen EI. Een bijzondere pijp met als merk een gekroonde N met de initialen IVA is waarschijnlijk vervaardigd door de Gorinchemse pijpenmaker Jan van Aten. Hij was in ieder geval in de periode 1743-1790 actief. Aangezien deze pijp slechts éénmaal in de literatuur wordt genoemd¹⁷ is dit kennelijk een vrij zeldzaam merk.

Pijpestelen breken snel. Om de pijp dan toch nog enige tijd te kunnen gebruiken, maakte men gebruik van een zogenaamde pijpemof. Dit is een stuk vlierehout (Sambucus) met een van nature holle kern, waarin de gebroken steel werd gestoken. In deze laag werd een pijpemof van 16 cm lengte gevonden¹⁸.

4.10 Een mogelijk gebruik van de gevonden handschoen ter bescherming van een gewonde hand. Tekening O. Goubitz.

4.11 Schaaltje van faience met afbeelding van een zandloper en tekst in geel, bruin, rood en blauw. Diameter 11,5 cm.

Een zeer bijzondere vondst is een deel van een handschoen. De pink en de duim ontbreken en slechts één pand, de bovenkant, is aanwezig. De vingers en hand waren aan de zijkant onbedekt, getuige de omgeslagen vingertoppen en het ontbreken van naaigaten. De handschoen zat met een riempje om de pols vast. In vergelijking met andere bekende handschoenen is dit exemplaar erg grof genaaid. Het gaat hier waarschijnlijk niet om een gewone handschoen, maar betreft wellicht een speciaal vervaardigde versteviging voor een gewonde hand of een handschoen voor een speciale functie¹⁹. Verder kwamen uit deze laag twee veterschoenen (type A en B) en een gespschoen (type E) naar boven (zie kader op blz. 72).

De sloot fase 4: gebruikslaag

Het grootste deel van de bij deze opgraving gevonden voorwerpen is afkomstig uit deze laag. Een leuke vondst is een tweetal aardewerken ontbijtbordjes met spreuken uit het laatste kwart van de 17e eeuw. De spreuk staat in het midden, omlijst door fantasiefiguren (draakjes), een kroon en een engelenkopje. De

17e-eeuwse spreukborden

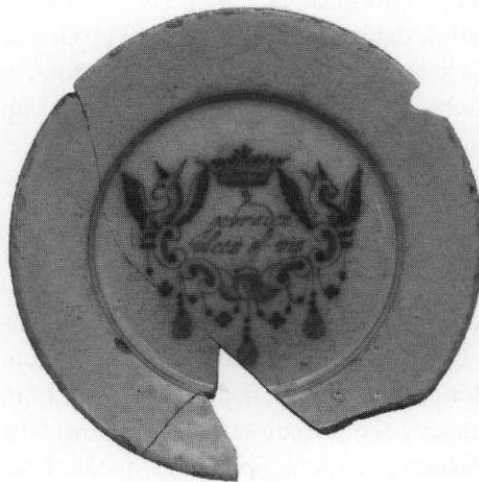
Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw werden in het westen van Nederland bijzondere bordjes vervaardigd. Ze zijn gemaakt van witbakkend aardewerk (faïence) en hebben een doorsnede van circa 20 centimeter. De borden werden altijd in series van zes stuks gemaakt. Ze zijn versierd met een blauwe beschildering, bestaande uit een zesregelige tekst, die door een kader is omgeven. Dat kader is meestal een kroon met twee draken (grotesken) of een lauwerkrans. Op elk bord staat een andere regel. Door de borden in de goede volgorde te lezen, ontstond een gedichtje. Dit soort borden is vrijwel alleen bij opgravingen in Noord en Zuid-Holland en westelijk Noord-Brabant aangetroffen. Bij de opgraving aan de Reguliersdam zijn in de sloot twee van dergelijke borden gevonden, met de volgende tekst:

- 1 Al stater op den dis
- 2 Gebraden vlees of vis

De resterende tekst is onder meer aangetroffen op borden die zijn opgegraven in Rotterdam en Leiden. Compleet luidt hij als volgt*:

- 1 Al stater op den dis
- 2 Gebraden vlees of vis
- 3 Volle schotels rinse fluiten
- 4 Doet een grage maagh ontsluiten
- 5 Maer een vrou die vrolijk is
- 6 Is de vreugde van den dis

* Mededeling W.Hupperetz

bordjes zijn de eerste twee uit een serie van zes stuks (zie kader)²⁰.

Uit deze laag kwam verder een bord van rood aardewerk dat is versierd met slibversiering. Het draagt het jaartal 1782. Twee identieke schaaltes wijzen ons op de vergankelijkheid van het leven. Op beide staat de tekst "ons glas loopt ras en de eeuwigheid is aanstaande" vergezeld van een zandloper. Hiermee wordt bedoeld dat het leven snel voorbij gaat en dat na de dood het eeuwige leven volgt. Het glas duidt op een uurglas of zandloper, die de tijd aangeeft. Een ander aardewerken schaalte draagt de tekst "[een]dragt [maa]kt magt". Ook is een bijzonder mooi bord gevonden, beschilderd met een vogel in de kleuren geel, rood, blauw, groen en zwart. Een ander bord is een majolica schotel met een kobaltblauwe afbeelding van de gekruisigde Christus. Op grond van de vorm wordt het bord gedateerd tussen 1610 en 1660²¹. In vergelijking met de

andere vondsten uit deze laag is deze datering erg vroeg. Omdat majolica een luxe produkt was, is het echter mogelijk dat dit een sierschotel is geweest, die weinig werd gebruikt. Wellicht heeft de schotel ruim 100 jaar aan de muur gehangen.

Een bord van een andere materiaalsoort is een plat tinnen bord met een doorsnede van 22,7 cm uit de 17e of 18e eeuw. Op het bord zijn krassen van een mes zichtbaar. Op de achterkant zijn onder het kwaliteitsmerk van de roos een onleesbaar gietersmerkmerk en de letters: TR[...]FLIES zichtbaar.

Ander serviesgoed is het zogenaamde "Capucijnerwaar". Dit is de aanduiding voor Chinees porselein met een bruine buitenkant, vernoemd naar de kleur van de pij van Capucijner monniken. De kopjes van dit materiaal werden voornamelijk gebruikt voor het nuttigen van thee en koffie. Deze dranken werden

aan het einde van de 17e eeuw in Europa geïntroduceerd²². Capucijnerwaar was net iets duurder dan wit-blauw porselein en is te dateren rond het einde van de 17e en het begin van de 18e eeuw²³.

Opvallend is een aantal 18e-eeuwse roompotjes van wit aardewerk met bruine stippen en geel glazuur, voorzien van een tuitje²⁴. Tuitpotten werden gebruikt bij het afromen van de melk. De room in de melk komt bovendien drijven en kan dan worden afgeschonken door de tuit. De hier gevonden potjes zijn echter vrij klein. De inhoud is ca. 0,5 liter in tegenstelling tot normaal ca. 2 liter. Het is onwaarschijnlijk dat ze bij een grote melkproductie dienst hebben gedaan om de melk af te romen. Wellicht zijn ze gebruikt in de keuken of op tafel.

Verder is een veel voorkomende aardewerksoort het zogenaamde Frankfurter aardewerk, dat in de tweede helft van de 18e eeuw in Nederland zijn intrede deed. Van dit aardewerk zijn voornamelijk kachelpannen gevonden. Deze pannen hebben een platte bodem zonder pootjes en zijn daardoor geschikt om op een kachel of fornuis te zetten. In de tijd dat men voornamelijk op open vuur stookte hadden kookpotten en pannen nog pootjes.

De rest van de aardewerken voorwerpen uit deze laag dateert ongeveer uit de periode 1750-1825. In deze periode stapt de pottenbakindustrie over van de traditionele handmatige methode op de industriële methode met mallen en standaard versieringen. In deze laag is ook een hoeveelheid creamware aangetroffen. Dit creamware was allemaal on-

4.12 Drie vormen van stelen van tinnen lepels. Rechts de zgn. 'Pied de Biche' (koeienvoet).

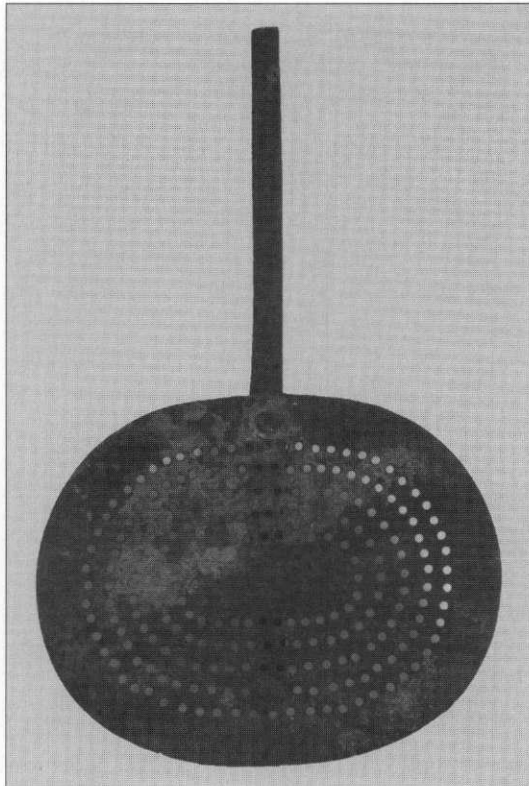
4.13 Roosmerk op een tinnen lepel met de initialen ILL in de kroon.

versierd en ongemarkt. Daarnaast komt ook pearlware voor. Dit is wel versierd en dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw (zie kader op blz. 80).

Een laatste stuk gebruiks-aardewerk is een kannetje. Dit soort kannen werd waarschijnlijk gebruikt voor de opslag van olie voor olielampjes. Het kannetje heeft een slibversiering. De datering ligt tussen 1600 en 1750. Een klein houten kommetje heeft een gat in de bodem. De functie van dit kommetje is niet duidelijk. Mogelijk is het als eierdopje gebruikt.

Het bestek wordt vertegenwoordigd door negen tinnen lepels, een messing vork, twee ijzeren meslemmets en een benen mesheft.

Vijf van de negen lepels dragen het gietersmerk van de Rotterdammer Andreas van Duyveland (AVD), waarmee de produktiedatum ligt tussen 1754 en 1793²⁵. Twee van deze vijf lepels dragen bovendien als keurmerk het wapen van Rotterdam. Daarnaast is een lepel gevonden met als merkteken een gekroonde roos en de initialen van de gieter GHS in de kroon. Een andere lepel draagt als merkteken dezelfde roos met een L in het hart en het gietersmerk AS in de kroon. Deze beide lepels zijn te dateren tussen 1650 en 1800, evenals een exemplaar waarvan het einde van de steel ontbreekt. Dit laatste werkstukje is gemerkt

4.14 Schuimspaan van messing met een deel van de steel. Lengte ca. 25 cm.

met de gekroonde roos met L en heeft de gietersinitialen ILL in de kroon. De negende lepel bevat een gekroonde roos met L en geen gietersmerk. De steel eindigt in een “pied de biche” (koeienvoetje). De datering van deze lepel ligt tussen 1675 en 1750²⁶.

De roos op deze lepels werd in het midden van de 16e eeuw als kwaliteitsaanduiding ingevoerd. In de 18e eeuw werd de letter L in het midden van de roos gebruikt als aanduiding voor het tingehalte. De L staat voor “lepelstof”, een legering van 88% tin en 12% lood²⁷.

Naast lepels is ook een messing vork gevonden. Het gaat om een vork, voorzien van vier tanden, waarvan de steel ontbreekt. De vier tanden duiden erop dat de vork naast de prikfunctie een schepfunctie had, waardoor hij beter geschikt was om mee te eten. In de 16e eeuw bestonden eetvorken nog nauwelijks. De prikfunctie kwam toen nog geheel voor rekening van het mes. Alleen in welgestelde milieus werden tweetandige vorkjes gebruikt voor het aanreiken van vlees aan tafel. Na de geleidelijke introductie van de

viertandige vork in de 17e eeuw konden de messen minder puntig worden. De datering van de vork is 18e of 19e eeuw²⁸.

Een ander stuk keukengerei is een qua vorm op zijn vroegst 17e-eeuwse messing schuimspaan. De steel van deze schuimspaan is door twee koperen klinknageltjes bevestigd aan het blad. Het blad is ovaal en de gaatjes zijn in vijf ovale cirkels geordend. In de 19e eeuw werden nog identieke messing schuimspanen gebruikt, waarbij de gaatjes vaak in een ster of bloemvorm zijn geordend²⁹. Ook uit de keuken komt een benen spatel. Aan het uiteinde hiervan is een klein gaatje geboord³⁰.

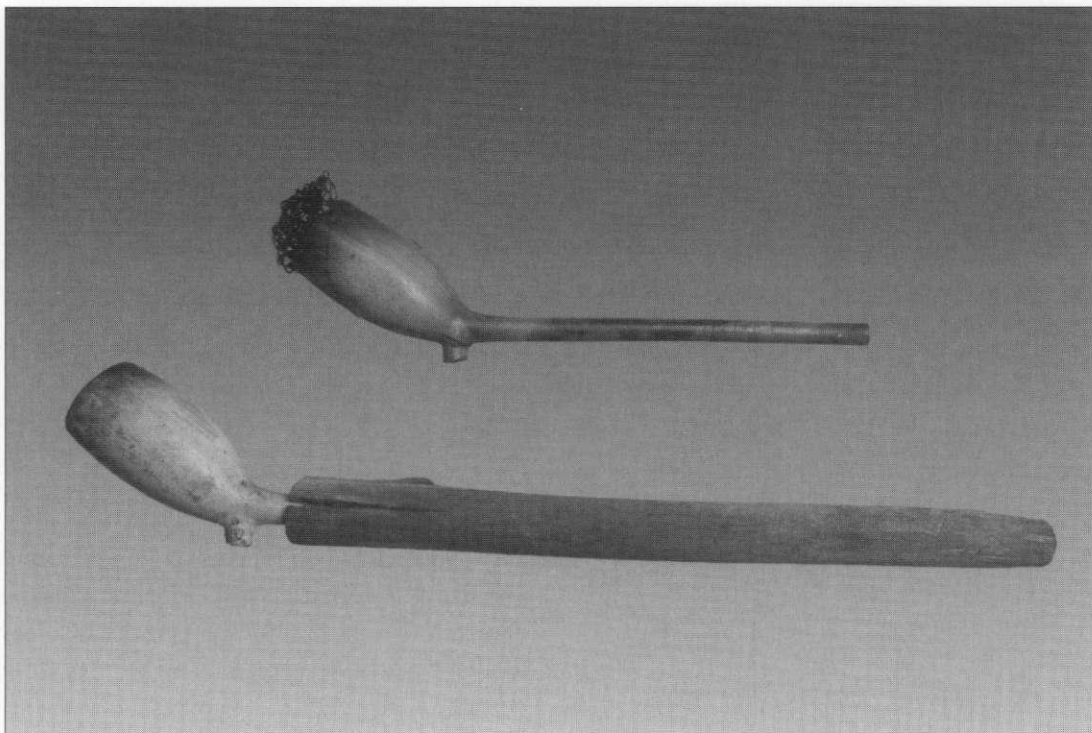
De 479 pijpekoppen uit deze laag zijn vooral afkomstig uit de periode 1772-1803. Gezien de datering van de pijpestelen moet de sloot binnen de periode 1783-1789 nog in gebruik zijn geweest.

Een pijp met een gekroonde N en de initialen WVMF is waarschijnlijk door de Gorinchemse pijpenmaker Willem van Montfoort vervaardigd. Van hem waren tot op heden alleen de initialen WVM bekend. Een kop met de letters WVMF waar over de letters HVAH zijn geslagen door Huibert van Outheusden (die kennelijk een mal van Willem overnam) wordt wel in de literatuur genoemd. We hebben hier dus voor zover bekend met een nog

61

4.15 Pijpekop met merk HAB en een gedraaide steel, van de voorzijde gezien.

4.16 Het gebruik van de vonkenvanger van gevlochten messingdraad (boven) en de houten pijpenmof gedemonstreerd bij van twee pijpen.

62

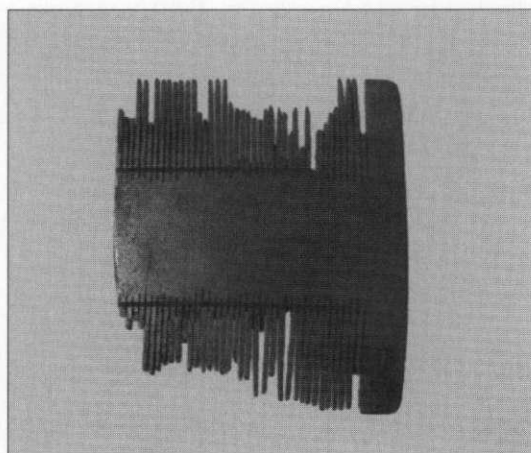
niet eerder aangetroffen merk te maken. Willem van Montfoort maakte hoogstens tot 1784 pijpen; op 15 mei van dat jaar werd hij namelijk failliet verklaard³¹.

Een zeer fraaie pijp, mede doordat de mal nog nauwelijks was gesleten, is afkomstig van Hendrik Aalbrechts uit Gorinchem. Het betreft het merk HAB op de voorzijde van de kop. De onderste helft van de ketel is afgezet met lobben, met daarboven wapenschildjes voorzien van afwisselend een lelie en een roos. De steel is vrij dik (7mm) en gedraaid. Binnen de gedraaide banen zijn fijne parelsnoeren opgenomen. De pijp lijkt daarmee op een eveneens opgegraven produkt van stadsgenoot Leendert Nieuwenhuyzen. Uit de literatuur is alleen het exemplaar van Nieuwenhuyzen bekend³². Wellicht hebben we een zeldzaam produkt van Aalbrechts gevonden.

Opvallend is een lobbenpijp met op de voorzijde de letters WGB, waarbij de gebruikte kroon ontbreekt. De maker, Wouter Groenberg uit Gorinchem, voerde namelijk voorzover bekend alleen merken met een kroon. Aangezien hij voor 1784 overleed, dateert de

pijp van voor dat jaar³³. Een ongemerkte pijp uit de periode 1675-1690 is overgoten met groen glazuur. De pijpenmaker liet zijn produkten kennelijk bij een pottenbakker bakken, waarbij het glazuur van de potten op de pijp heeft gelekt.

Een bijpassende vondst is een messing vonkenvanger. De vonkenvanger zat boven op de pijp en voorkwam het wegvliegen van vonken; niet overbodig in een tijd waarin de vele

4.17 Stofkam van ingezaagd been, mogelijk van ivoor. Ware grootte 3,5 cm.

4.18 Emmertje van blik. Hoogte exclusief hengel 8 cm.

rieten daken een groot brandgevaar opleverden. Vonkenvangers waren gemaakt van gevlochten messing-, koper- of ijzerdraad. Het laatste materiaal zal in de bodem zeer snel oxyderen zodat deze categorie vonkenvangers nauwelijks wordt gevonden. De vonkenvanger van gevlochten koperdraad verschijnt aan het einde van de 18e eeuw en blijft in gebruik tot het begin van de 20e eeuw³⁴. Hij werd gebruikt voor de betere kwaliteit tabakspijp. Dit in tegenstelling tot de eenvoudiger tabakspijpen die met een messing dekseltje werden afgesloten³⁵. Ook is een fragment gevonden van een messing tangetje, dat mogelijk diende om met een gloeiend kooltje een pijp te kunnen opsteken.

Een andere metaalvondst is een blikken emmertje. Dit emmertje van vertind ijzer is voorzien van een hengel. Het is één van de vroegste vormen van blik. Het emmertje heeft een uit vier delen bestaande omgevouwen bovenrand. Het voetstuk en de conisch gevormde mantel zijn aan elkaar gesoldeerd met messing. Aan de bovenrand bevinden zich tegenover elkaar twee opstaande lipjes met gaatjes waaraan het ijzeren hengseltje is bevestigd.

Het emmertje heeft op de mantel als versiering drie geverfde horizontale banden en een pijl die omhoog wijst. Mogelijk is het een produkt van huisvlijt.

Daarnaast zijn nog een schep, een scharnier en een duimgeheng (onderdeel van een deurscharnier) gevonden³⁶. De eveneens aangetroffen metalen strips zijn mogelijk secundair gebruikte stukken materiaal die geknipt zijn uit latoenkoperen pannen. Latoenkoper is de naam voor dun uitgehamerd messing³⁷.

Minstens twee duitjes zijn in de sloot verloren. Eén duit draagt het wapen van Zeeland met een kroon in rococostijl; de randtekst luidt LVCTOR ET EMERGO (ik worstel en kom boven). Aan de andere zijde staat de tekst ZELANDIA, het jaartal 1783 en een burchtje tussen twee rozen, dit alles in een rococo omlijsting.

De andere duit draagt het wapen van West-Friesland met kroon en lauwertakken. Op de keerzijde staat de tekst WEST FRISIA en het jaartal 1780. Als muntmeesterteken bevat deze duit een rozet. West-Friesland (de kop van Noord-Holland) had feitelijk geen zelfstandige muntslag. De munt verhuisde elke tien jaar tussen de steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik. Pas in 1795 nam het gewest Holland de muntslag over³⁸.

In de sloot is ook een benen stofkam aangetroffen. Een aantal tanden en één van de zijkanten is afgebroken. Dit soort kammen

4.19 Kop- en muntzijde van een Zeeuwse duit uit 1783 (links) en een Westfriese uit 1780 (rechts). Diameter 1,8 cm.

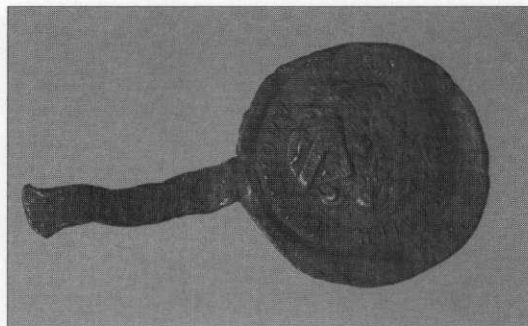
werd gebruikt voor het vangen van luizen, die indertijd nog veelvuldig op menselijke hoofden voorkwamen.

Het maken, herstellen en dragen van kleding en andere stoffen voorwerpen is te herleiden uit diverse vondsten. Zo is een messing vingerhoed gevonden. Deze vingerhoed wordt gedateerd in de 18e eeuw en kenmerkt zich door de zeer fijne opzet van puntjes die met de grootste regelmaat, waarschijnlijk machinaal, zijn aangebracht. De bovenrand van de vingerhoed ontbreekt; de onderrand is afgezet met een ring.

Daarnaast zijn vijf messing haken en ogen, negen benen en negen houten knopen, een messing schoengesp en 14 messing spelden gevonden.

De koppen van de spelden zijn allemaal opgebouwd uit twee windingen koperdraad. De spelden zijn waarschijnlijk ouder dan 1750. In de 18e eeuw ontstonden namelijk de spelden met een platte knop zoals ze nu nog steeds worden gebruikt³⁹.

Twee lakenloodjes duiden op aangevoerde geweven stukken textiel die nog niet tot kledingstukken zijn verwerkt. Het eerste loodje bevat een wapenschild en de tekst ROCHDALE. Dit is de Engelse vervaardigingsplaats van het textiel waar dit loodje aan bevestigd was. In de randtekst staan ook de namen JAMES en GEORGE HAMER vermeld. Bij opgravingen in Amsterdam⁴⁰ en 's-Hertogenbosch⁴¹ zijn ook Engelse lakenloodjes aangetroffen. Het twee-

4.20 Lakenlood uit de Engelse plaats Rochdale. Doorsnee ca. 3,5 cm.

de lakenloodje heeft de letters HA in een cirkelmotief staan.

De aangetroffen ijzeren scharnierschaar is mogelijk ook gebruikt bij het verwerken van stof. Dit type schaar is al in de middeleeuwen bekend, maar verdrong de knijpschaar pas in de 17e eeuw. Mogelijk werden met de scharnierschaar en de knijpschaar verschillende materialen geknipt.

De leren voorwerpen uit de sloot waren zeer fragmentarisch. Een messchede, een kleine schoen van type B en een schoen van type A (zie kader op blz. 70) waren herkenbaar. Een zeer uitzonderlijke vondst betreft een instap-schoen met spitse punt. De spitse punt is vooral bekend uit de late middeleeuwen. De constructie van de zool verraad echter dat het hier gaat om een 18e-eeuws exemplaar. Het zal een opvallende, wellicht modieuze, schoen zijn geweest.

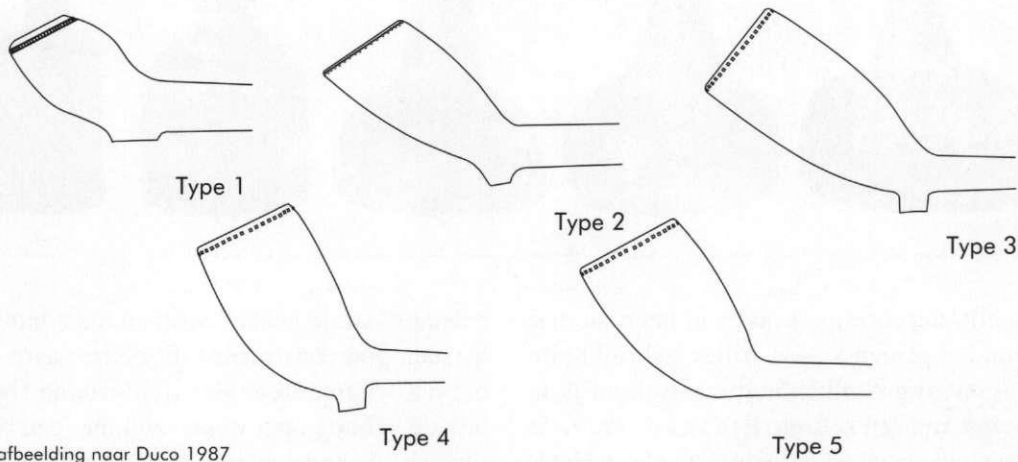
4.21 Een selectie uit het in slootfase 4 aangetroffen huisraad.

Vormen van pijpekoppen

De vele tabakspijpen zijn tot vijf basisvormen terug te brengen, die in chronologische volgorde zijn ontstaan.

Type 1 betreft een zogenaamde dubbelconische kop, die vanaf ongeveer 1610 bestaat. Na de bloeitijd van 1625-1650 gaat dit model in het laatste kwart van de 16e eeuw over in type 2: het trechtermodel. De bloei van dit type lag tussen 1690 en 1740. Vanaf 1710 ontwikkelt zich een derde type: de ovoïde of ovale kop. Hiervan lag het hoogtepunt tussen 1740 en 1840. Het is het meest bekende model. Gelijktijdig met de ovoïde kop ontstaat de kromkop, type 4. Deze vorm was lang niet zo populair als de ovale ketel en wordt meer als een assortimentsaanvulling van de pijpenmaker beschouwd. Ondanks dat zijn in Zoetermeer relatief veel kromkoppen gevonden. Type 5, de rondbodem, ontstaat voor het midden van de 18e eeuw en wordt nog de gehele 19e eeuw geproduceerd. Kenmerkend is het ontbreken van een hiel. Dit type wordt beschouwd als de betere kwaliteit pijp voor de werkende klasse*.

* Duco 1987

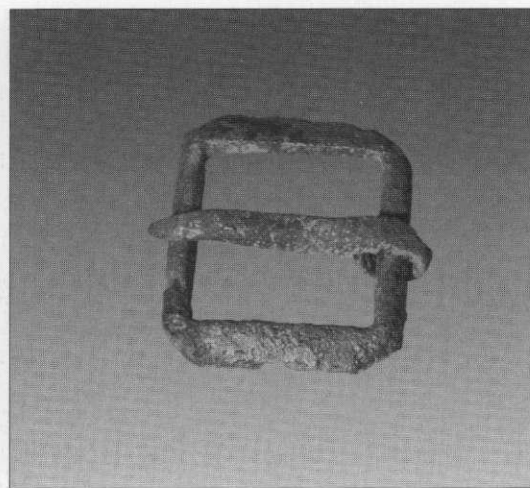

afbeelding naar Duco 1987

65

4.22 Een 'BOZ'-stempel op een steelpan, merkteken van de pottenbakkers in Bergen op Zoom.

4.23 Vierkante gesp van messing. Ware grootte ongeveer 2 cm.

Typologie van Reguliërsdamse flessen

In de gevonden flessen zijn vijf verschillende typen te onderscheiden. Het oudste type dateert uit de tweede helft van de 17e eeuw en heeft een korte hals, een bolvormige buik en een hoog opgestoken ziel. De functie van een ziel is om bezinksel in de fles langs de ziel naar de bodem te laten zakken, zodat men er bij het uitschenken geen last van heeft. Het tweede type komt uit de eerste helft van de 18e eeuw, heeft een langere hals dan type 1 en de buik gaat vrij scherp over in de bodem. De ziel is redelijk hoog opgestoken. Het derde type heeft een veel meer afgeplatte buik en is de overgang van het ui-vormig type (1 en 2) naar het vierde type, de cilindervormige fles. Een kenmerk van dit vierde flestype is de enigszins cilindrische buik, verkregen door de fles tijdens het maken over een bank te rollen. Deze exemplaren dateren uit de tweede helft van de 18e eeuw. Het vijfde flestype heeft een licht opgestoken ziel en een duidelijke, scherpe schouder en dateert uit het einde van de 18e of het begin van de 19e eeuw.

Een cilindervormige kraal van been en drie gevonden glazen kralen zullen gebruikt zijn als versiering van kleding, waarschijnlijk in de vorm van een ketting. Eén van de kralen is in facetten geslepen en zwart van kleur. Het is niet zeker of dit de originele kleur was of dat deze kleur onder invloed van het verblijf in de bodem is ontstaan. In de buurt van de zwarte kraal is ook een platte in facetten geslepen druppelvormige hanger gevonden. Dit 1,9 cm lange sieraad heeft aan de bovenzijde een oogje. Mogelijk heeft het bij de zwarte kraal gehoord. Een ander sieraad is een opengeknipt kinderringetje waarvan de steen ontbreekt. Wellicht werd het ringetje te klein en is het opengeknipt, waarna het steentje is hergebruikt in een grotere ring.

Zeven opgegraven kleine glazen flesjes vallen in de categorie kleine voorraadflesjes en apotheek/medicijnflesjes. Vier van deze flesjes zijn dunwandig en bolvormig ("ui-type"), waarvan er één archeologisch compleet is. Dit

betekent dat de gehele vorm en maat kunnen worden gereconstrueerd uit de bewaard gebleven fragmenten. Het lichtgroene flesje heeft een hoog opgestoken ziel met een pontilmerk (zie kader op blz. 75). Het halsje heeft een omgevouwen lipje. Dit flesje stamt uit de 17e eeuw. De rest van de flesjes is waarschijnlijk minder oud, en kan in de 18e eeuw worden geplaatst.

Grotere flessen zijn ook gevonden. Een lange, slanke blauwachtige voorraadfles is waarschijnlijk in de 18e eeuw in Frankrijk gemaakt, vermoedelijk met een farmaceutisch doel⁴².

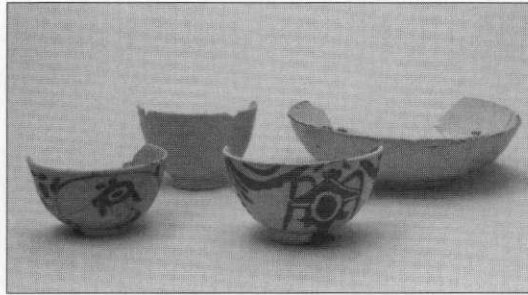
Ook zijn 15 wijnflessen gevonden, waarvan drie archeologisch compleet. Hieronder bevinden zich dezelfde typen als in de demplaag van de sloot fase 4, het "ui-type" en een fles met een meer afgeplatte cilindrische buik (zie kader). Tegen het eind van de 17e eeuw maar met name in de 18e eeuw was het bezit van een (kleine) wijnvoorraad vrij normaal. Wijn

werd in deze tijd in plaats van in vaten ook steeds vaker in flessen gedaan.

Drinkglazen zijn gevonden in de vorm van kelkglazen en bekers. In deze laag zijn geen stammen gevonden maar wel een trechtervormige kelk van een kelkglas met daaronder een rand. Misschien is dit fragment afkomstig van een vleugelglas. Ook zijn enkele bekers gevonden, waaronder een Boheemse krijtglasbeker uit de eerste helft van de 18e eeuw. Van de dikke bodem is het pontilmerk afgeslepen.

De sloot fase 4: demplaag

In deze laag is veel industrieel aardewerk gevonden. Bij aanvang van de produktie was dit een luxe aardewerksoort, maar al gauw werd het net zoals het rode en witte goed, gebruiks-aardewerk. Op het materiaal uit de demplaag komen onder andere drie "Regout"-stempels voor. Deze zijn te dateren na 1836, omdat Petrus Regout pas vanaf dat jaar in Maastricht aardewerk maakte⁴³. Eén van de stempels dateert tussen 1883 en 1889⁴⁴. Gezien deze late datering zal de reeds gedempte en waarschijnlijk inklinkende sloot later nog zijn aangevuld met afval. Een paar voorwerpen uit een pearlware theeservies zijn aan de hand van de beschildering te plaatsen in de eerste helft van de 19e eeuw⁴⁵. Een fragment van een steelpan uit Bergen op Zoom is dankzij het stempel (BOZ met 3 kruisjes) te dateren tussen 1814 en 1844⁴⁶.

4.24 Drie theekommetjes en een schoteltje van creamware. De voorste kommetjes zijn na het bakken beschilderd in zwart en rood.

De uiterste datering van de pijpen, maar liefst 242 stuks, geeft aan dat de pijpen tussen 1779 en 1831 in de demplaag terecht zijn gekomen. Eén pijp, gemerkt met een vis met drie kroontjes en de initialen IDL is waarschijnlijk gemaakt door Johannes de Lang uit Gorinchem (werkzaam van 1725 tot uiterlijk 1779). Tot nu toe is dit merk slechts één maal vermeld⁴⁷. Waarschijnlijk is dit dus een relatief zeldzaam merk.

Metaalvondsten uit dit spoor omvatten onder andere een messing vishaakje, een ijzeren meslemmet en twee tinnen lepels. Eén van de lepels is gemerkt met een gekroonde roos waar in de kroon de letters ILL zijn gezet en in de roos de letter L.

De leervondsten uit deze laag bestaan uit een fragment van een grote riem en een aanhechtingsstuk van een gesp. Dit laatste is een strookje leer waarin in de lengterichting een insnede is gemaakt. Dwars daarop is het dubbelgevouwen. Door de opening kan de angel

4.25 Drie 'delftsblauwe' tegeltjes waarop mensen staan afgebeeld. De linkse persoon is wellicht een schaatser, in het midden staat een herder in een landschapje. De afbeelding op de rechter tegel is onduidelijk; misschien een knielende monnik?

4.26 Vijf stammen van kelkglazen. De twee linker glazen hebben een luchtbel in de stam (traan) die in verbinding staat met de kelk. Rechtsvoor staan twee slingerglazen (zie tekst).

68

van een gesp worden gestoken. Ook een vierkante messing gesp behoort tot de uitgebreide lijst van vondsten, maar er is geen aanwijzing dat deze bij de riem zou horen. Ook werden een slof (type F1) en een bandschoen (type C, zie kader op blz. 72) die met een gesp werd gesloten, gevonden. Een benen knoop sluit het rijtje kledingstukken en accessoires. De enkele in deze laag aangetroffen glasvondsten zijn gezamenlijk beschreven met die uit de demplaag van de vijfde(?) fase (zie hierna).

De sloot fase 5(?): demplaag

Deze demplaag — een aparte opgravingsput — bevatte vondsten die dusdanig afweken van die uit de demplaag van fase 4, dat hij apart wordt behandeld. Met name de grote hoeveelheid glas was hier opvallend. Onder andere zijn 30 individuele wijnflessen herkenbaar waarvan er vijf archeologisch compleet zijn. De flessen kunnen in vier typen worden onderverdeeld (zie kader). Ook zijn fragmenten van tenminste 23 kleine voorraadflesjes en apotheek/medicijnflesjes ge-

vonden. Een groot deel hiervan (tenminste 18 stuks) bestaat uit dunwandige, bolvormige voorraadflesjes met weggeslepen pontilmerk en korte hals. In de flesjes is duidelijk de uivorm te herkennen die bepaalde wijnflessen uit de 18e eeuw ook hadden. In deze laag is eenzelfde blauwe voorraadfles gevonden als in de gebruikslaag (zie boven). Of beide flessen tot een serie behoorden of hetzelfde product bevatten, is moeilijk te bepalen. De bodems en mondranden hebben in ieder geval precies dezelfde afmetingen.

Een fragment van een apothekerspotje heeft een wijde opening en een grote omgeslagen rand die diende voor afsluiting. Over de opening kon men een stuk textiel of varkensblaas leggen waardoor het met een touwtje onder de rand kon worden afgesloten. Een compleet gevonden medicijnflesje is van slechte kwaliteit; het heeft een scheve mondrand en er zitten luchtbellens en andere verontreinigingen in het glas.

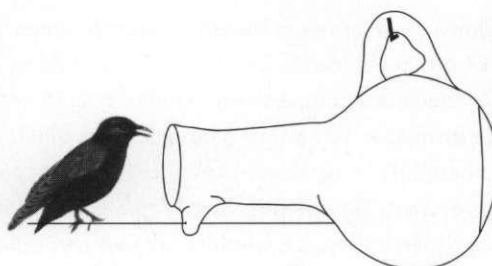
Maar liefst negen kelkglazen zijn aangetroffen. Dit soort glazen werd gebruikt om wijn uit te drinken. Twee stuks hebben een zogenaamde "Silezische" stam. De hier gevonden exemplaren zijn zeskantig en hebben een

Spreeuwenpot

Spreeuwenpotten zijn nestkastjes van aardewerk. Ze komen vanaf de 16e eeuw voor en worden voornamelijk in Nederland aangetroffen.

Een spreeuwenpot lijkt enigzins op een kruik met een ophangoor. Aan de kant die tegen de muur hangt is de buik afgeplat. Onder de langgerekte hals is een zitstok bevestigd waarop de aanvliegende vogel kan neerstrijken.

In de buik zit een gat, waarin een dekseltje hoort. Dit werd gebruikt om, als de eieren waren uitgebroed, de jonge vogels uit het nest te halen. Deze werden vervolgens opgegeten. Niet alle spreeuwenpotten hebben zo'n roofigat. Het aanbrengen van deze potten kon ook voorkomen dat de vogels op ongewenste plaatsen (bijvoorbeeld onder dakpannen of in de spouwmuur) nestelden*

*1 Groeneweg 1992 blz 196-213

conische kelk. Van een ander soort kelkglas "à la façon d'Angleterre" (naar Engels voorbeeld) zijn twee exemplaren gevonden. Dit glas kenmerkt zich doordat de stam vloeiend overgaat naar de kelk. In de stam van dit kristalglas (flintglas) bevindt zich een luchtbel, de zogenaamde traan. In Nederland heet dit type dan ook traanglas. Of de gevonden exemplaren daadwerkelijk in Engeland zijn gemaakt is niet met zekerheid te zeggen; de glazen waren behalve in Engeland ook in Nederland en Duitsland zeer populair en werden daar ook geproduceerd.

Ook zijn twee stammen van slingerglazen gevonden. Deze exemplaren hebben een kern van witte glasdraadjes die tot een netwerk zijn "gevlochten". Hier omheen zijn weer witte glasdraden geslingerd. De techniek hiervoor stamt oorspronkelijk uit Venetië (filigrain glas) maar in de 18e eeuw beheerste men deze werkwijze ook elders zeer goed. Omdat de glasdraden niet tegen de buitenwand van de stam liggen, komen de glazen waarschijnlijk uit Nederland of Duitsland; zeker niet uit Engeland, waar de techniek anders werd toegepast. Een archeologisch complete bierpul is cilindrisch gevormd en heeft een bijna platte bodem waaruit het pontilmerk is weggeslepen. Op de wand zijn met behulp van radgra-

vure versieringen aangebracht. Deze techniek werkt door een snel ronddraaiend koperen wiel (verschillende maten) tegen het glas te houden. De pul is waarschijnlijk afkomstig uit Bohemen, waar deze techniek rond 1600 is ontstaan.

In de demplaag is een deel van een glazen schenkkannetje gevonden. Dit fragment van een hals met schenktuit en een heel klein oortje is gevormd in een mal met ribben. Dit soort kannetjes werd meestal aan tafel gebruikt als olie- of azijnkarafje. Het is waarschijnlijk rond 1800 in Duitsland gefabriceerd.

Leuk is de vondst van twee lenzen die waarschijnlijk een bril hebben gevormd. De afwerking aan de rand laat zien dat de lenzen geslepen zijn om in een vatting te passen. De lenzen zijn gemaakt van vensterglas, dat veel goedkoper was dan speciaal optisch glas. Hoewel het montuur niet is gevonden gaan we ervan uit dat de lenzen bij elkaar horen omdat de diameter van de glazen exact gelijk is. De lens is in het midden ongeveer 0,5 mm dikker dan aan de rand. De sterkte is daarmee ongeveer 3 dioptrie, hetgeen een sterke leesbril oplevert⁴⁸. De lenzen zijn niet sferisch (bol) geslepen, maar enigszins afgeplat.

Typologie van Reguliersdamse schoenen

Het gevonden schoeisel is, op grond van de manier waarop de schoen werd gesloten, onder te verdelen in een aantal typen. De datering binnen een type gebeurt op basis van de zoolconstructie. De zoolconstructie van alle bij deze opgraving gevonden schoenen is vrij ingewikkeld: de zolen bestaan uit meerdere lagen en de schoenen zijn, voor zover dit te bepalen is, alle voorzien geweest van een hak. Voor de constructie is soms gebruik gemaakt van houten pennen. Dit duidt erop dat het schoeisel uit de 17e eeuw of later stamt.

Type A werd met een veter op de wreef gesloten. Het hele bovenleer bestaat uit één stuk, behoudens een aangenaide lip. De enige naad zit middenop de hiel. In het bovenleer zit op de wreef een Y-vormige insnijding. Aan weerszijden daarvan zitten twee vetergaten. Aan de driehoekige punt van de insnijding zit een lip genaaid. Vaak zitten in de tong twee gaten waar de veter door werd gehaald. Dit type schoen is vrij zeldzaam in Nederland, maar wordt in Zoetermeer relatief veel gevonden*. De datering van dit type is ca. 1750.

Schoenen van type B werden ook met een veter gesloten. Het bovenleer bestaat meestal uit drie stukken; een voorblad en twee zijstukken. De zijstukken hebben aan de voorkant een langwerpige uitstulping of band, met aan het einde een vetergat. De veter werd hierdoor en door twee gaten in het voorblad gehaald. Dit type schoen staat bekend als bandschoen met vetersluiting**. De schoen is voorzien van een hak van hout bekleed met leer of een hak bestaande uit laagjes leer. Bij sommige schoenen van dit type ontstaat aan de zijkant onder de bandjes een opening; deze komt men op 17e-eeuwse schilderijen wel tegen. De schoen komt voor gedurende de gehele 17e en 18e eeuw.

Type C is ook een bandschoen maar dit type werd gesloten met een gesp. De schoenen worden zelden met gesp aangetroffen, omdat deze meestal werd overgezet op een nieuw paar schoenen als het oude paar was versleten.

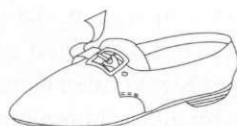
Type D is een instapschoen. Hierbij is geen specifieke sluiting aanwezig.

Type E werd gesloten met een riempje dat door twee inkepingen in het voorblad werd gehaald en aan de andere kant met een gesp werd vastgemaakt.

Schoenen van type F worden aangeduid als sloffen of muilen. Vaak werden sloffen gemaakt van oude schoenen; de achterzijde van het bovenleer van de schoen is dan weggesneden. In sommige gevallen is het type van de originele schoen nog te herkennen. Type F2 is bijvoorbeeld een versneden schoen van type A. Meestal is het gedeelte met de sluiting echter weggesneden en kan het oorspronkelijke schoentype niet meer worden vastgesteld.

*] Tuinstra 1993

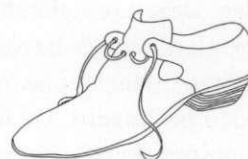
**] Goubitz 1993

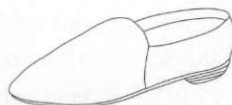
C (1700-1800)

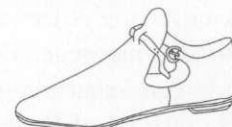
A (1750-1800)

B (1600-1800)

D (1700-1800)

E (1600-1800)

F1 (1600-1800)

F2 (1600-1800)

tekeningen o.a. naar Goubitz 1993

Botanische resten

Verreweg de meeste botanische resten zijn gevonden in de bodem van de sloot fase 1 (zie tabel). Vooral het aantal met de hand verzamelde kersepitten (150 stuks) valt hier op. In verhouding tot de andere fasen lijkt het een grote hoeveelheid, maar wanneer rekening gehouden wordt met de duur van de periode waarin deze laag gevormd is en het aantal aanwezige bewoners zijn de aantallen niet zo hoog.

Overigens is van de kersepitten niet afzonderlijk bekeken of het om zure of zoete kers gaat. Dit verschil is nauwelijks te zien.

Naast kersepitten laten ook een druivepit, een perzikpit, pruimepitten, resten van hazelnoot- en walnootdoppen en amandelen uit de diverse fasen zien wat er in de 17e en 18e eeuw zoal werd genuttigd.

Daarnaast is ook een zaadje gevonden van een gele lis. Dit is een vrij algemene plant die voornamelijk langs slootkanten en plassen met zoet water voorkomt⁴⁹.

Dierlijke resten

De gevonden botten kunnen aanwijzingen geven over de veestapel of de eetgewoonten van de bewoners van de Reguliersdam. Het bottenmateriaal is niet per fase of laag uit-

4.27 Deel van de voet van een rund.

gesplitst omdat de aantallen per context te gering zijn. Visresten worden nog onderzocht. Rund, schaap/geit en varken behoren tot de normale consumptiesoorten, evenals kip. Eend en duif stonden in deze periode met enige regelmaat op het menu. Op een fragment van een kippebot is een snijspoor aangetroffen en op een fragment van een eendebotje een vraatspoor. Het is voor de hand

71

Tabel 4.2 Zaden en pitten

Slootfase	1		2		4			Overig	Totaal
	1	3	1	2	1	2	3		
Corylus avellana (hazelnoot)	.	3	1	2	4	2	6	6	24
Juglans regia (walnoot)	7	1	.	2	10
Prunus avium/cerasus (zoete/zure kers)	1	150	.	.	4	5	.	36	196
Prunus domestica (pruim)	.	8	1	.	14	3	2	19	47
Prunus persica (perzik)	1	.	.	.	1
Prunus communus (amandel)	1	.	.	1	2
Vitus vinifera (druif)	.	1	1
Iris pseudacorus (gele lis)	1	.	.	1
Totaal	1	162	2	2	31	12	8	64	282

spoor 1 = demplaag, spoor 2 = gebruikslaag, spoor 3 = slootbodern

Tabel 4.3 Botten van het erf en de sloot in Zoetermeer

	Erf		Fase 1		Fase 2		Fase 3		Fase 4		Totaal
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Zoogdieren											
Bos taurus (rund)	1	.	14	66,7	120	59,7	13	48,1	212	29,1	360
Ovis aries/Capra hircus (schaap/geit)	9	4,5	3	11,1	33	4,5	45
Sus domesticus (varken)	.	.	4	19,0	52	25,9	5	18,5	84	11,5	145
Equus caballus (paard)	5	0,7	5
Canis familiaris (hond)	1	0,1	1
Groot zoogdier	.	.	3	14,3	17	8,4	3	11,1	213	29,2	236
Middelgroot zoogdier	2	1,0	3	11,1	179	24,6	184
Klein zoogdier	1	0,1	1
Zoogdier, algemeen	1	0,1	1
Microfauna	1	0,5	1
Subtotaal zoogdieren	1	.	21	100	201	100	27	100	729	100	979
Vogels											
Gallus gallus (kip)	22	.	22
Anas sp. (eend)	.	.	1	7	.	8
Columba livia (duif)	1	.	1
Vogel, algemeen	4	.	4
Subtotaal vogels	.	.	1	34	.	35
Totaal	1	.	21	.	201	.	27	.	763	.	1014

72

In deze tabel worden onder kleine zoogdieren honden en katten verstaan. Schapen/geiten en varkens vallen onder middelgrote zoogdieren. Grote zoogdieren zijn paard en rund.

Onder zoogdier algemeen vallen alle botten die niet op soort of diergrootte te determineren zijn; deze groep bestaat vooral uit botsplinters. Wervels en ribben zijn niet op soort maar wel op diergrootte gedetermineerd.

Microfauna is niet verder gedetermineerd. Hieronder vallen onder andere ratten, muizen, padden en kikkers.

liggend dat het vraatspoor door een menselijk gebit is gemaakt, maar dit is aan het spoor niet te zien. Het eten van eenden wordt overigens bevestigd in de akte die is opgemaakt bij het overlijden van Maritgen Cornelis in 1651 (zie hoofdstuk 2). Voor het begrafenismaal werden toen eenden geschoten. Mogelijk mag hier tevens uit worden geconcludeerd dat eenden niet als dagelijkse kost op tafel verschenen maar vooral bij speciale gelegenheden werden gegeten.

Paarden werden in deze periode niet gegeten maar zijn wel als trek- of rijdier gebruikt. Een

soort die ook niet op tafel verscheen, is de hond. Dit dier had een functie als waakhond, herdershond of gezelschapsdier. Slechts één hondebot is gevonden. Het is niet waarschijnlijk dat het dier na zijn dood in zijn geheel in de sloot is gegooid. Een kadaver in een sloot naast het huis ruikt niet erg fris. Wanneer het dier in de demplaag is gebruikt als opvulling hadden de andere delen van het skelet nog aanwezig moeten zijn. De meest voor de hand liggende verklaring is dat het bot verzeild is geraakt tussen ander afval of tussen de aarde heeft gezeten waarmee de sloot uiteindelijk is dichtgegooid.

De context waarin de meeste botten zijn gevonden, geeft reden om uit te gaan van vooral etensafval en mogelijk ook slachtafval. In dat laatste geval moet wel sprake geweest zijn van huisslacht, maar in deze periode is dat geen uitzondering. De veronderstelling dat het om deze types afval gaat wordt ondersteund door de aanwezige soorten (vooral consumptiedieren) en het hoge percentage hak- en snijsporen dat aanwezig is op de botten (39% van al het bottenmateriaal). Daarnaast is ook sprake van huisafval (benen voorwerpen) en bottenmateriaal dat op andere wijze in de sloot terecht is gekomen (zoals het hondenbot).

Bouwmateriaal

Bouwmateriaal is in elk opgravingsspoor gevonden. Uit het materiaal blijkt dat als dakbe-

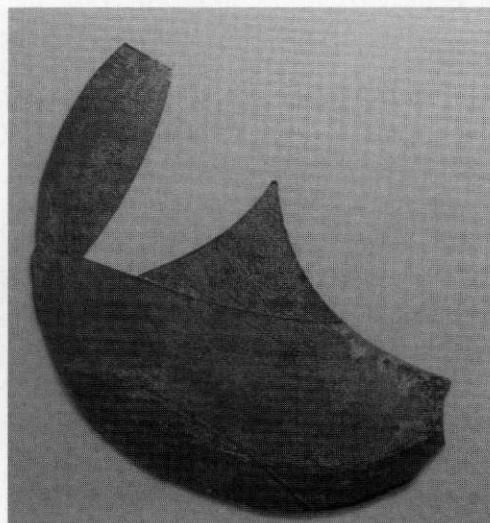
dekking gebruik is gemaakt van dakpannen, daktegels en leisteen. Waarschijnlijk is een groot deel van de gebouwen, met name schuren en dergelijke, met riet gedekt geweest. Er zijn geen vondsten die dit kunnen staven. Het relatief veel voorkomen van tegels en tegelfragmenten uit de 17e en 18e eeuw wijst erop dat ook voor de definitieve verdwijning van de gebouwen in 1989 al sprake is geweest van sloopwerkzaamheden. Bovendien is bijna een kilo vensterglas gevonden evenals een loodstripje. Op sommige stukken glas is de vassing van het glas-in-lood raam waarin ze hebben gezeten, nog terug te vinden. Het is niet zeker of al dit glas afkomstig is van de bebouwing aan de dam of dat het als afval ter demping van de sloot is aangevoerd van elders.

Vensterglas

Vensterglas kan op twee manieren worden gemaakt. Oorspronkelijk werd de uitslingermethode gebruikt. Eerst werd een glasbol geblazen die vervolgens werd rondgedraaid. Hierdoor kreeg men een enigszins holle schijf. Wanneer deze plaat de gewenste afmeting had werd aan de onderkant van de plaat een pontilijzer geplaatst en werd de blaaspijp weggehaald. Het gat van de blaaspijp werd met een spatel of schaar wijder gemaakt waarbij het pontilijzer zo snel mogelijk werd rondgedraaid, zodat het glas naar buiten werd geslingerd. Hierdoor ontstond een platte schijf. Op de plaats waar het pontilijzer had gezeten ontstond een dikkere plek, het "koeieoog". Dit gedeelte werd vaak weggesneden en opnieuw gebruikt als grondstof. Uit het resterende deel van de schijf werden ruitvormige stukjes gesneden omdat op deze manier het minste afval ontstond. Hier stamt de benaming ruit voor glazen platen vanaf. De ruitjes werden met behulp van loodstripjes tot een groter geheel gevormd: het glas-in-lood.

Vanaf het begin van de 16e eeuw konden ook grotere stukken zogenaamd vlakglas worden geproduceerd met behulp van de cilindermethode. Bij deze methode werd een glascilinder geblazen waarvan de kap en de onderzijde werden verwijderd. Vervolgens werd de nog vormbare cilinder overdwars opengeknijpt en uitgespreid op een tafel. De glasplaat werd dan in een zogenaamde strekoven geplaatst waardoor een mooie vlakke plaat ontstond*.

* Stokroos 1994 blz. 9; Schoneveld 1988 blz. 229-249

Oostzijde van de Delftsewallenwetering

Het erf naast de zijarm

Op het erf is een kleine hoeveelheid aardewerk aangetroffen. Het betreft veelal eenvoudig gebruiks aardewerk dat hoofdzakelijk uit de 17e en 18e eeuw dateert.

De vondsten bestaan uit een melkschaal, een ontbijtbord, een papkom, een blaker, een steengoed mineraalwaterkruik, borden van faïence en van rood aardewerk, grapes en voorraadpotten. Ook zijn er twee steengoed spinsteentjes gevonden.

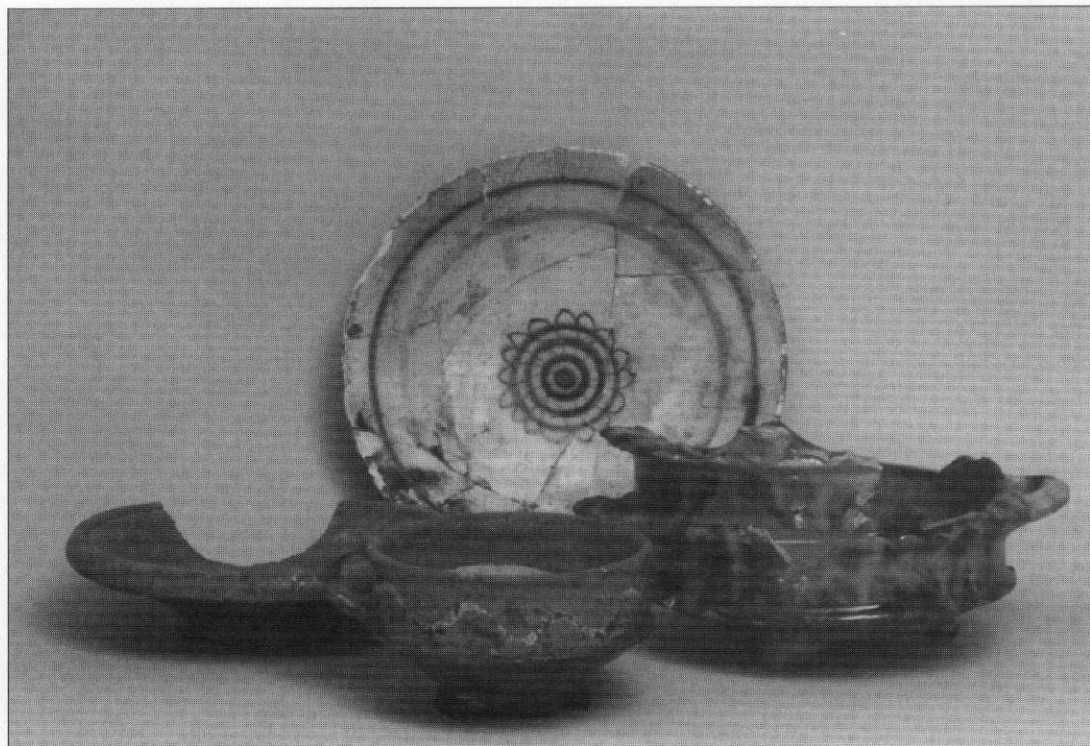
Een fragment van een gevonden vleugelglas is onder invloed van de in de grond aanwezige stoffen wit verkleurd. De oorsprong van deze glazen ligt in Venetië, waar ze voor het eerst werden gemaakt in de 16e eeuw. Deze wijnglazen hadden een kelk van dunwandig glas met eronder een fraai bewerkte stam. Het hier gevonden exemplaar hangt tussen een vleugel- en een slangenglas. Een slangenglas heeft een slang als ornamenten aan de stam.

Bij een vleugelglas zijn deze enigszins afgeplat. Dit glas stamt waarschijnlijk uit de 17e eeuw, toen deze glazen in de Nederlanden erg populair waren.

De enige schoen die op het erf aan de oostzijde van het terrein is teruggevonden is een slof (type F1, zie kader op blz. 72). Deze slof is gemaakt door het bovenleer van een afgedragen schoen gedeeltelijk weg te snijden; dit soort sloffen werd in huis gebruikt om de zolen van het gewone schoeisel niet onnodig te doen slijten. Binnen lagen namelijk plavuizen en buiten waren de wegen tot in deze eeuw nog voornamelijk onverhard. Doordat alle kenmerkende delen bij deze slof zijn weggesneden, is het moeilijk te achterhalen uit welk type schoen hij vervaardigd is.

De waterput

In de waterput zijn vijf pijpekoppen gevonden, waarvan de oudste gemaakt is na 1734 en de jongste uiterlijk in 1815. Bovendien zijn twee glasvondsten gedaan: een doorzichtig

4.28 Aardewerken voorwerpen uit de bodem van de sloot aan de oostzijde van de Delftsewallenwetering. Vooraan een papkom met slibversiering en links een bordje van rood aardewerk; rechts een komfoor van wit aardewerk en achteraan een faïence bord met een blauwe rozet.

wit stukje vensterglas en een hals van een groene wijnfles met halsdraad. Deze stammen uit de eerste helft van de 19e eeuw.

Een forse vondst uit de waterput is een fragment van een uitgeholde boomstam met in de zijkant vier radiaal geboorde gaten. Het blok is wellicht in eerste instantie een deel geweest van het ophaalmechanisme, dat boven de waterput heeft gezeten. Dit fragment is secundair gebruikt als hakblok, gezien de haksporen in het hout.

De zijarm van de wetering

Uit de datering en de samenstelling van het vondstcomplex van de slootbodem en de gebruikslaag blijkt dat er nauwelijks verschil kan worden aangetoond tussen deze twee lagen. Daarom worden deze sporen hier als één behandeld.

De pijpekoppen konden nog wel worden gesplitst in bodem en gebruikslaag. In de slootbodem werden tien pijpekoppen gevonden. De oudste hiervan is in de periode 1740-1755 vervaardigd en draagt het cijfermerk 25 met een kroon op de zijkant. Het grootste deel van de pijpen dateert uit de periode 1764-1794. De enige dateerbare steel is vermoedelijk vervaardigd door Wiggert van der Heijden te Gouda, tussen 1764 en 1805. In ieder geval was de sloot binnen deze periode nog niet

4.29 Twee 'grove' pijpekoppen met lobbenversiering, getuige het opschrift gemaakt in Schoonhoven.

gedempt. Over de vervaardigingsplaats van de pijpekoppen kan gezegd worden dat zes van de tien in Gouda gemaakt zijn, er één uit Gorinchem afkomstig is en drie stuks in Schoonhoven zijn geproduceerd.

In de gebruikslaag werden 299 pijpekoppen gevonden. Aan de hand van de pijpmerken en vormen kan worden geconcludeerd dat de meeste pijpen dateren uit de periode 1751-1795. De oudste pijp uit deze laag is tussen 1640 en 1670 gemaakt. Deze datering wijkt zo af van de andere pijpen, dat aannemelijk is dat dit exemplaar pas jaren nadat hij is weggegooid, in het water terecht is gekomen. Dit deel van de zijarm lag gezien de pijpestelen in ieder geval binnen de periode 1764-1803 nog open.

De kwaliteit van pijpen

Pijpen kennen we in drie kwaliteiten: grof, fijn en porselein. De grove pijpen, die minder fraai zijn afgewerkt, waren het goedkoopst. Zij hebben veelal geen of slechts een gedeeltelijke versiering of radering aan de rand van de ketel. Ook zijn grove pijpen voor het bakken niet gepolijst. Fijne en porseleine pijpen zijn wel geheel van een radering voorzien. Ook zijn de ketels van deze twee soorten gepolijst met een agaatsteen, het zogenaamde glazen. Bij de porseleine pijpen is zelfs de steel geglaasd en bovendien is de ketel na het bakken nog eens extra met een waslap gewreven. Aangezien aan de porseleine pijpen de meeste handelingen werden verricht, waren deze het duurste.

Vanaf 1740 worden porseleine pijpen op de ketel van een Goudse wapen voorzien. Fijne pijpen dragen veelal twee Goudse wapens en in ieder geval een letter "S" van slechte ofwel gewone kwaliteit. Grove Goudse pijpen zijn eveneens voorzien van twee wapens en een "S". Het verschil met de fijne pijp is echter dat deze goedkoopste kwaliteit niet is geglaasd.

Pijpestelen uit HARLINGE(N)?

De tekst HARLINGE(N) op pijpestelen wijst mogelijk op de fabricageplaats. Duco meldt in 1981 dat in Harlingen vermoedelijk pijpen zijn gemaakt. Hij wijst er daarbij tevens op dat pijpenmakers die in kleine steden en dorpen werkten, uitsluitend van regionaal belang waren*.

Mocht aan de Reguliersdam inderdaad een Fries produkt zijn gevonden, dan hebben de pijpen een erg lange reis afgelegd. Ook is het mogelijk dat het hier een produkt betreft dat is bedoeld voor (onder meer) de Harlingse markt, maar dat elders is gemaakt. Uit de 18e eeuw zijn bijvoorbeeld enkele Goudse pijpen met een scheepjesmerk bekend, waarop de tekst HARLINGEN is vermeld. Een aantal van deze stelen is overigens in Krommenie (Noord-Holland) gevonden. Dit toont dus aan dat deze pijpen ook in andere plaatsen dan Harlingen zijn gebruikt**. Pijpen met het scheepje als merk zijn vanaf 1670 vervaardigd. Mogelijk bestonden er dus ook al in de 17e eeuw stelen met de tekst HARLINGEN.

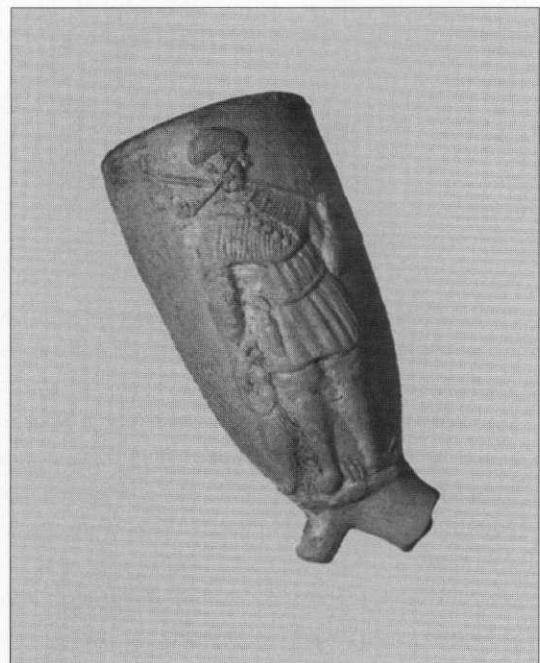
Bij alle in de literatuur vermelde stelen komt de stadsnaam twee maal op de steel voor; bij de in Zoetermeer gevonden drie stelen drie maal. Een unieke vondst in drievoud! Eén van de stelen is geglaasd en heeft waarschijnlijk bij een porseleine pijpekop gehoord.

* Duco 1981 blz. 138, 241

** Van Duuren 1985 en 1988

Van de gevonden pijpekoppen is het grootste deel (64%) in Gouda vervaardigd. Gorinchem en Schoonhoven spelen slechts een bescheiden rol (3% resp. 4,3%) en de overige pijpen komen van elders of hebben een onbekende herkomst. De voorkeur voor Goudse pijpen is duidelijk. Ook wanneer de pijpen op kwaliteit worden vergeleken, wint Gouda. In Gouda werden alle soorten vervaardigd: grof, fijn en porselein. Gorinchem en Schoonhoven leverden alleen grove kwaliteit. Ondanks de keuze in grove pijpenleveranciers blijken toch acht van de tien grove pijpen uit Gouda te komen. Vermeldenswaardig is een pijp met een afbeelding van een man met een harpoen. Het betreft een groot reliëfmerk op de linkerzijde van de ketel. De man heeft een pijp in zijn mond en een vis en een harpoen in zijn handen⁵⁰. In de gebruikslaag zijn twee waarschijnlijke nabootsingen van Goudse pijpen door Pieter de Looy aangetroffen. De pijpen hebben de initialen VH en PLK als hielmerk. De eerst genoemde pijp moet tussen 1776 en 1781 zijn vervaardigd (zie kader op blz. 57). Ook bij de pijpestelen werd een opmerkelijke vondst gedaan. Evenals aan de Zoetermeerse zijde werd hier een steel aangetroffen met een

Friese plaatsnaam, nu wel met een N aan het einde: driemaal "HARLINGEN" (zie kader). Ruim de helft van de pijpen uit deze laag is van grove kwaliteit. Pijpen van fijne en porseleine kwaliteit maken resp. 26,4% en 19,7% van de totale hoeveelheid uit. Ook is de ge-

4.30 Pijpekop met in reliëf een pijprokende visser met een grote vis (links) en een harpoen (rechts).

rooktheid van de pijpekoppen bekeken. Iets meer dan 1/3 (38,1 %) is matig gerookt, 1/3 is sterk gerookt en iets minder dan 1/3 is nauwelijks of niet gerookt. In combinatie met de kwaliteit, blijkt dat de porseleine pijpen (43%) het meest intensief gerookt zijn. De pijpen van fijne kwaliteit (38%) zijn minder doorrookt, maar langer gebruikt dan de grove pijpen (27%). Met de duurdere pijpen is men dus voorzichtiger omgegaan en na het breken van de (lange) steel is er desondanks langer mee doorgerookt.

In de zijarm werd, op enkele 15e- tot 17e-eeuwse scherven na, hoofdzakelijk 18e-eeuws aardewerk gevonden. Hieronder bevond zich evenals in de Zoetermeerse sloot een spreuwenpot (zie kader op blz. 69). Ook een wit aardewerken komfoor met bruine stippen, borden en een test kwamen tevoorschijn, evenals een zeer grote 18e-eeuwse pot, die waarschijnlijk als voorraadpot dienst heeft gedaan.

Opvallend is de vondst van vijf fragmenten van pottenbakkerskokers, die gebruikt werden bij het bakken van borden. Deze methode van bakken werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontwikkeld⁵¹. Deze kokerfragmenten zijn vrijwel zeker niet uit de directe omgeving afkomstig, omdat verder geen aanwijzingen zijn gevonden van pottenbakkersactiviteiten. De scherven zijn waarschijnlijk uit Delft aangevoerd als oeverversteving of dempmateriaal.

In totaal werden 52 fragmenten van wandtegels gevonden. Hieronder bevindt zich een complete tegel met een afbeelding van een herdersscène, die aan de hand van de hoekornamenten en de afbeelding gedateerd kan worden in de 18e eeuw⁵².

In de gebruikslaag zijn enkele glasvondsten gedaan, waaronder een laat-18e-eeuwse mangaanpaarse sierflacon, met een wafelpatroon. Deze flacon is vervaardigd door middel van de zogenaamde mezza-stampauratechniek, waarbij het geblazen flesje nog eens in een glasbad werd gedompeld en vervolgens in een vorm werd geblazen⁵³. Dit soort flessen werd meestal gebruikt voor drank of reukwater. Dit exem-

4.31 Bovenkant van een mangaanpaarse sierflacon met wafelpatroon. Oorspronkelijke hoogte ca. 20 cm.

plaar, waarvan helaas de bodem ontbreekt, is vermoedelijk in Duitsland gemaakt.

Daarnaast zijn vijf wijnflessen gevonden, waarvan er twee archeologisch compleet zijn. Een van de twee is van het uivormige type, de andere heeft een iets gedrongener model met een aanzienlijk minder diepe ziel. Beide flessen dateren uit de 18e eeuw. Het uivormige type heeft striae (strepen), die bij het aanbrennen van de glasdraad zijn ontstaan. Deze glasdraad diende ter versteviging van de hals, zodat deze bij het (ont)kurken van de fles niet stuk ging.

Bijna een ons vensterglas is aangetroffen, waaronder een zo goed als compleet ruitje van 9,5 bij 9,7 centimeter. Dit heel lichtgroene ruitje is aan drie zijden 'bijgeknipt' met een gruizeltang en zit vol met kleine luchtbelletjes. De kwaliteit van het glas is dus niet al te hoog. Opmerkelijk is de vondst van 1280 gram "slakken", afval van glasovens. Waarschijnlijk betreft het aangevoerd afval. Ongeveer de helft ervan heeft het donkere uiterlijk van obsidiaan.

Een aardige vondst uit de sloot is een pikhaak. Deze haak werd gebruikt om losse stukken ijs te verplaatsen of op de kant te trekken. Ook kon hij als bootshaak worden gebruikt om boten naar de wal te trekken, bijvoorbeeld bij de overtoom.

Dat er in de 18e eeuw ook aan deze kant van de overtoom door kinderen op het erf werd gespeeld, blijkt uit de vondst van een houten bal. De aangetroffen houten bal heeft een doorsnede van ongeveer vijf centimeter. Houten

Wedgwood

Rond 1760 werd door Josiah Wedgwood het zogenaamde "creamware" uitgevonden. Dit is roomkleurig aardewerk voorzien van loodglazuur. Het was een imitatie van Chinees porselein, maar aanvankelijk was het veel duurder. Later werd het meer gebruiks-aardewerk. Al vanaf 1750 was het mogelijk om met behulp van drukwerktechnieken ("transfer printing") standaarddecoraties op aardewerk aan te brengen. Vanaf 1780 werd daarvoor voornamelijk kobaltblauwe kleurstof gebruikt. Vanaf 1820/1830 komen ook andere kleuren voor. Het fraaie uiterlijk maakte dit "Engelse porselein" tot een geduchte concurrent van het Delftse aardewerk en het Chinese porselein. Vanaf het derde kwart van de 18e eeuw veroverd het dan ook de Nederlandse markt. Ook op het vaste land probeerden veel bedrijfjes dit soort ceramiek te produceren. De meeste hielden het niet lang uit, maar enkele (waaronder de bekende Regoutfabrieken) bleken zeer succesvol. De voorwerpen die werden gemaakt betroffen vooral tafelgerei zoals borden, theeserviezen en kannetjes. In 1779 ontwikkelde Wedgwood, om de concurrentie voor te blijven, het witte "pearlware". Hierop werd onder het glazuur meestal een blauwe decoratie aangebracht. Het beroemdste werd Wedgwood door zijn imitaties van cameeën, waarvan de witte reliëfversieringen op ongeglazuurde lichtblauwe achtergrond wel de bekendste zijn. De Wedgwoodfabrieken bestaan nog steeds.

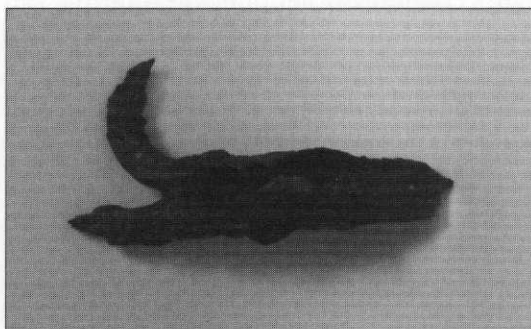

* Thijssen 1993 blz. 281

78

ballen werden zowel gesneden als gedraaid. Aan het gevonden exemplaar is echter niet meer te zien hoe deze is gemaakt.

Resten van kleding zijn gevonden in de vorm van een knoop. Ook enkele lederen schoenen zijn bewaard gebleven, zij het in delen uiteen gevallen en voor een groot deel vergaan. In de zijarm zijn, naast vele stukken onbepaald leer, vijf typeerbare fragmenten van

3.32 Pikhaak van ijzer die kon worden gebruikt voor bijvoorbeeld het wegduwen van ijschotsen. Lengte 16 cm.

schoeisel gevonden. Het zijn fragmenten van twee gespschoenen (type C) en twee veter-schoenen met een tong (type A, zie kader op blz. 70). Eén van deze schoenen was rondom afgezet met een randje dun leer. Men kan zich voorstellen dat dit soort schoenen met een sierlijke strik werd gesloten. De andere veter-schoen werd echter niet met een gestrikte of geknoopte veter gesloten, maar met een staartknoop. Hierbij zat een veter met een knoop aan het begin vast aan één kant van de sluiting; aan de andere kant zat een soort knoopsgat. De schoen werd gesloten door het uiteinde van de veter door het knoopsgat te steken en zo de knoop door het knoopsgat te trekken. Het uiteinde bleef los hangen. Gezien de maat gaat het om een kinderschoen: zo kon een kind dat nog niet kon strikken, toch zijn schoentje vastmaken.

Het laatste schoeisel is een slof (type F2) die is gemaakt door het bovenleer van een schoen van type A af te snijden. De Y-vormige inkeping waaraan bij type A de tong bevestigd

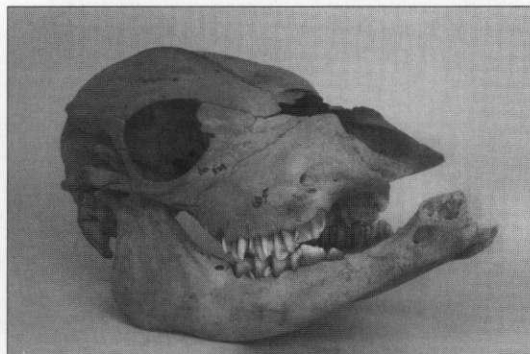
Tabel 4.4. Botten uit de zijarm van de Delftsewallenwetering

	Gebruikslaag/bodem		Erf		Totaal
	N	%	N	%	N
Zoogdieren					
Bos taurus (rund)	140	35,9	41	52,6	181
Ovis aries/Capra hircus (geit/schaap)	20	5,1	1	1,3	21
Sus domesticus (varken)	18	4,6	1	1,3	19
Equus caballus (paard)	1	0,3	.	.	1
Canis familiaris (hond)	.	.	1	1,3	1
Felis catus (kat)	1	0,3	.	.	1
Groot zoogdier	64	16,5	7	9,0	71
Middelgroot zoogdier	51	13,1	21	26,8	72
Klein zoogdier	1	0,3	6	7,7	7
Zoogdier, algemeen	92	23,6	.	.	92
Microfauna	1	0,3	.	.	1
Subtotaal zoogdieren	389	100	78	100	467
Vogels					
Gallus gallus (kip)	4		.		4
Anas sp. (eend)	1		.		1
Ardea cinerea (blauwe reiger)	1		.		1
Subtotaal vogels	6		.		6
Totaal	395		78		473

79

In deze tabel worden onder kleine zoogdieren honden en katten verstaan. Schapen/geiten en varkens vallen onder middelgrote zoogdieren. Grote zoogdieren zijn paard en rund.

Onder zoogdier algemeen vallen alle botten die niet op soort of diergrootte te determineren zijn; deze groep bestaat vooral uit botsplinters. Wervels en ribben zijn niet op soort maar wel op diergrootte gedetermineerd. Microfauna is niet verder gedetermineerd. Hieronder vallen onder andere ratten, muizen, kikkers en padden.

4.33 Schedel van rund, gevonden op het erf ten zuiden van de zijarm.

is, vindt men bij type G (zie kader op blz. 70) terug als een driehoekige punt aan het voorblad. Ten slotte werd in deze sloot ook een messchede aangetroffen, die versierd is door vele zigzagvormige inkepingen. Deze versieringstechniek lijkt op die van een schoen uit de gebruikslaag van de sloot fase 1 aan de westzijde van de overtoom.

Aan de hand van de gevonden botten van dieren, en de determinering van het slachtafval uit de sloot, is een conclusie te trekken over de eetgewoonten van de bewoners van het Zegwaartse deel van de Reguliersdam (zie tabel). Daarnaast zijn twee met elkaar ver-

groeide lumbale (=lende) wervels gevonden. De lumbale wervels zijn van een groot zoogdier. Gezien het relatief grote aantal runderbotten dat hier ten opzichte van de paardebotten is gevonden, zullen ook deze wervels waarschijnlijk van een rund zijn. De aanwezige botwoekeringen zijn mogelijk veroorzaakt door een ontsteking.

Het valt op dat de hoeveelheid runderbotten (35,9%) veruit het grootst is.

In de sloot is ook een botfragment van een kat gevonden. Katten zijn een bekend verschijnsel op boerderijen en hebben zeker niet op het menu gestaan. Bij deze huisdieren is niet vast te stellen of ze in hun geheel in de sloot terecht zijn gekomen.

Dat niet al het bottenmateriaal als etensafval werd weggegooid, blijkt uit een flinterdun stukje bewerkt bot. Het is aan weerszijde afgebroken en heeft een lengte van 5,3 cm en een dikte van een halve millimeter. De functie van dit voorwerp is niet bekend. Misschien om ergens in te peuteren?

Het erf ten zuiden van de zijarm

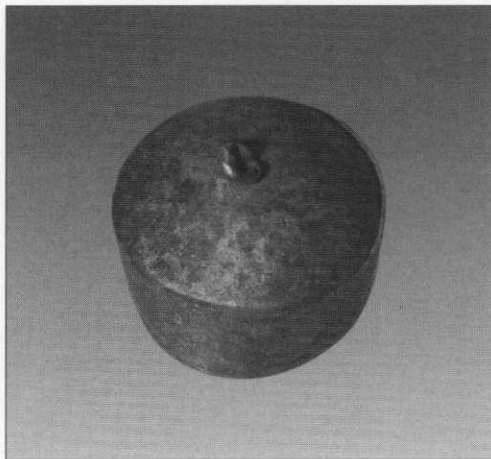
Op dit erf rondom het uiteinde van de zijarm werd een geringe hoeveelheid aardewerk aangetroffen, dat in hoofdzaak dateert uit de periode 1750-1880. Hieronder bevindt zich een tweetal scherven met een fabrieksmerk. Een van deze scherven heeft aan de onderzijde een stempel van de "Société céramique". Aan de hand van het stempel is deze scherf te dateren tussen 1865 en 1870. De andere vondst heeft een reliëfstempel (blindmerk) van P. Regout, Maastricht. Deze dateert uit de periode 1850 tot 1880.

Een stuk ouder dan het gevonden aardewerk, zijn de 107 aan het licht gekomen pijpekoppen. Het materiaal wijst op een datering tussen 1759 en 1795. Ruim 60% van de vondsten is afkomstig uit Gouda, slechts een klein deel is afkomstig uit Schoonhoven en Gorinchem (respectievelijk 11% en 8%).

Een leuke vondst is een messing nestel. Een nestel is een spits toelopend kokertje van een opgerold plaatje metaal dat aan het uiteinde van een rijgveter werd bevestigd. Nestels vergemakkelijken het dichtrijgen van kleding, zoals jassen, hessen en broeken en bescher-

Tondeldoos

Een tondeldoos behoorde in de 18e en 19e eeuw (tot ca. 1870) tot de standaarduitrusting om vuur te maken. De inhoud bestond uit tondel, een gedroogde zwam (*Polyporus Fomentarius*) die zeer licht ontvlambaar was. Deze zwam kwam in grote hoeveelheden voor op beuken-, appel- en perenbomen in Bohemen. De zwam werd gekookt en vervolgens geklopt met een houten hamer zodat ze zeer zacht werd. In plaats van tondel kon men ook andere licht ontvlambare materialen gebruiken zoals verkoold linnen of genitreerd katoen. De tondel werd zeer gemakkelijk ontstoken door middel van de vonken die ontstonden door met een smeedijzeren vuurslag op een vuursteen te slaan. De tondeldoos moest natuurlijk goed afsluitbaar zijn om de tondel droog te houden. De combinatie tondeldoos, vuurslag en vuursteen werden samen met een vuurkomfoor gebruikt om bijvoorbeeld pijpen aan te steken*.

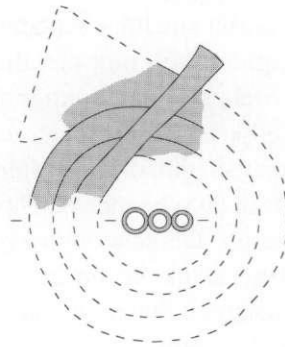

*1 Brongers 1964; Brongers 1978

Hoorn

Dit muziekinstrument bestaat uit een lange buis van pijpenaarde, waaraan een mondstuk en een verwijde uitgang zijn gemaakt. Vóór het bakken werd de buis drie maal opgekruld, waardoor hij enigszins op een posthoorn lijkt. De ronding heeft geen nadelig effect op het geluid, maar het maakt het instrument een stuk beter handelbaar. Dit soort hoorns werd vervaardigd in de 16e en 17e eeuw. De vindplaatsen van dergelijke hoorns omvatten een vrij groot gebied: van Engeland tot het oosten van Duitsland en van Frankrijk tot Scandinavië*.

* Hurst 1986 blz. 235, 236

schaal 1:4

men het uiteinde van een veter. Ook werden ze wel als zogenaamde lias gebruikt voor het bijeen houden van papieren. De pen werd dan als prikken door bijvoorbeeld rekeningen gestoken, die met de veter bijeen werden geknoopt.

Bij beschouwing van het gevonden botmateriaal blijkt ook hier het aantal runderbeenderen het grootst te zijn. Een tot de verbeelding sprekende vondst hierbij is een complete schedel van een rund. Aan de hand van de onderkaak kan worden vastgesteld dat het dier is geslacht of gestorven tussen de 1e en de 4e maand na de geboorte⁵⁴.

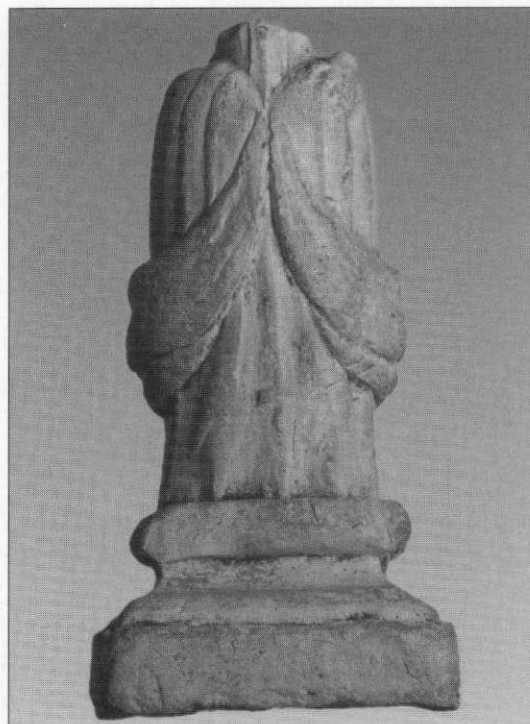
Losse vondsten

Hier wordt een aantal vondsten besproken die tijdens het machinaal graven van de opgravingsputten of door andere werkzaamheden op het terrein aan het licht zijn gekomen. De juiste context van deze vondsten is niet bekend maar ze zijn wel de moeite van het vermelden waard.

In 1976 zijn enkele aardige vondsten gedaan, die waarschijnlijk op het erf aan de Zegwaartse zijde zijn gevonden. Fraai is een messing gesp, daterend van na het derde kwart van de 17e eeuw⁵⁵. Ook een compleet tegeltje (1640-1725) met een afbeelding van een kind

dat met een molentje loopt is leuk. Voorts is toen een deel van een pijpenaarden beeldje gevonden, waarschijnlijk een vrouwenfiguur voorstellend. Het lijfje lijkt ingesnoerd te zijn boven de heupen en op de achterzijde van de rok of mantel bevindt zich een strik. Het

81

4.34 Beeldje van een vrouw. Te zien zijn de rok met ingesnoerde taille en een handje op de heup.

dateert naar alle waarschijnlijkheid uit de tweede helft van de 19e eeuw⁵⁶.

In 1989 is ("los") een paar leren kinderschoenen gevonden. Het zijn hoge schoentjes, maat 20. De vetergaten zijn met metalen oogjes verstevigd, zoals bij onze huidige schoenen nog gebruikelijk is. Bij de constructie is gebruik gemaakt van lijm, draad en spijkers. Bovendien heeft in de schoenen een houten tussenzool gezeten. De schoenen zijn enorm afgetrapt. Al met al lijkt het om een zeer stevig schoentje te gaan uit het einde van de 19e of begin van de 20e eeuw.

Een interessante glasvondst is een fragment van een kleurloze beker uit de 18e eeuw met een dikke bodem met weggeslepen pontilmerk. Dit vermoedelijk in Bohemen gemaakte glas is door middel van radgravure gedecoreerd met een schip met twee masten. Aan de andere zijde staan de letters VA. Helaas ontbreekt een flink deel van het glas.

Ook is een messing balansschaaltje gevonden. De balansen zelf waren voor 1800 meestal van ijzer vervaardigd terwijl de balansschaaltjes van gegoten en gedreven messing werden gemaakt. Dit soort balansjes werd gebruikt om kleinere hoeveelheden mee te wegen, bijvoorbeeld gouden munten. Op de ronde schaal werden de gewichtjes geplaatst terwijl op de andere, meestal driehoekige, schaal de munten lagen⁵⁷.

Een lakenloodje heeft de opdruk SWART. Dit is mogelijk een deelbewerkingslood, waarop werd aangegeven welke bewerkingen een stuk textiel had ondergaan. De naam SWART zou ook kunnen duiden op de naam van de

4.34 Lakenloodje met opschrift SWART. Diameter 2,8 cm.

drapenier. Dit is degene die het gehele textielbewerkingsproces in handen had⁵⁸.

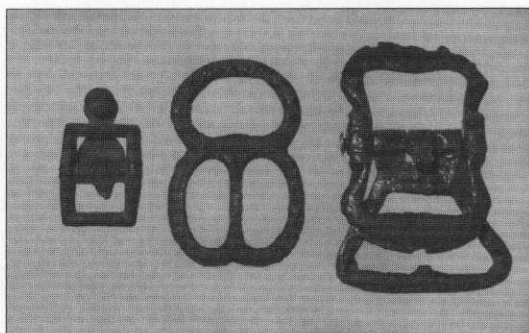
Een pijparden hoorn en de messing deksel van een tondeldoos (zie kaders) behoren ook tot deze vondsten zonder context.

Vermeldenswaardig is een ovaal messing tabaksdeksel waarop een gegraveerde afbeelding van twee mensen met een takje staat. Helaas is over de aard van de voorstelling moeilijk iets te zeggen omdat het messing dusdanig is aangetast dat de afbeelding slechts met veel moeite waarneembaar is.

Opmerkelijk is ook de vondst van een loden of tinnen object dat is gemonteerd op een ijzeren ondergrond. Het object heeft de vorm van een klauw met drie tenen die een bal vasthouden. Groen/gouden verfstrepen zijn nog aanwezig. Mogelijk is het een pootje geweest van een kistje.

Verder zijn twee houten scheppen in de sloot gevonden evenals een zwaar uitgevoerd ijzeren deksel van een keteltje.

Tot slot is uit de sloot het vrijwel complete skelet van een lammetje geborgen. Het skeletje is aangetroffen in een van de bovenlagen van de sloot en de kans is groot dat we te maken hebben met een vrij recent begraven diertje. Het lammetje is tijdens of vlak na de geboorte dood gegaan. Op de botjes zijn geen slachtsproten ontdekt.

4.35 Drie ijzeren gespen. Grootte resp. 2,3; 3,7 en 4,5 cm.

Noten

1. Janssen 1983 blz. 136-1374 Pijpen bij de vleet
2. Ruempol 1991 blz. 105, inv.nr. F49
3. Mededeling dhr. H.E. Henkes en mevr. C. Laan
4. Stoepker 1986 blz. 94
5. Dubbe 1987 blz. 369, fig. 30 en 506
6. Henkes 1994 blz. 156
7. Van Gangelen 1993 blz. 562; Bitter 1995 blz. 65
8. Clevis 1990 blz. 179, afb. 35
9. Henkes 1994 blz. 281
10. Ruempol 1991 blz. 233
11. Henkes 1994 blz. 358
12. Van Gelder 1980 blz. 245
13. Ruempol 1991 blz. 199 en 225
14. Hasselt 1993 blz. 443
15. Carmiggelt 1991, blz. 65-66
16. De Groot 1990
17. Van der Meulen 1983
18. Duco 1993 blz. 137; Casparie 1993 blz. 583, afb. 152
19. Mededeling dhr. O. Goubitz
20. Thijssen 1993 blz. 298, afb. 83
21. Korf 1981 blz. 42, afb. 92d
22. Bult 1992 blz. 93-94
23. Carmiggelt 1987 blz. 62
24. De Kleyn 1986 blz. 219, afb. 177
25. Dubbe 1987
26. Dubbe 1987
27. Dubbe 1987 blz. 114
28. Baart 1977 blz. 322; Ruempol 1991 blz. 247
29. Arts 1992 blz. 178
30. Zie Baart 1977 blz. 336
31. Van der Meulen 1992, blz. 36, 78, 88, 105, 140
32. Van der Meulen 1992
33. Van der Meulen 1992 blz. 31, 69, 70, 140, 161
34. Veldhuizen 1995
35. Duco 1993 blz. 137, 165
36. Zie Meindersma 1993 blz. 83
37. Baart 1977 blz. 289
38. Van Gelder 1980
39. Janssen 1983 blz. 259
40. Baart 1977 blz. 118, 119
41. Janssen 1983 blz. 267
42. Henkes 1994 blz. 284
43. Wat potters bakten 1975 blz. 89
44. Polling 1980
45. Thijssen 1993 blz. 298, afb. 83
46. Gieles 1967
47. Bakker 1983
48. Mededeling Vakgroep Optica, TU Delft
49. Van der Meijden 1990; Beijerinck 1976
50. Krommenhoek z.j. 93
51. Korf 1981, blz 18
52. Korf 1979 blz 46, 158
53. Henkes 1993 blz. 378, afb. 77
54. Higham 1967
55. Hasselt 1993 blz. 441
56. Mededeling Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie, Den Haag

5 Samenvatting

In deze samenvatting worden de gegevens die zijn verkregen door archiefonderzoek, ervaringen tijdens de opgraving en de verwerking van het vondstenmateriaal gecombineerd. Na de beschrijving van de Zoetermeerse en Zegwaartse situatie volgt een poging tot vergelijking van deze twee woonplaatsen.

Westzijde van de overtoom: Zoetermeer

De Delftsewallenwetering, de grens tussen Zoetermeer en Zegwaart, werd in zijn loop gestuit door de Landscheiding, de grens tussen Rijnland en Delfland. Al in 1529 wordt ter plaatse een dam vermeld, die in 1556 Regeleisdam wordt genoemd. De naam is waarschijnlijk terug te voeren op de reguliere monniken van het klooster Engelendaal bij Leiderdorp, die voor 1423 grond in deze omgeving bezaten. Dat op de dam een overtoom lag, is aannemelijk voor de 15e eeuw en bewezen vanaf het jaar 1603. De stad Delft subsidieerde het onderhoud van deze overtoom van 1637 tot 1840. Na de aanleg van de spoorlijn Den Haag-Utrecht in 1870 werd de scheepvaartverbinding opgeheven.

In Zoetermeer wijzen de vondsten van het erf en uit de bodem van de gedempte zijslot, op mogelijke bewoning in de 15e eeuw. Uit archiefonderzoek blijkt dat Dangert Pietersz hier in 1544 woonde en aan het einde van de 16e eeuw stonden aan de dam twee huizen naast elkaar. Het meest noordelijke hiervan is omstreeks 1634 gesloopt. Bewoners/eigenaren daarvan waren vanaf het einde van de 16e eeuw Cornelis Jansz Groen en zijn gezin.

Het andere huis is in de loop der eeuwen waarschijnlijk een of meer malen vernieuwd en geheel herbouwd in 1934. Bij de opgraving zijn afgezien van enkele zand- en puinlagen en een laag riet ongeveer 2 meter onder het maaiveld, geen resten van voormalige huizen aangetroffen. De boerderij kent een onafgebroken eigenaren/bewonersgeschiedenis vanaf 1563 tot 1989. De bewoners waren turfstekers en landbouwers, waarbij de landbouw vanaf het begin van de 18e eeuw de overhand had en de turfstekerij na 1766 nog slechts van marginale betekenis was en voor 1831 geheel stopte.

Van het huis zijn — behalve schematische weergaven op kaarten — geen afbeeldingen bekend. Uit de bronnen blijkt dat het gebouw in 1708 werd gesplitst om dubbele bewoning mogelijk te maken. Er is dan sprake van een kelder, waarin een nieuwe scheidingsmuur gemetseld zal worden, een opkamer daarboven en een rieten dak. Op het erf (aan de zuidkant?) stond toen een secreet. In hetzelfde jaar is sprake van een sloot (wijk) aan de noordzijde van het erf. Mogelijk was deze sloot een restant van een veel langere sloot, die al in 1611 op de kaart van Delfland voorkomt. In het veld zijn hier echter geen aanwijzingen voor gevonden. Het meest westelijke gedeelte (fase 1) van de sloot was in 1708 waarschijnlijk al gedempt. Blijkens vondsten uit de gebruikslaag lag dit gedeelte in het laatste kwart van de 17e eeuw nog open. De sloot is vervolgens in nog minimaal drie fasen gedempt. In 1741 spraken de bewoners af dat aan het westeinde van die sloot een dekplank van ongeveer 1,5 meter lengte mocht worden gelegd, met planken daarop om over te kunnen lopen. Ook is dan sprake van een nieuwe

beschoeiing. Wellicht is deze vernieuwing tijdens de opgraving aangetroffen in fase 2 van de sloot. In 1769 mocht de sloot aan het einde worden afgedamd en het dan overblijvende kiletje kon worden dichtgestort. Mogelijk betreft dit de demping van fase 2. De vondsten uit de gebruikslaag van fase 2 bevatten onder andere een tinnen lepel die na 1754 kan worden gedateerd en het materiaal uit de demplaag stamt voor het overgrote deel uit de periode voor 1770. De derde fase van de sloot was volgens de dateerbare pijpekoppen tot het einde van de 18e eeuw in gebruik en fase 4 moet niet al te lang daarna zijn gedempt. De datering van de dempingen door middel van de vondsten wordt vertroebeld door het feit dat het dichtstorten mogelijk deels gebeurde met bagger uit het openblijvende slootgedeelte. Voor 1832 was de demping voltooid. De gemiddeld vijf meter brede wijk komt niet meer voor op de kadasterkaart uit dat jaar.

In de sloot is bijzonder veel materiaal aangetroffen. Dit zal hierin voor het grootste deel als afval terechtgekomen zijn. Een deel van de vondsten kan echter niet als afval worden aangemerkt, zoals ondermeer de muntstukken en de tinnen lepels. Dit waren vrij kostbare voorwerpen. Tin kon bovendien vrij eenvoudig worden omgesmolten voor hergebruik. Trijntje Potuijt bezat bij haar overlijden in 1781 twee rekken met elk twaalf lepels, die door haar dochters werden geërfd. Hoewel niet zeker is dat het om dezelfde lepels gaat, is het verleidelijk te denken dat de dochters er wat slordig mee omgingen. Misschien heeft degene die de afwas deed enkele lepels uit de handen laten glijpen of zijn ze met het weggoien van het huishoudelijk afwaswater in de sloot terecht gekomen. Uit de boedelbeschrijving van Annetje Ariens uit 1694 krijgen we een aardige indruk van wat er zoal in het huishouden aanwezig was. Het is helaas vanwege de summiere omschrijvingen niet mogelijk gebleken bepaalde vondsten die zijn gedaan, aan de inventaris te koppelen. Wel zijn er opvallend veel bordfragmenten gevonden, die kunnen duiden op de vermelde "46 aardewerken plateelen" Heel misschien is de aangetrof-

fen 17e-eeuwse schuimspaan afkomstig uit de boedel van Annetje.

De demplagen bestaan voorzover kan worden nagegaan hoofdzakelijk uit afval van de bewoners zelf. Slechts over de dempingen na fase 4 bestaat twijfel. Het vondstenmateriaal wijkt qua aard en samenstelling zodanig af van het oudere dempingsmateriaal, dat hiervoor waarschijnlijk vuilnis van elders is gebruikt.

Op het erf stonden in de loop der eeuwen verschillende schuren en hooibergen, waarvan de ligging slechts zelden bekend is. Aan het einde van de sloot zijn resten aangetroffen van wat mogelijk ooit een hooiberg was. In 1831 is nog sprake van drie hooibergen. In 1936 kwam er één nieuwe, aan de noordwestzijde van de boerderij. In de fasen 1 t/m 3 van de sloot waren poeren geslagen voor de fundering van een schuur of stal. Dit gebouw waterde in de 18e eeuw via een gootje uit in slootfase 4. De stal werd in 1934 op deze poeren herbouwd. Aan de voorzijde van het huis — de waterkant — werd bij het bodemonderzoek in 1976 een waterput aangetroffen, die helaas niet te dateren is. Ten zuiden van de bebouwing, dwars op de Delftsewallenwetering, vonden we in de bodem een goot, bestaande uit geboorde "tunneltjes", verbonden door houten tussenstukken. Deze minstens 10 meter lange goot liep waarschijnlijk door tot een put achter het huis. Mogelijk was dat de voorganger van een betonnen put, die in 1989 nog is aangetroffen. Een andere put bevond zich achter het huis. Daarvan is slechts de houten bodem teruggevonden.

Bij de verkoop van de woning in 1831 was aan bebouwing aanwezig: een bouwmanswoning met haaks daarop een stal, een paardenstal met dorsvloer en karnmolen, een wagen-, hout- en varkensschuur met korenzolder en twee turfschuren. In 1846 worden de turfschuren niet meer vermeld en is er een "overwagenschuur" bijgekomen voor het luxe rijtuig. De bouwmanswoning bestaat dan uit een winterkeuken, een voorhuis (mooie kamer), een opkamer, een zolder, een kelder met keldergang, een zomerhuis en een achterzolder.

Alle gebouwen werden in 1934 gesloopt en vervangen door een woonhuis met stal, die in 1989 tegen de vlakte gingen.

De hoofdbewoners van het huis waren achter-eenvolgens:

1544	Dangert Pietersz
voor 1612	familie Clover
1612-1616	onbekend
1616-1628	gezin Claes Cornelisz van der Chijs
1628-1701	familie Reijlaersdam
1701-1768	fam. Rijlaarsdam en Groenewegen
1768-1831	gezin Van Puffelen–Rijlaarsdam
1831-1881	familie Van Maanen
1881-1918	Jacob Kalisvaart
1918-1950	Arie Kalisvaart
1950-1989	Jan Kalisvaart

Oostzijde van de overtoom: Zegwaard

In Zegwaard dateert de eerste vermelding van een huis aan de dam uit 1579. Ten zuiden daarvan had de familie Slim in ieder geval in 1594 een huis, dat na 1622 niet meer wordt vermeld. Ten noorden van het damhuis werd in 1591 een nieuw huis gebouwd dat vervolgens tussen 1634 en 1652 weer werd gesloopt. Even voor 1731 werd daar of iets ten noorden daarvan weer een nieuw huisje gebouwd, dat echter in 1781 al werd gesloopt. Het damhuis en het huis ten noorden daarvan werden gescheiden door een slootje of greppel. De bewoners van het damhuis mochten in de 18e eeuw gebruik maken van de asput en het secreet van hun bureu. In 1976 is waarschijnlijk het fundament van het buurhuis gevonden, evenals een fundamentje dat wellicht aan het secreet mag worden toegeschreven. Zowel bij de opgraving in 1976 als die in 1989 zijn vloeren van het damhuis gevonden. Op het erf zijn spinsteentjes gevonden, die misschien zijn toe te schrijven aan Aaltje van Hagen. Zij was spinster en woonde in het huis gedurende de eerste helft van de 18e eeuw. De in de bodem ontdekte haardplaats hoorde mogelijk nog bij het damhuis, dat uiteindelijk in 1883 werd gesloopt. De opgegraven waterput, die vondsten uit het begin van de 19e eeuw bevatte, gaf verder geen informatie prijs.

Achter de huizen liep vanaf het begin van de 18e eeuw een zijarm van de Delftsewallenwetering, een zogenaamd schuitengat. In de zijarm zijn enkele 15e-eeuwse scherven aangetroffen maar de rest van het vondstenmateriaal stamt evenals dat van het erf uit de 17e en 18e eeuw. Op het erf zijn voorts nog enkele goed dateerbare (1865-1870 en 1850/1880) scherven van Regoutaardewerk gevonden. Niet verwonderlijk, omdat het huis pas in 1883 werd gesloopt.

Ten zuiden van de zijarm lag in de 18e eeuw een boomgaardje. Het water heeft tot aan de drooglegging van de wetering in 1989 open gelegen. Het zuidelijke uiteinde verdween echter in 1976 al onder de Afrikaweg.

Ten noorden van dit complex stond tot in de 18e eeuw nog een derde huis aan de Delftsewallenwetering. Enkele resten daarvan zijn in 1989 teruggevonden. Hier werden geen noemenswaardige vondsten gedaan, behalve een daar in de buurt aangetroffen takkenfundering, die misschien een schapenschuurtje of iets dergelijks heeft gedragen.

De hoofdbewoners van het damhuis in Zegwaard waren voorzover bekend:

(1579) 1594-1634	familie Clover/Cruyningh
1634-1686	onbekend
1686-1772	familie Brouwer/Van der Kooij
1772-1777	onbekend
1777-1781	Trijntje Potuijt, wed. Rijlaarsdam
1781-1783	onbekend
1784	Dirk Heijman
1785-1875	onbekend
1875-1881	gebroeders Van Maanen

Ten noorden van het damhuis (bouw 1591, sloop tussen 1634 en 1652) woonde de familie Clover/Broer. De bewoners van het ter plaatse even voor 1731 herbouwde en in 1781 weer gesloopte huis zijn niet bekend.

Vergelijking

Pijpen om te vergelijken

De mate van gerooktheid van pijpen geeft aan hoe lang een pijp gebruikt is. Wanneer de gerooktheid aan beide kanten van de overtoom wordt bekeken, valt op dat in Zoetermeer 37% van de pijpen nauwelijks gerookt is. In Zegwaart is dat 27%. De percentages sterk of matig gerookt liggen daarentegen in Zegwaart hoger (zie tabel 5.1). De Zegwaarders waren blijkbaar wat zuiniger en gebruikten hun pijpen ook na het breken van de steel langer. Het kan natuurlijk ook dat de Zoetermeeders slordiger waren en hun pijpen sneller braken. Ter vergelijking: in Bourtange zijn bij een opgraving eveneens veel pijpen gevonden. Slechts 7% daarvan was niet of nauwelijks gerookt¹. In Zoetermeer-Zegwaart waren ze kennelijk onvoorzichtiger met hun rookgerei.

In de kwaliteit van de pijpen is ook een verschil te zien. Met kwaliteit wordt dan het luxeniveau bedoeld, niet de duurzaamheid van het produkt. In Zoetermeer rookten de heren aanzienlijk duurdere pijpen dan in Zegwaart: de helft was van fijne kwaliteit tegenover een kwart aan de andere kant van de dam. Wel staken ze evenveel pijpen van porseleine kwaliteit op: aan beide zijden van het water bijna 20%. Blijkbaar werd niet bezuinigd op een mooi pijpje voor de zondag. Opvallend is dat het overgrote deel van de porseleine pijpen zowel in Zoetermeer als in Zegwaart hetzelfde merk draagt: de gekroonde turfmand. Bovendien hebben deze pijpjes veelal een eikelvormige kop, die als een curiosum onder de pijpekoppen is te beschouwen. Een goede

Tabel 5.1 Gerooktheid van de pijpen

	sterk	matig	niet
Zoetermeer	32%	31%	37%
Zegwaart	35%	38%	27%
Bourtange	19%	74%	7%

Tabel 5.2 Kwaliteit van de pijpen

	grof	fijn	porselein
Zoetermeer	29,4%	49,9%	19,6%
Zegwaart	53,2%	26,4%	19,7%

tweede porseleine in Zoetermeer is de gekroonde duif. In Zegwaart zijn meer pijpen van onbekende herkomst gevonden dan in Zoetermeer; verklaarbaar omdat van grove pijpen vaker geen fabricageplaats bekend is (zie tabel 5.2 en 5.3).

Aan de Zoetermeerse kant hebben de rokers, afgaande op de aangetroffen pijpen in de gebruiks- en demplagen van de sloot, in de loop der tijd een voorkeur voor Goudse pijpen ontwikkeld. De relatieve hoeveelheden Schoonhovens en Gorinchems rookgerei blijven tussen de 5 en 8% schommelen maar de Gouwenaren winnen: van 1/3 van het totaal in de eerste helft van de 18e eeuw naar driekwart in de periode 1750-1831 (zie tabel 5.4). in de periode 1780-1800 maakten de productiecentra Schoonhoven en Gorinchem een grote bloeiperiode door. Op grond hiervan zou men dus verwachten dat een groot deel van de gevonden pijpen uit deze steden komt².

Bij vergelijking met de in de beerput van het Leidse Ceciliagasthuis gevonden 1667 pijpekoppen, blijkt dat de Zoetermeerse exemplaren een grotere diversiteit aan merken laten zien. Uit de Leidse beerput kwamen 106 verschillende merken tevoorschijn; in Zoetermeer waren dat ongeveer 300 stuks. Dit kan wijzen op een grotere variatie aan leveranciers maar ook op een veelheid aan door bezoekers

Tabel 5.3 Herkomst van de pijpen

	Gouda	Gor	Sch	Onb
Zoetermeer	76,4%	6,7%	5,4%	9,8%
Zegwaart	64,2%	3,0%	4,3%	25,4%

(Gor=Gorinchem, Sch=Schoonhoven, Onb=Onbekend)

Tabel 5.4 Hoeveelheid pijpen in de Zoetermeerse zijlsloot naar herkomst

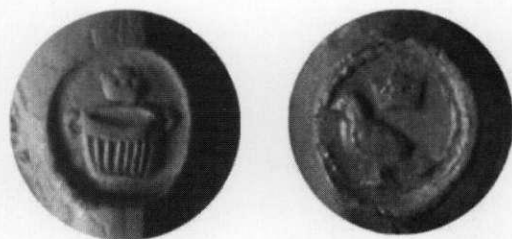
	Gouda		Gorinchem		Schoonhoven		overig/onbekend	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Fase 1								
demplaag	-		-		-		-	
gebruikslaag	3	20	-	-	12	80	-	
bodem	-		-		-		-	
Fase 2								
demplaag	19	53	2	6	0		15	41
gebruikslaag	20	35	2	4	1	2	34	59
bodem	-		-		-		1	100
Fase 3								
demplaag	9	75	1	8	0		2	17
gebruikslaag	5	83	0	0	1	17	-	
bodem	-		-		-		-	
Fase 4								
demplaag	176	73	12	5	4	2	48	20
gebruikslaag	366	76	32	7	26	5	55	12
bodem	44	47	5	5	3	3	42	45

89

(schippers?) weggegooiden pijpen. Het merk "de gekroonde turfmand" van Teunis van Zon uit Gouda (1760-1812) was duidelijk het meest geliefd. Aan de Zoetermeerse zijde was daarnaast de gekroonde duif populair. Dit merk werd in 1760-1761 gebruikt door Van Zon en is daarna door een ander overgenomen. Verschillende niet eerder gepubliceerde merken of uitvoeringen daarvan konden aan met name Gorinchemse en Schoonhovense pijpenmakers worden toegeschreven. Ook zijn enkele pijpen uit deze steden gevonden, voorzien van initialen die

nog niet aan een maker konden worden gekoppeld.

Alle aangetroffen merken, alsmede de op pijpestelen aangetroffen namen van pijpenmakers, zijn opgenomen in de bijlage.

5.1 Twee frequent op kwalitatief goede pijpkoppen aangetroffen hielmerken: de gekroonde turfmand (links) en de gekroonde duif (rechts).

Botten na het eten

Het bottenmateriaal uit de bodem en gebruiks-laag van sloot fase 4 in Zoetermeer is vergeleken met het overeenkomstige materiaal uit de zijarm in Zegwaard. De datering van deze sporen op basis van de andere vondsten komt nagenoeg overeen (tweede helft 17e eeuw tot begin 19e eeuw).

Zowel in Zoetermeer als in Zegwaard vormen de runderresten het grootste deel van de gedetermineerde botten. Wanneer we alleen de consumptiedieren vergelijken (tabel 5.5), dan blijkt dat er in Zoetermeer relatief meer varkensbotten zijn aangetroffen dan in Zegwaard. Voegen we daar de botten van de onbekende grote en middelgrote zoogdieren naar rata aan toe, dan blijkt nog steeds een Zoetermeerse

Tabel 5.5 Bottenmateriaal consumptiedieren

	Zoetermeer		Zegwaard	
	N	%	N	%
Rund	151	59,2	140	78,7
Geit/schaap	29	11,4	20	11,2
Varken	75	29,4	18	10,1
Totaal	255	100	178	100

voorkeur voor varkensvlees en een Zegwaardse voor runderen. De overige zoogdieren en vogels laten voor beide geen grote verschillen zien (tabel 5.7).

Tabel 5.6 Hoeveelheid bottenmateriaal

	Zoetermeer		Zegwaard	
	N	%	N	%
Zoogdieren				
Bos taurus (rund)	151	24,3	140	35,9
Ovis aries/Capra hircus (geit/schaap)	29	4,7	20	5,1
Sus domesticus (varken)	75	12,0	18	4,6
Equus caballus (paard)	3	0,5	1	0,3
Canis familiaris (hond)	1	0,2	.	.
Felis catus (kat)	.	.	1	0,3
Groot zoogdier	194	31,2	64	16,5
Middelgroot zoogdier	167	26,9	51	13,1
Klein zoogdier	1	0,2	1	0,3
Zoogdier, algemeen	.	.	92	23,6
Microfauna	.	.	1	0,3
Subtotaal zoogdieren	621	100	389	100
Vogels				
Gallus gallus (kip)	14		4	
Anas sp. (eend)	5		1	
Columba livia (duif)	1		.	
Ardea cinerea (blauwe reiger)	.		1	
Aves (vogel, algemeen)	4		.	
Subtotaal vogels	24		6	
Totaal	645		395	

Epiloog

Uit de bewonersgeschiedenis blijkt dat in Zegwaart in ieder geval vanaf de tweede helft van de 17e eeuw arbeiders woonden, terwijl de Zoetermeeders boer en zelf eigenaar waren. Aan de Zoetermeerse zijde mag men dus duurder materiaal verwachten. Uit de pijp-koppen blijkt een relatieve rijkdom van de Zoetermeeders ten opzichte van de Zegwaarters. De voorkeur voor varkensvlees lijkt niet overeen te stemmen met de grotere welvaart; rundvlees was immers duurder. De overige vondsten zijn gezien de geringe hoeveelheid Zegwaarts materiaal ten opzichte van de enorme aantallen Zoetermeerse voorwerpen niet te vergelijken. Opvallend is wel het mangaankleurige flaconnetje dat in Zegwaart is gevonden. Een "duur" voorwerp, zeker voor de gemiddelde 18e-eeuwse arbeider. Wanneer het uit het damhuis afkomstig is, moet het haast wel tot de boedel van de rijke weduwe Rijlaarsdam hebben behoord. Zij woonde namelijk van 1777 tot haar dood in 1781 in het damhuis, dat toen eigendom was van haar dochter en schoonzoon.

Noten

- 1 Duco 1993
- 2 Van der Meulen 1988 blz. 150; Van der Meulen 1992 blz. 11

Tabel 5.7. Bottenmateriaal consumptiedieren, inclusief onbekende

	Zoetermeer		Zegwaart	
	N	%	N	%
Rund	341	55,7	203	69,5
Geit/schaap	76	12,4	47	16,1
Varken	195	31,9	42	14,4
Totaal	612	100	292	100

6 Gedumpt aan de dam

Catalogus van de vondsten

Deze catalogus geeft een beeld van de bij de opgraving gedane vondsten. Opgenomen zijn alle reconstrueerbare voorwerpen van aardewerk en glas. Van (nagenoeg) identieke voorwerpen is er slechts één weergegeven. Daarnaast bevat de catalogus ook voorwerpen van been en metaal.

Glazen en aardewerken voorwerpen zijn op standaard-wijze getekend. De rechterhelft van de tekening laats steeds het aanzicht (de buitenzijde) van het voorwerp zien, de linkerhelft de doorsnede en binnenzijde. Onderbroken lijnen geven reconstructies op basis van de literatuur weer en dienen om de lezer een beeld te geven van objecten die slechts gedeeltelijk zijn teruggevonden. Tenzij anders is aangegeven, zijn alle tekeningen op schaal 1:4. Behalve een tekening is van een aantal vondsten een foto opgenomen.

De vondsten zijn in de catalogus op vondst-complex gerangschikt. Eerst komt het terrein ten westen van de Delftsewallenwetering (site A) aan bod met achtereenvolgens de demplaag (spoor 1), de gebruikslaag (spoor 2) en de bodem (spoor 3) van de vijf fasen (I-V) van de zijsloot en vervolgens het erf. Daarna volgt de oostzijde van het terrein (site B) met zijarm (sloot) en erf.

De beschrijving van de vondsten bestaat uit de volgende velden:

Vondstnr.: unieke identificatie van het object
Complex: aanduiding van het vondstcomplex; site (A of B), fase (I-V) en/of spoor (1-3, sloot, erf)

Object: naam van het voorwerp

Materiaal: materiaal of materialen waaruit het voorwerp is vervaardigd

Oppervlak: behandeling van het oppervlak, m.n. glazuur bij aardewerk

Versiering

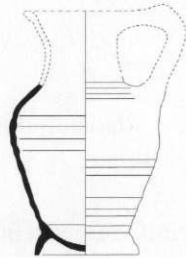
Bodem (indien van toepassing)

Handvat (indien van toepassing)

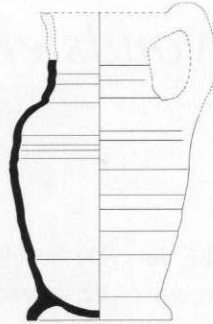
Afmeting: uitwendige diameter en hoogte in cm, exclusief extremiteiten (oren etc.)

Diversen

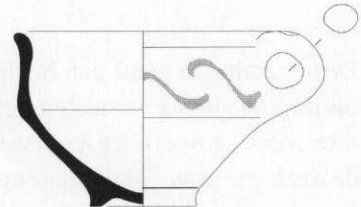
Literatuur

schaal 1:8

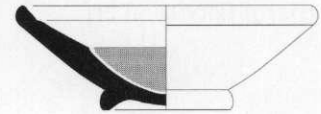
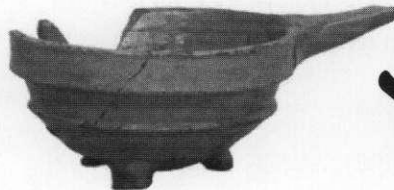
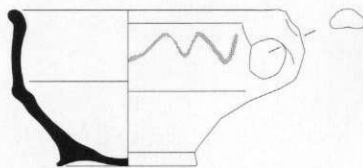
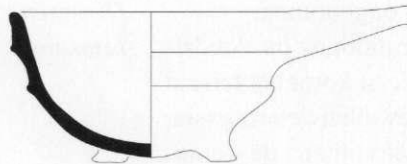
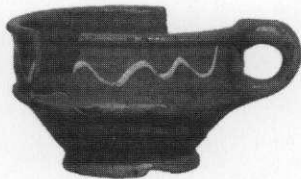

schaal 1:8

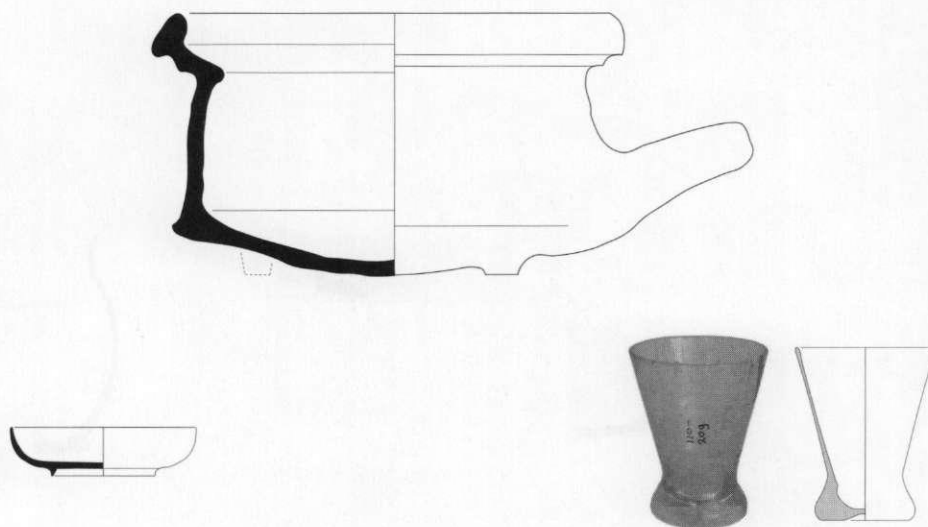

Vondstnummer:	110-211-1	110-211-2	110-211-3
Complex:	A-II-1	A-II-1	A-II-1
Object:	kan	kan	papkom
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	rood aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:			ringeloor slib, binnen gemarmerd
Bodem:	standing	standing	standing
Handvat:	worstoor	oor	worstoor
Afmetingen (diameter/hoogte):	16,3/±26	18,2/±33	14,5/9,3
Diversen:		buiten bruin mangaanoxide	
Literatuur:	Carmiggelt 1995, 59	Carmiggelt 1995, 59	Clevis 1990, 191

94

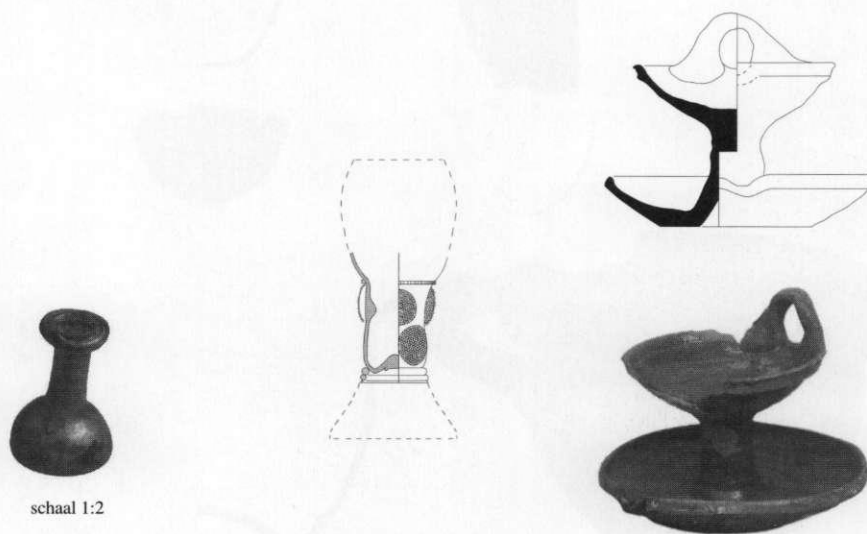

Vondstnummer:	110-211-4	110-211-5	110-211-6
Complex:	A-II-1	A-II-1	A-II-1
Object:	papkom	sauspan	(zout)schaal
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	rood aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:	ringeloor slib		spiegel gele slib
Bodem:	standing	drie pootjes	standing
Handvat:	lintoor	steel	
Afmetingen (diameter/hoogte):	12,7/8,1	15,1/7,8	16,2/5,4
Diversen:			
Literatuur:	Clevis 1989, 104	Groeneweg 1992, 211	Klein 1995, 234

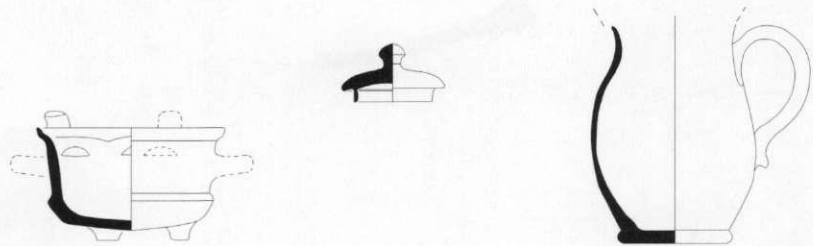
Vondstnummer:	110-219-1	110-211-7	110-209-g15
Complex:	A-II-1	A-II-1	A-II-1
Object:	schotel	steelpan	pseudo-voetbeker
Materiaal:	Engels steengoed	rood aardewerk	kleurloos glas
Oppervlak:	zoutglazuur	binnenkant loodglazuur	
Versiering:			
Bodem:	standing	drie pootjes	
Handvat:		steel	
Afmetingen (diameter/hoogte):	9,5/2,4	25,4/13	7,2/9,2
Diversen:			herkomst Nederland of Duitsland
Literatuur:	Thijssen 1993, 284	Van Gangelen 1987, 24	

95

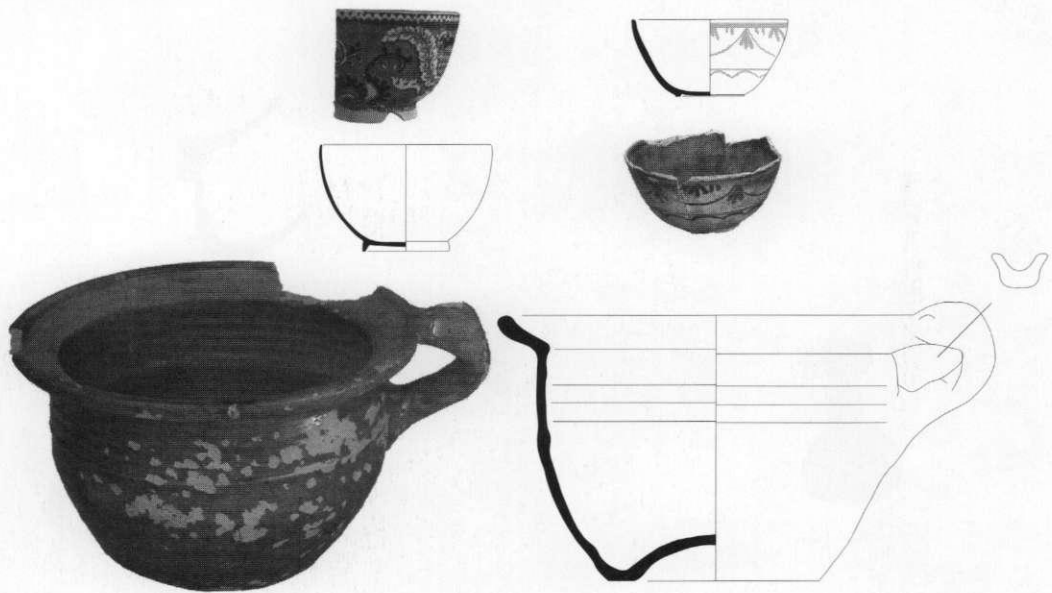
schaal 1:2

Vondstnummer:	110-182	110-182-g11	110-267-1
Complex:	A-II-1	A-II-1	A-III-1
Object:	Medicijnflesje	roemer	blaker
Materiaal:	lichtgroen glas	groen glas	rood aardewerk
Oppervlak:			loodglazuur
Versiering:		braamnoppen	
Bodem:	hoge ziel		vlak
Handvat:			ophangoor
Afmetingen (diameter/hoogte):	4,2/2,7		14,4/8,7
Diversen:	herkomst Nederland?	herkomst Nederland of Duitsland	achterkant afgeplat
Literatuur:			Clevis 1989, 105

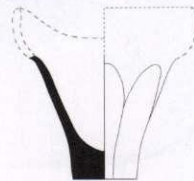
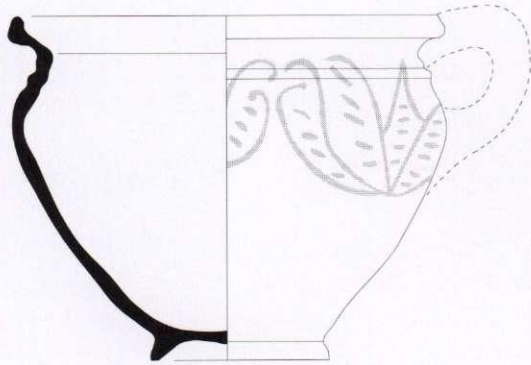

Vondstnummer:	110-290-1	110-32-1	110-61-1
Complex:	A-III-1	A-IV-1	A-IV-1
Object:	komfoor	deksel	kan
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	rood aardewerk
Oppervlak:	buitenkant loodglazuur	loodglazuur	loodglazuur; bruin mangaanoxide
Versiering:			
Bodem:	drie pootjes		vlak
Handvat:	twee horizontale worstoren	knop	lintoor
Afmetingen (diameter/hoogte):	±10/5,7	5,6/3,2	9,2/?
Diversen:	roetsporen binnenzijde		
Literatuur:	Ruempol 1991, 233		

96

Vondstnummer:	110-135-1	110-58-1	110-125-1
Complex:	A-IV-1	A-IV-1	A-IV-1
Object:	kom	kom	pispot
Materiaal:	pearlware	pearlware	wit aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	?	lood- en tinglazuur
Versiering:	transfer printing	beschildering op en onder glazuur	buitenzijde groen
Bodem:	standring	standring	bol
Handvat:			lintoor
Afmetingen (diameter/hoogte):	9,2/5,7	8,1/4,1	22,4/14,4
Diversen:		zeer zacht materiaal	
Literatuur:	Thijssen 1993, 282/305	Thijssen 1993, 282	Van Gangelen 1993, 230

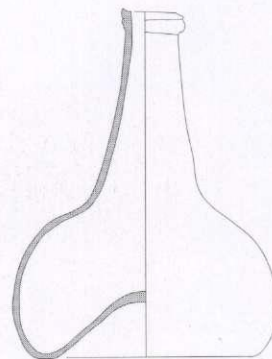
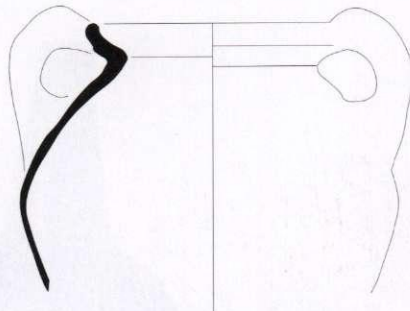
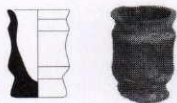

Vondstnummer: 110-58-2
 Complex: A-IV-1
 Object: papkom
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering: ringeloor slib
 Bodem: standring
 Handvat: lintoor
 Afmetingen (diameter/hoogte): 12,4/8
 Diversen:
 Literatuur: Clevis 1990, 191

Vondstnummer: 110-135-1
 Complex: A-IV-1
 Object: pispot
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering: ringeloor slib
 Bodem: standring
 Handvat: één oor
 Afmetingen (diameter/hoogte): 22,7/18,6
 Diversen:
 Literatuur: Van Gangelen 1993, 229

Vondstnummer: 110-62-1
 Complex: A-IV-1
 Object: vogelrinkbakje
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering: zevenhoekig
 Bodem: vlak
 Afmetingen (diameter/hoogte): ±8/±8,5
 Diversen:
 Literatuur: Bitter 1995, 148

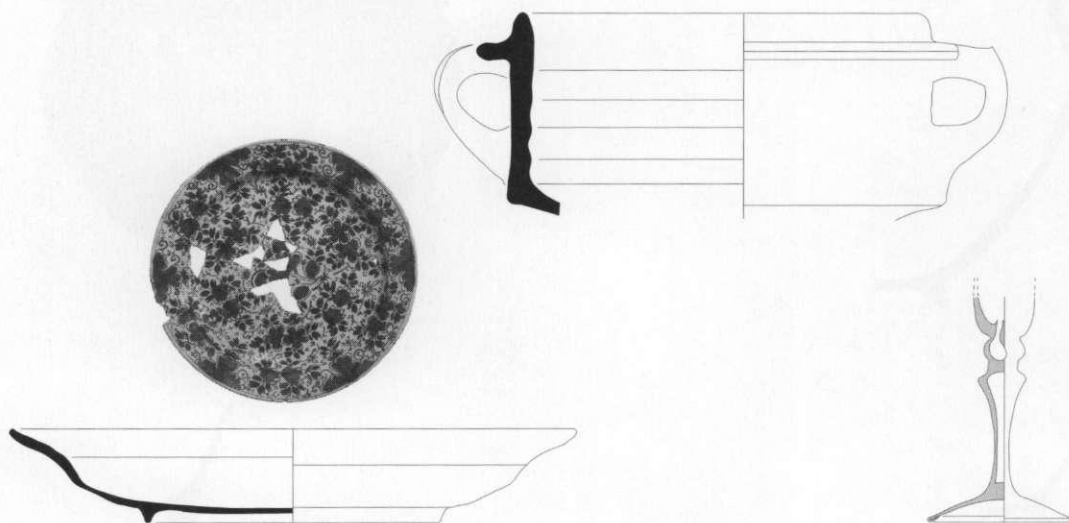
97

Vondstnummer: 110-88-1
 Complex: A-IV-1
 Object: zalfpot
 Materiaal: majolica
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 3,3/4,7
 Diversen:
 Literatuur:

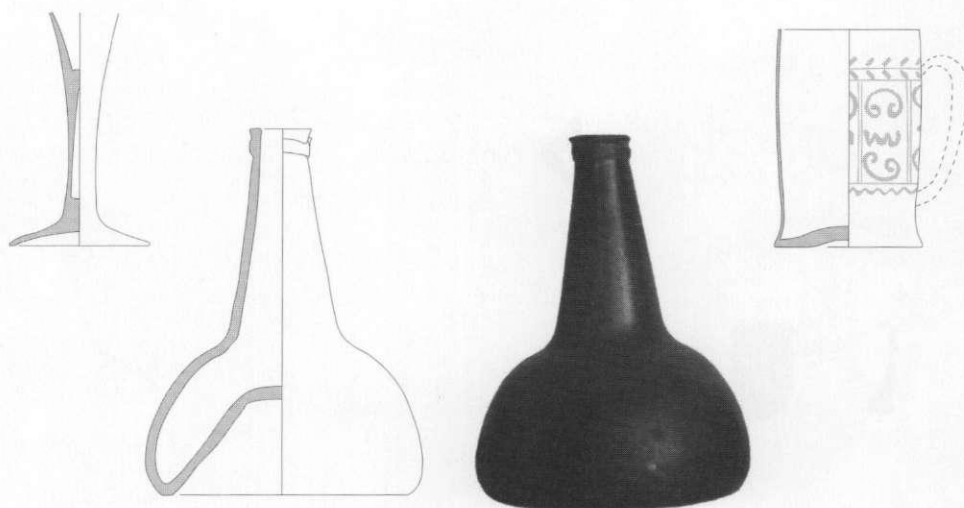
Vondstnummer: 110-56-1
 Complex: A-IV-1
 Object: voorraadpot
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: ?
 Handvat: twee oren
 Afmetingen (diameter/hoogte): 20/?
 Diversen:
 Literatuur:

Vondstnummer: 110-59-g1
 Complex: A-IV-1
 Object: fles
 Materiaal: groen glas
 Oppervlak:
 Versiering:
 Bodem: hoog opgestoken ziel
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 11,5/18,5
 Diversen:
 Literatuur:

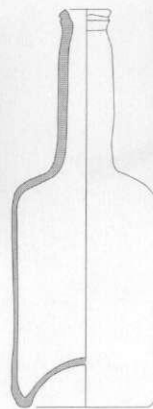
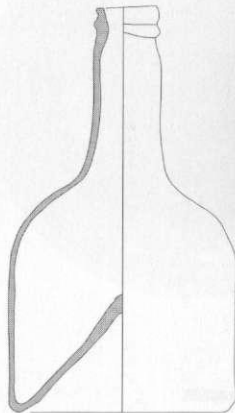

Vondstnummer:	110-370-1	110-369-1	110-370-g10
Complex:	A-V-1	A-V-1	A-V-1
Object:	bord	sluitpan	traanglas
Materiaal:	faïence	rood aardewerk	kleurloos glas, loodhoudend
Oppervlak:	lood- en tinglazuur	inwendig loodglazuur	
Versiering:	schildering blauwe bloemen		
Bodem:	standing		voet met omgeslagen rand
Handvat:		twee verticale lintoren	
Afmetingen (diameter/hoopte):	30,3/4,3	25,4/?	7,8/?
Diversen:		oren sluiten aan op rand	
Literatuur:	Carmiggelt 1992, 36-37	Stoepker 1986, 129	

98

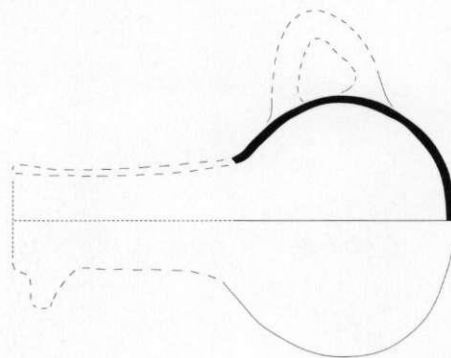

Vondstnummer:	110-370-g12	110-370-g1	110-370-g6
Complex:	A-V-1	A-V-1	A-V-1
Object:	kelkglas	wijnfles ("paardehoef")	pul
Materiaal:	kleurloos glas	groen glas	kleurloos glas
Oppervlak:			
Versiering:			radgravure
Bodem:	voet met omgeslagen rand		
Handvat:			oor
Afmetingen (diameter/hoopte):	7,8/?	11,5/18,5	7,8/11,6
Diversen:			
Literatuur:			

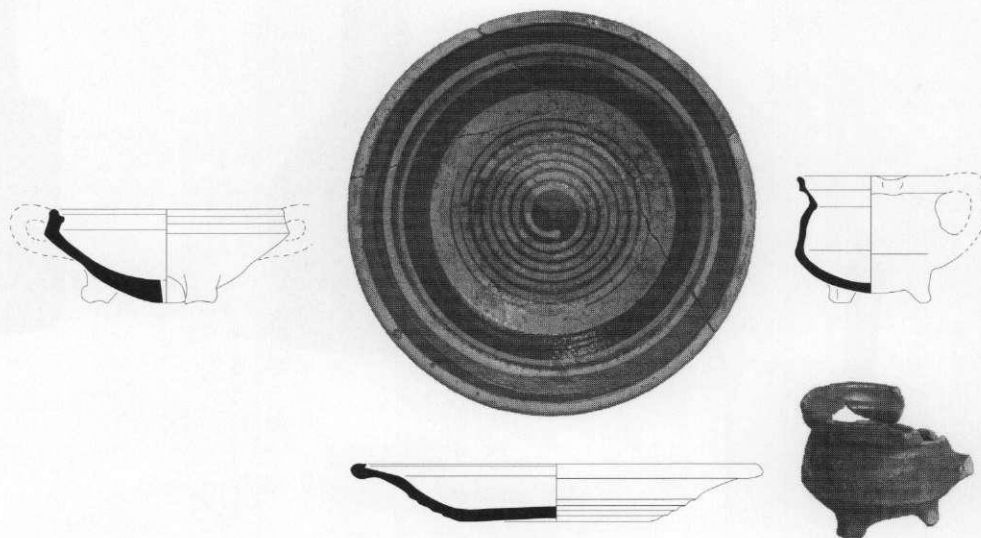

Vondstnummer:	110-371-g37	110-370-g26	110-370-g2
Complex:	A-V-1	A-V-1	A-V-1
Object:	medicijnflesje	wijnfles ("Mallet")	wijnfles
Materiaal:	groen glas	groen glas	bruingroen glas
Oppervlak:			
Versiering:			
Bodem:			
Handvat:			
Afmetingen (diameter/hoogte):	1,8/7,8	12/21,5	7,7/21
Diversen:			
Literatuur:			

99

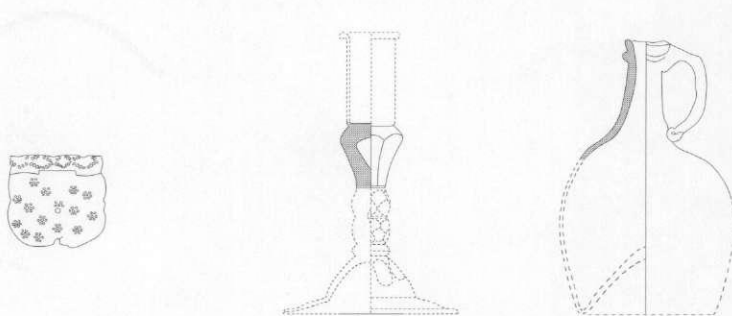

Vondstnummer:	110-371-1	110-184	110-161-2
Complex:	A-V-1	A-I-2	A-I-2
Object:	gesp	spreeuwenpot	naaldenkoker
Materiaal:	messing	rood aardewerk	been
Oppervlak:			
Versiering:			
Bodem:			
Handvat:		ophangoor	
Afmetingen (diameter/hoogte):	2,9/2,8	16,6/±24	1,2/6,3
Diversen:		zie kader op blz. 69	
Literatuur:		Groeneweg 1992,196, Arts 1992,127	

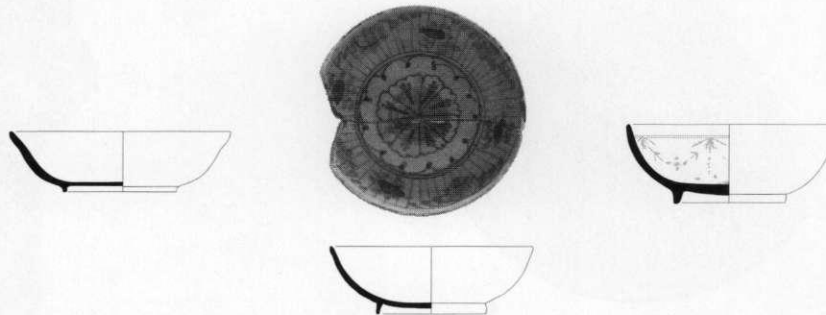

Vondstnummer:	110-170-1	110-213-1	110-244-1
Complex:	A-II-2	A-II-2	A-II-2
Object:	aardbeienkop	bord	kookkan
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	wit aardewerk
Oppervlak:	inwendig loodglazuur	inwendig loodglazuur	loodglazuur
Versiering:		spiraalsgewijs sliib	
Bodem:	drie pootjes	vlak	drie pootjes
Handvat:	twee verticale oren gehad		verticaal oor
Afmetingen (diameter/hogte):	12,6/4,7	21,6/3,1	8,7/6,6
Diversen:	gat in bodem voor vochtafvoer		
Literatuur:	Klein 1995, 257	Clevis 1990, 179	Klein 1995, 125

100

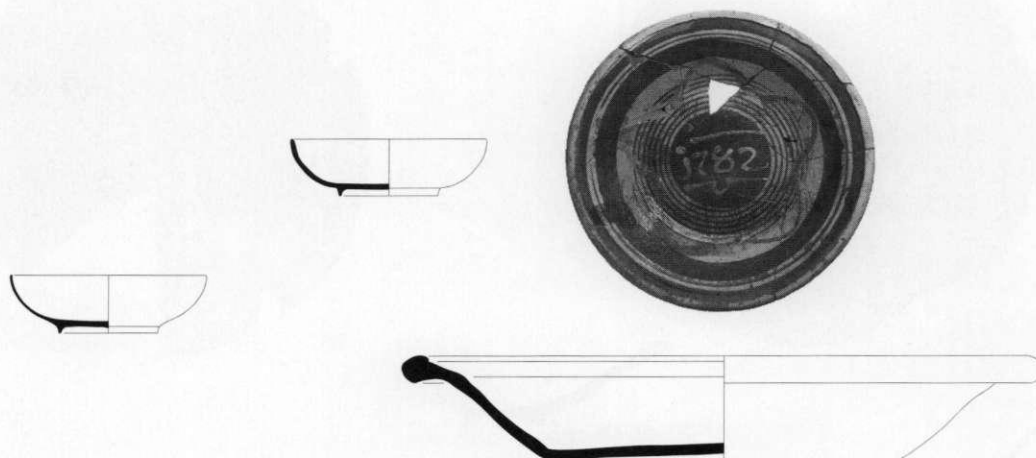

Vondstnummer:	110-250-1	110-211-g14	110-216-g36
Complex:	AII-2	A-II-2	A-II-2
Object:	pleisterdoosje	kandelaar	fles
Materiaal:	messing	kleurloos glas	groen glas
Oppervlak:			
Versiering:	ingslagen rozetten en lijnen		
Bodem:			opgestoken ziel
Handvat:			oor
Afmetingen (diameter/hogte):	4,8/5,2/0,8		
Diversen:	zie kader op blz.52	herkomst Bohemen/Duitsland	
Literatuur:			

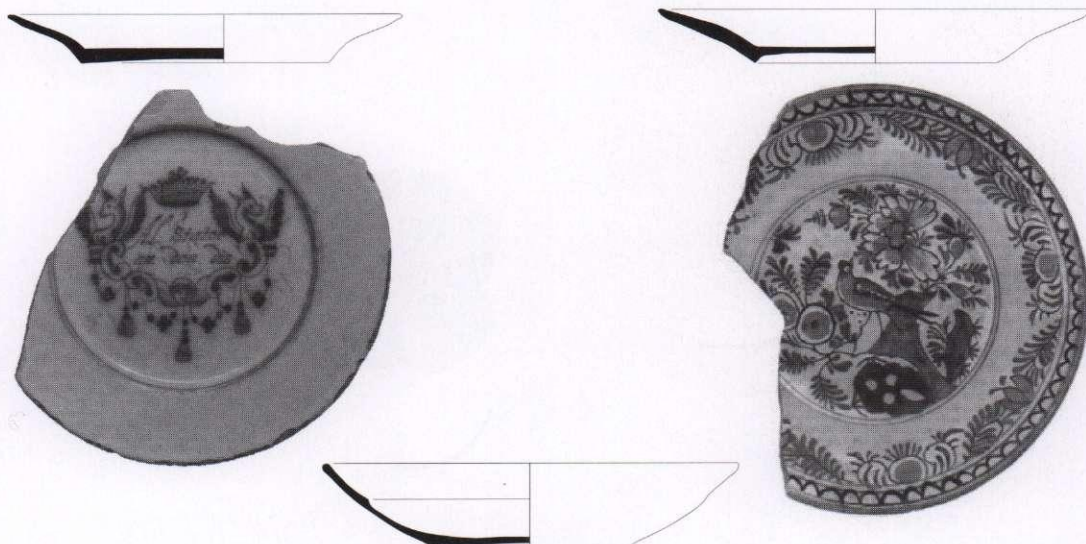

Vondstnummer:	110-45-1	110-48-1	110-122-1
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-2
Object:	bak	bak	bak
Materiaal:	faïence	faïence	faïence
Oppervlak:	lood- en tinglazuur	lood- en tinglazuur	lood- en tinglazuur
Versiering:	paars, rood, blauw en bruin	rozet in geel, groen, rood, paars	meerkleurig geometrisch patroon
Bodem:	standring	standring	standring
Handvat:			
Afmetingen (diameter/hoogte):	11,5/3,6	10,8/3,5	11/4,1
Diversen:			
Literatuur:	Carmiggelt 1991, 65-66		

101

Vondstnummer:	110-48-3	110-48-4	110-59-1
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-2
Object:	bak	bak	schaal
Materiaal:	creamware	faïence	rood aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	lood- en tinglazuur	inwendig loodglazuur
Versiering:		geel, oranje, paars	slib ringen en jaartal '1782'
Bodem:	standring	standring	vlak
Handvat:			
Afmetingen (diameter/hoogte):	10,4/3	9,4/3,4	34,2/5,2
Diversen:			Rijnlands slibaardewerk
Literatuur:	Lenting 1993	Carmiggelt 91, 65-66	Stoeper 1986, 147

Vondstnummer: 110-48-5
 Complex: A-IV-2
 Object: bord
 Materiaal: faience
 Oppervlak: lood- en tinglazuur
 Versiering: blauw, spreuk
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 21/2,3
 Diversen: zie kader op blz. 59
 Literatuur: Carmiggelt 1991, 64

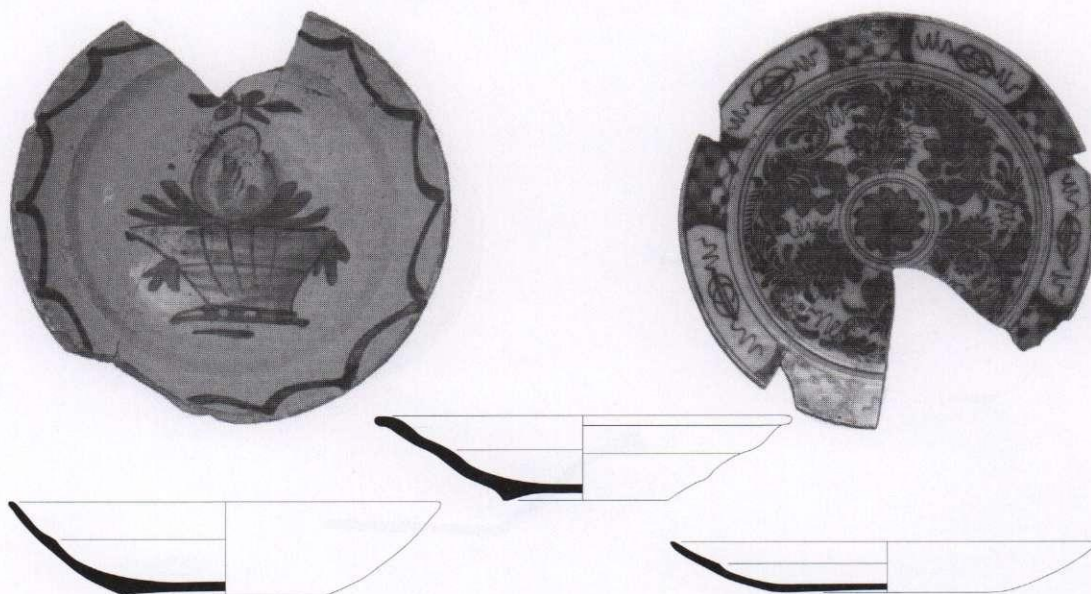
110-136-3
 A-IV-2
 bord
 faience
 lood- en tinglazuur
 blauw, fruitmand
 vlak

22,4/4,5

110-136-1
 A-IV-2
 bord
 faience
 lood- en tinglazuur
 polychroom, vogel
 standring

23,1/2,9

102

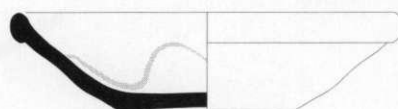
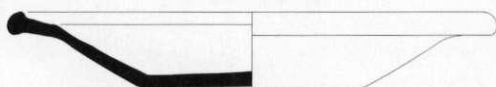
Vondstnummer: 110-136-2
 Complex: A-IV-2
 Object: bord
 Materiaal: faience
 Oppervlak: lood- en tinglazuur
 Versiering: blauw, fruitmand met peer
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 22,9/5,4
 Diversen:
 Literatuur:

110-136-5
 A-IV-2
 bord
 majolica
 lood- en tinglazuur
 blauw, fruitmand
 lage standring

22,2/4,6

110-143-1
 A-IV-2
 bord
 faience
 lood- en tinglazuur
 blauwe schildering
 vlak

22,7/3
 letter B op onderzijde
 Clevis 1990, 204

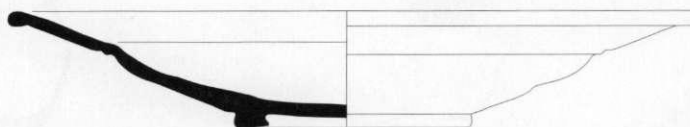
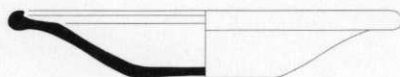

Vondstnummer: 110-48-6
 Complex: A-IV-2
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: inwendig loodglazuur
 Versiering: slib, wit en bruin
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 26,2/3,9
 Diversen:
 Literatuur: Clevis 1990, 179

Vondstnummer: 110-55-1
 Complex: A-IV-2
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: inwendig loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: standring
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 20/4,5
 Diversen:
 Literatuur: Klein 1995, 193

Vondstnummer: 110-42-1
 Complex: A-IV-2
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: inwendig loodglazuur
 Versiering: sliblijnen
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 21/4,5
 Diversen:
 Literatuur:

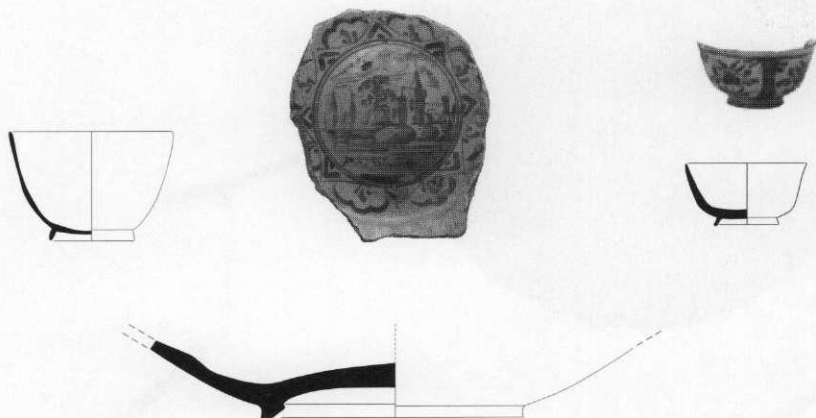
103

Vondstnummer: 110-48-7
 Complex: A-VI-2
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: inwendig loodglazuur
 Versiering: slibversiering spiraal
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 21,3/3
 Diversen:
 Literatuur:

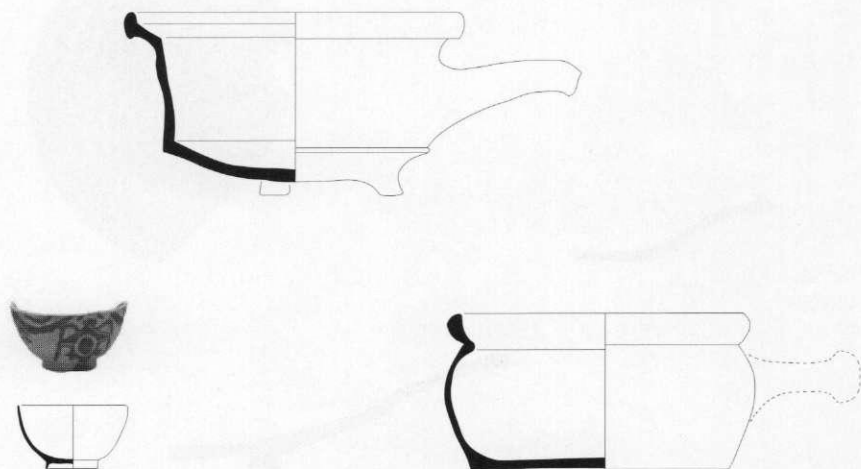
Vondstnummer: 110-46-1
 Complex: A-IV-2
 Object: schaal
 Materiaal: majolica
 Oppervlak: lood- en tinglazuur
 Versiering: blauw, gekruisigde Christus
 Bodem: standring
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): ± 38/6,1
 Diversen:
 Literatuur: Korf 1981, 201

Vondstnummer: 110-48-8
 Complex: A-IV-2
 Object: kop
 Materiaal: creamware
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: standring
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 3/5,2
 Diversen:
 Literatuur:

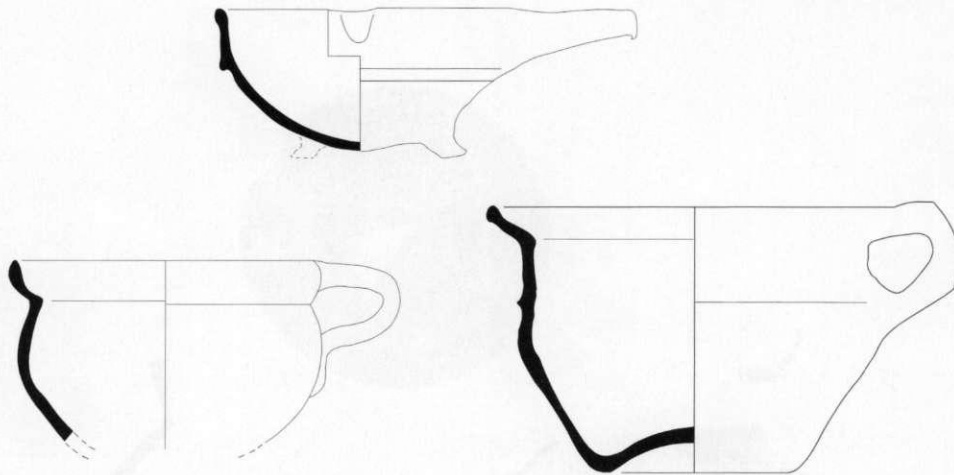

Vondstnummer:	110-136-4	110-139-1	110-143-2
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-2
Object:	kop	pannekoekschaal	kop
Materiaal:	creamware	majolica	faïence
Oppervlak:	loodglazuur	lood- en tinglazuur	lood- en tinglazuur
Versiering:		blauw, landschap	blauwe schildering
Bodem:	standing	standing	standing
Handvat:			
Afmetingen (diameter/hoogte):	5,8/8,8	??	6,4/3,5
Diversen:			
Literatuur:		Korf 1981, 42	Bult 1992

104

Vondstnummer:	110-136-6	110-140-1	110-48-9
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-2
Object:	kop	steelpan	kachelpan
Materiaal:	creamware	rood aardewerk	Frankfurter aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	inwendig loodglazuur	inwendig loodglazuur
Versiering:	bovenglazuur goudluster en zwart		zwarte rand op schouder
Bodem:	standing		vlak
Handvat:		drie pootjes	oor of steel
Afmetingen (diameter/hoogte):	6/4,5	18,2/10	16,2/8,5
Diversen:		buitenkant beroet	
Literatuur:		Klein 1995, 134	Groeneweg 1992, 238

Vondstnummer: 110-73-1
 Complex: A-IV-2
 Object: kookkan of voorraadpot
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: ?
 Handvat: lintoor
 Afmetingen (diameter/hoogte): 16,8/?
 Diversen:
 Literatuur:

110-48-10
 A-IV-2
 sauspan
 rood aardewerk
 loodglazuur
 drie pootjes
 steel
 15,4/8
 geel gekleurd
 Ruempol 1991, 228

110-55-2
 A-IV-2
 pispot
 rood aardewerk
 loodglazuur
 bolle bodem
 worstoor
 22,5/14,5
 geprononceerde buikrand

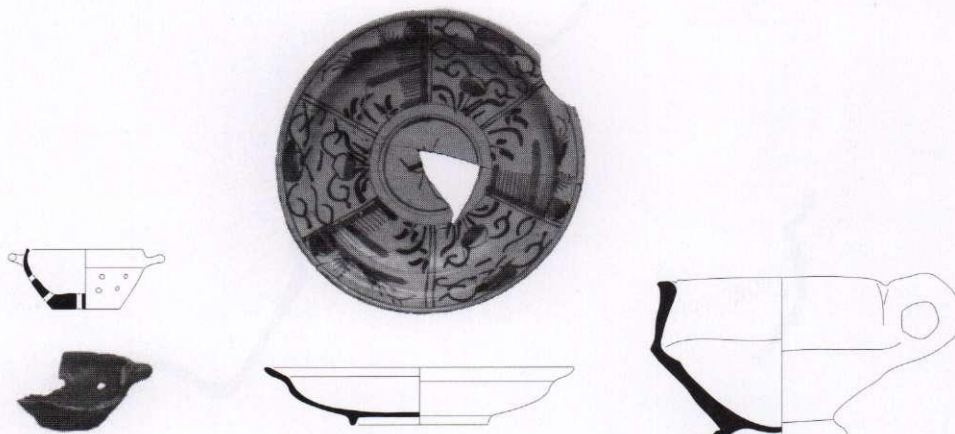
105

Vondstnummer: 110-143-3
 Complex: A-IV-2
 Object: (olie)kan
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering: groene ondergrond, slibversiering
 Bodem:
 Handvat: oor
 Afmetingen (diameter/hoogte): 14/?
 Diversen: schenkclip tegenover oor
 Literatuur: Van Gangelen 1993, 223

110-73-2
 A-IV-2
 tuitpot
 wit aardewerk
 loodglazuur
 bruine stippen (mangaanoxide)
 standring
 twee worstoren
 11,8/8,2
 De Kleyn 1986, 150

110-94-1
 A-IV-2
 speelgoed kan
 rood aardewerk
 loodglazuur
 vlak
 oor
 4,6/±6,3
 Carmiggelt 1995, 59

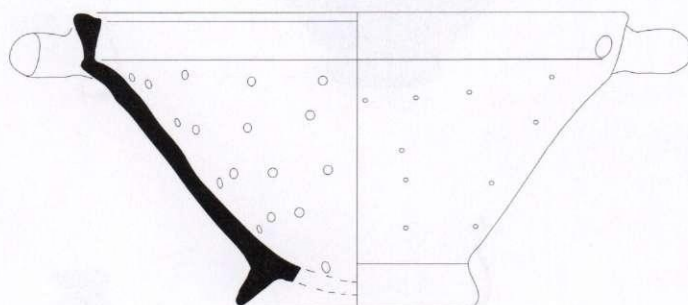

Vondstnummer: 110-48-13
 Complex: A-IV-2
 Object: speelgoed vergiet
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: vlak
 Handvat: twee oren
 Afmetingen (diameter/hogte): 6,3/3,2
 Diversen:
 Literatuur:

110-73-3
 A-IV-2
 schotel
 faience
 lood- en tinglazuur
 blauwe schildering
 standring
 15,9/4,6
 Bult 1992

110-48-11
 A-IV-2
 vuurtest
 rood aardewerk
 loodglazuur
 standring
 oor midden in zijde
 13,6/8,3
 Bult 1992

106

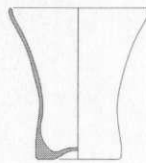
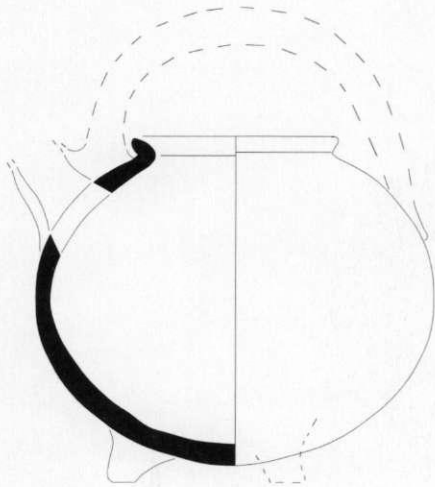
Vondstnummer: 110-48-12
 Complex: A-IV-2
 Object: vergiet
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: standring
 Handvat: twee horizontale oren
 Afmetingen (diameter/hogte): 30,5/16
 Diversen:
 Literatuur:

110-143-4
 A-IV-2
 spinsteen
 steengoed
 zoutglazuur
 ribbels

2,9/1,9
 Van Gangelen 1993, 329

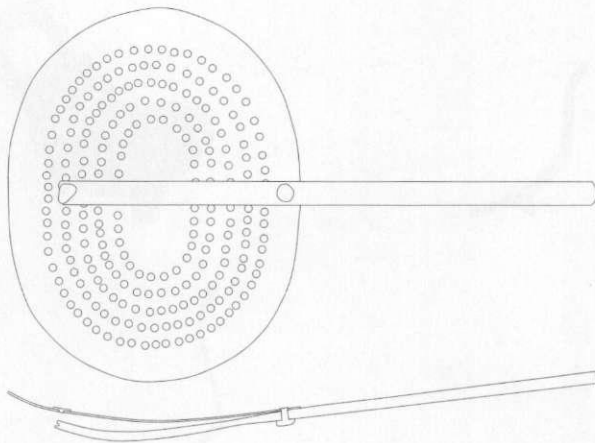
110-55-3
 A-IV-2
 deksel
 creamware
 loodglazuur

knop
 5,6/3

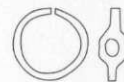

Vondstnummer:	110-139-2	110-138-g1a	110-143
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-2
Object:	theepot	beker	flesje
Materiaal:	rood aardewerk	kleurloos glas	lichtgroen glas
Oppervlak:	loodglazuur		
Versiering:	bruin gekleurd (mangaanoxide)		
Bodem:	drie pootjes		hoog opgestoken ziel
Handvat:	hengsel		
Afmetingen (diameter/hoogte):	21,5/18,2	7,9/7,3	7/9,1
Diversen:		herkomst Bohemen	
Literatuur:			

107

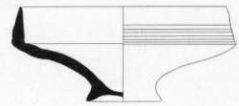

schaal 1:2

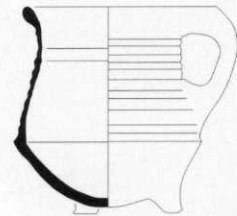
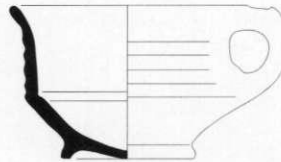
schaal 1:2

Vondstnummer:	110-48-17	110-73-1	XX
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	110-140-2
Object:	schuimspaan	vork	A-IV-2
Materiaal:	messing (blad) en ijzer (steel)	tin	ring
Oppervlak:			?
Versiering:			
Bodem:			
Handvat:	steel	ontbreekt	
Afmetingen (diameter/hoogte):	31,5/20	2,3/?	2/0,7
Diversen:			doorgeknijpt; steen ontbreekt
Literatuur:	Arts 1992, 178		

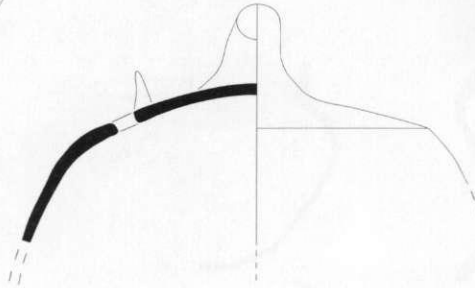
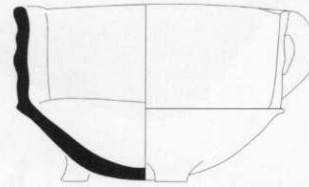
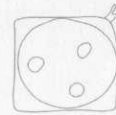
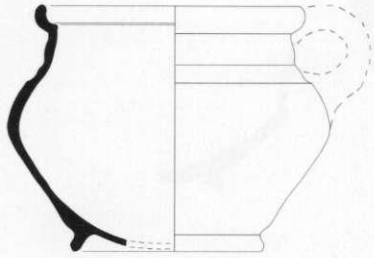

Vondstnummer:	110-45	110-48	110-43-1
Complex:	A-IV-2	A-IV-2	A-IV-3
Object:	mesheft	spatel (?)	drinkschaal
Materiaal:	been	been	steengoed
Oppervlak:			gevlamd
Versiering:			standring
Bodem:			
Handvat:			
Afmetingen (diameter/hoogte):	2/8,4	1,1/9,2	±12,5/4,9
Diversen:			
Literatuur:			Clevis 1989, 79

108

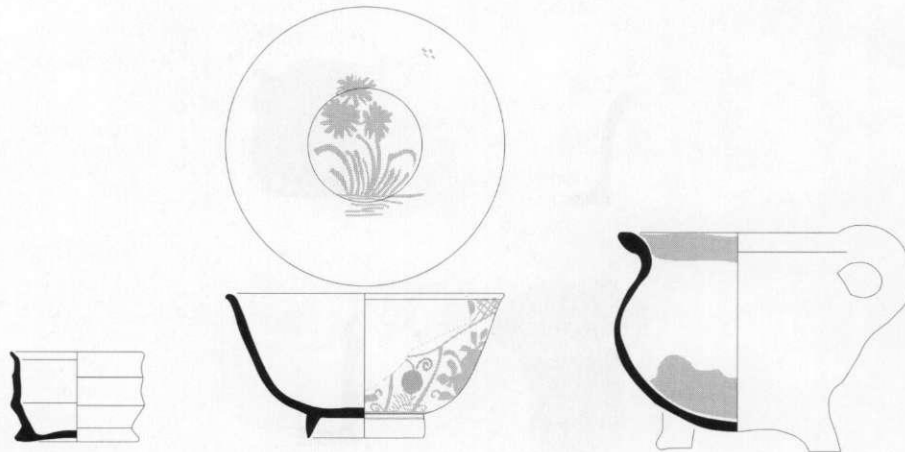

Vondstnummer:	110-83-1	110-69-1	110-71-1
Complex:	A-IV-3	A-IV-3	A-IV-3
Object:	bak	papkom	kan
Materiaal:	faience	rood aardewerk	wit aardewerk
Oppervlak:	lood- en tinglazuur	inwendig loodglazuur	loodglazuur
Versiering:	blauwe schildering, tekst in rood		
Bodem:	standring	standring	drie pootjes
Handvat:		oor	lintoor
Afmetingen (diameter/hoogte):	10/3,8	12/8,2	9,7/11,1
Diversen:	zie blz. 57		
Literatuur:	Carmiggelt 1991, 65		Bult 1992

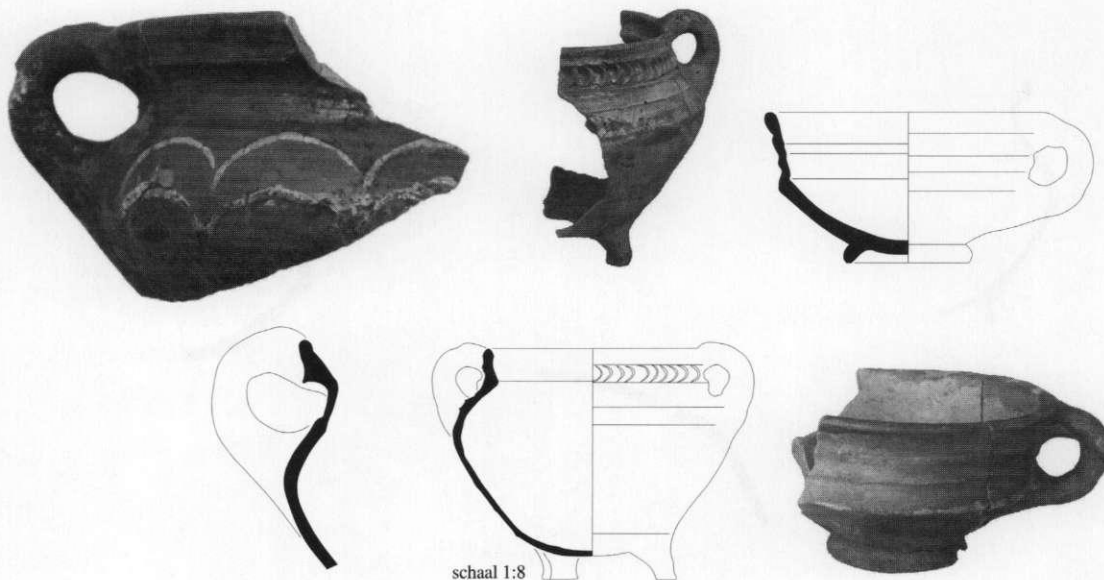

Vondstnummer:	110-92-1	110-92-2	110-69-2
Complex:	A-IV-3	A-IV-3	A-IV-3
Object:	pispot	vuurklok	vuurtest
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	rood aardewerk
Oppervlak:	sparzaam loodglazuur	ongeglazuurd	loodglazuur
Versiering:		lob boven zuurstofgat	
Bodem:	gestoken standing	?	drie pootjes
Handvat:	waarsch. één oor	oor	lintoor in hoek
Afmetingen (diameter/hoogte):	17,1/13	?/?	14,4/8,7
Diversen:	met dekselgeul		
Literatuur:	Mosselman 1993, 139	Bitter 1995, 135	Clevis 1989, 111

109

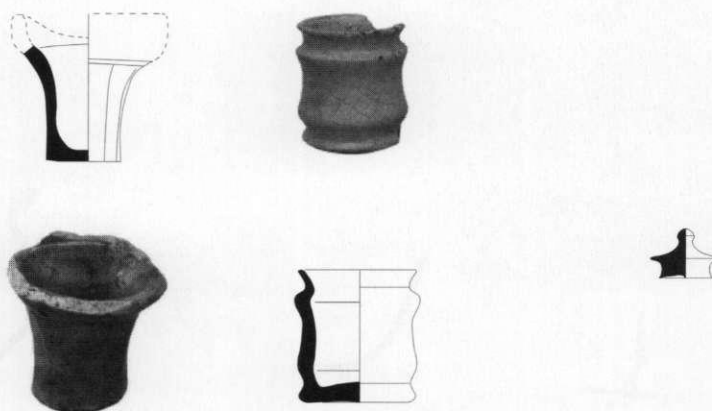

Vondstnummer:	110-33-1	110-68-1	110-197-2
Complex:	A-IV-3	A-IV-3	A-erf
Object:	zalfpot	kom	grape
Materiaal:	faïence	faïence	rood aardewerk
Oppervlak:	tinglazuur	tinglazuur	sparzaam loodglazuur
Versiering:		blauw, bloemenmotief	
Bodem:	vlak	standing	drie pootjes
Handvat:			één of twee oren
Afmetingen (diameter/hoogte):	7,5/4,8	14,8/7,7	±13,2/11,9
Diversen:			geen roetsporen
Literatuur:	Carniggelt 1995, 73, Stoepker 1986, 108		

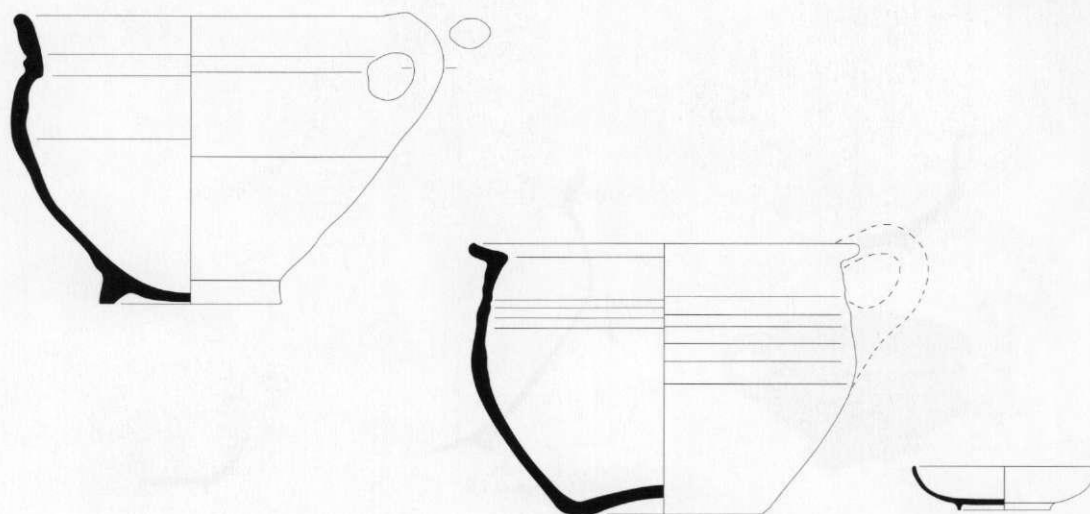

Vondstnummer:	110-203-1	110-189-1	110-197-1
Complex:	A-erf	A-erf	A-erf
Object:	grape	grape	pakom
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	rood aardewerk
Oppervlak:	rijkelijk loodglazuur	sparzaam loodglazuur	loodglazuur
Versiering:	boogjes van slib	geschubde rand op hals	gehele binnenkant bedekt met slib
Bodem:	drie pootjes	drie pootjes	standing
Handvat:	één of twee oren	één of twee oren	één of twee worstoren
Afmetingen (diameter/hoogte):	±30/±18	±40/24	15,2/8,2
Diversen:	roetsporen		
Literatuur:		Van Gangelen 1993, 182	

110

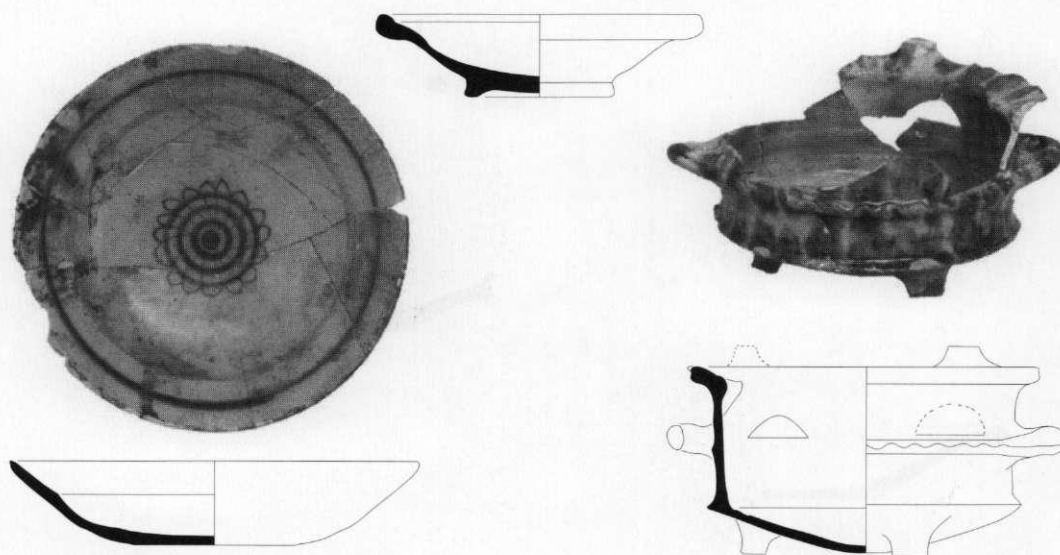

Vondstnummer:	110-173-1	110-163-1	110-317-1
Complex:	A-erf	A-erf	B-sloot-2
Object:	vogeldrinkbakje	zalfpot	deksel
Materiaal:	rood aardewerk	faience	rood aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	tinglazuur	loodglazuur
Versiering:			
Bodem:	vlak	vlak	
Handvat:			knop
Afmetingen (diameter/hoogte):	±8/±8,5	6,5/6,9	3,9/2,6
Diversen:			
Literatuur:	Bitter 1995, 148	Nijs 1994, 93	

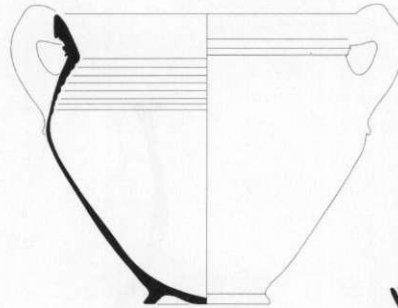
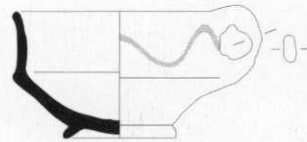

Vondstnummer:	110-345-1	110-306-1	110-322-1
Complex:	B-sloot-2	B-sloot-2	B-sloot-4
Object:	pispot	pispot	bak
Materiaal:	rood aardewerk	rood aardewerk	creamware
Oppervlak:	loodglazuur	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:			
Bodem:	standing	bolle bodem	standing
Handvat:	worstoor	worstoor?	
Afmetingen (diameter/hoogte):	18,7/15	20,5/14	9,8/2,4
Diversen:			
Literatuur:	Ruempol 1991, 228	Bult 1992	Clevis 1990, 212

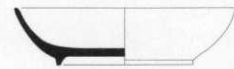
111

Vondstnummer:	110-329-3	110-322-2	110-329-1
Complex:	B-sloot 4	B-sloot-4	B-sloot-4
Object:	bord	bord	komfoor
Materiaal:	faïence	rood aardewerk	wit aardewerk
Oppervlak:	lood- en tinglazuur	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:	blauwe, rozet		bruine stippen en geschulpte rand
Bodem:	vlak	standing	drie pootjes
Handvat:			twee horizontale worstoren
Afmetingen (diameter/hoogte):	21,6/4,5	17,4/4,7	19,7/11
Diversen:	zgn. kardinaalsbord		geschulpte rand
Literatuur:	Mosselman 1993, 138	Van Gangelen 1993, 213	Klein 1995, 156

schaal 1:8

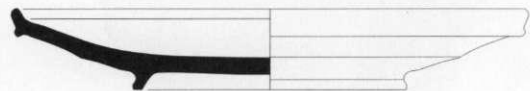
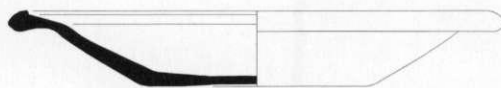

Vondstnummer: 110-349-1
 Complex: B-sloot-4
 Object: papkom
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering: spiegel gele slib, ringeloor
 Bodem: standring
 Handvat: lintoor
 Afmetingen (diameter/hoogte): 11,2/6,7
 Diversen:
 Literatuur: Clevis 1989, 104

Vondstnummer: 110-322-3
 Complex: B-sloot-4
 Object: voorraadpot
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: loodglazuur
 Versiering:
 Bodem: standring
 Handvat: twee worstoren
 Afmetingen (diameter/hoogte): 32,6/30

Vondstnummer: 110-329-4
 Complex: B-sloot-4
 Object: bak
 Materiaal: Chinees porselein
 Oppervlak: bovengeglazuur rood en goud
 Versiering: standring
 Bodem: standring
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 11,8/3

112

Vondstnummer: 110-377-1
 Complex: B-erf
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: bovenzijde loodglazuur
 Versiering: cirkels van slib
 Bodem: vlak
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 26,1/4,6
 Diversen: Nederrijns slibaardewerk
 Literatuur: Clevis 1990, 179

Vondstnummer: 110-379-1
 Complex: B-erf
 Object: bord
 Materiaal: rood aardewerk
 Oppervlak: bovenzijde loodglazuur
 Versiering: slib
 Bodem: standring
 Handvat:
 Afmetingen (diameter/hoogte): 22,5/4,3
 Diversen:
 Literatuur: De Kleyn 1986, 217

Bijlagen

Fragmentgenealogie van de familie Rijlaarsdam te Zoetermeer, 1600 - 1811

Verantwoording

Het doel van deze genealogie is om de bewoners van de Reguliersdam in beeld te brengen. Hij omvat daarom alle nakomelingen van Lenert Claesz Reijlaersdam (II) die de naam Rijlaarsdam voerden en enkele niet-Rijlaarsdammen, die wel aan de dam woonden. De gegevens over de Zoetermeerse personen zijn zo veel mogelijk uitgewerkt. Opname van uitgebreide gegevens over naar elders vertrekende kinderen viel buiten dit bestek. Hierop zijn dan ook zeker aanvullingen mogelijk. De bronnen zijn vermeld in de uitgebreide genealogie die bij de Genealogische Werkgroep Zoetermeer berust.

I Claes Lenertsz in de Crom alias Claes Lenert Pier Tymonsz, ovl. 1652/1656, tr. ca. 1603 Grietgen Claes, ovl. na 1656. Hieruit o.a.:

II Lenert Claesz Reijlaersdam (alias Uytte Crom), geb. ca. 1604, ovl. 1659/1661; woonde vanaf 1628 aan de Reguliersdam. Hij tr. Benthuisen 31-12-1628 Maritgen Cornelisdr [Berckel], ovl. ca. 1651, weduwe van Claes Cornelisz van der Chijs. Hieruit:

- Cornelis Lenertsz Reijlaersdam, geb. ca. 1630, volgt III A
- Claes Lenertsz Reijlaersdam, geb. ca. 1630, volgt III B

Lenert tr. 2e (3e?) Pijnacker 8-8-1657 als weduwnaar van Jannetge Cornelis met Dieuwertje Everts, weduwe van Aryen Anthonisz. Zij woonde in 1661 nog te Pijnacker.

Van het echtpaar Van der Chijs-Berckel zijn de volgende kinderen bekend:

- Cornelis, ged. 1615, ovl. voor 1652, tr. Wilsveen 13-3-1639 Ariaentje Aryens
- Jaepgen, ged. 1618, tr. Zoetermeer 2-4-1645 Crijn Dirks Brouwer, ovl. na 1650
- Willem, ged. 1622, ovl. voor 1652
- Claes, ged. na 1622, ovl. na 1650, tr. Zoetermeer 22-1-1648 Ariaentje Louwen (Aryensz)

III A Cornelis Lenertsz Reijlaersdam, scheepstimmerman te Zoetermeer, geb. ca. 1630, ovl. aang. Zoetermeer 2-4-1699. Hij tr. Bleiswijk (otr. Zoetermeer 8-4-1656) Maritgen Dirx [Stijff]. Hieruit:

- Laurens Cornelisz Reijlaersdam, ged. ca. 1655/60, volgt IV A

III B Claes Lenertsz Reijlaersdam, geb. ca. 1630, ovl. 1674/93. Hij tr. 1e Berckel 19-4-1654 Sara Cornelis; hij otr. 2e Bleiswijk 25-1-1658/Zoetermeer 29-1-1658 Annetje Ariens, ovl. 1693/94. Uit het tweede huwelijk:

- Leendert Claesz Reijlaersdam, wonende Katwijksebuurt Zegwaard, kinderloos ovl. 1706/1709, tr. Cornelia Jacobs, ovl. ..-6-1706
- Aryen Claesz Reijlaersdam, ged. ca. 1670, volgt IV B
- Aeltje Claes Reijlaersdam, ged. ca. 1670, ovl. na 1723. Zij otr. Zoetermeer 19-12-1698 Dirck Jansz Sman, ovl. aang. Zegwaard 19-10-1727. Hieruit: negen kinderen te Zoetermeer 1699-1713
- Willem Claesz Reijlaersdam, ged. ca. 1680, volgt IV C

IV A Laurens Cornelisz Reijlaersdam, geb. ca. 1655/60, ovl. aang. Zoetermeer 30-7-1706. Hij tr. Zoetermeer 17-9-1684 Catharina Teunisse Brunswijck. (Zij hertr. Zoetermeer 1-2-1722 Willem van Dijk, weduwnaar van Leentje Cornelisz Buyteweg). Hieruit:

- Dirk Laurensz Reijlaersdam, ged. ca. 1686, volgt V A
- Maertje Laurens Reijlaersdam, ged. ca. 1688, ovl. aang. Zoetermeer 13-4-1752
- Eva Laurens Reijlaersdam, ged. Zoetermeer Rem 27-5-1691, ovl. aang. Zoetermeer 25-6-1703
- Krijntje Laurens Reijlaersdam, ged. Zoetermeer Rem 4-11-1693, aang. ovl. Zoetermeer 9-4-1701
- Cornelis Laurensz Reijlaersdam, ged. 1696, volgt V B
- Lijsbeth Laurens Reijlaersdam, ged. 1699, volgt V C
- Crijntje Laurens Reijlaersdam, ged. Zoetermeer Rem 2-7-1702, ovl. aang. Zoetermeer 19-9-1707

114

IV B Aryen Claesz Reijlaersdam, ged. ca. 1670, ovl. aang. Zoetermeer 13-7-1701. Hij tr. Zoetermeer 26-2-1696 Ariaentje Pieters Robol, lid Remonstrantse gemeente, ovl. aang. Zoetermeer 18-4-1743. Zij hertrouwde Zoetermeer 23-12-1703 Pieter Vranke Groenewegen, ovl. Zoetermeer 16-2-1748. Uit het 1e huwelijk:

- Pieter Ariens Rijlaarsdam, ged. 1698, volgt V D
- Claes Ariens Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem. 19-4-1699, ovl. aang. Zoetermeer 6-9-1774, woonde bij zijn stiefbroer Dirk Pietersz Groenewegen

Uit het huwelijk Groenewegen-Robol:

- Frank Pietersz Groenewegen, ged. Zoetermeer Rem. 4-9-1704, lid Remonstrantse gemeente, voorzanger en -lezer Remonstrantse gemeente vanaf ca. 1746, ovl. aang. Zegwaard 12-12-1775
- Dirk Pietersz Groenewegen, ged. Zoetermeer Rem. 12-8-1708, ovl. aang. Zoeter-

meer 17-10-1777, tr. Zoetermeer 21-4-1748 Cornelia Jans Overgaeuw. Hieruit:

- Pieter Groenewegen, ged. Zoetermeer 17-1-1751, tr. Zoetermeer 22-5-1774 Zijtje Ariens Potuijt. Hieruit: kinderen te Stompwijk vanaf 28-5-1775

IV C Willem Claasz Rijlaarsdam, ged. ca. 1680 (weerbaar in 1747 dus geboren na 1687?), vervener; lid Remonstrantse gemeente, diaken 1719-1720, 1725-1728, ovl. aang. Zoetermeer 30-3-1757. Hij tr. Zoetermeer 2-3-1704 Trijntje Pieters Robol, lid Remonstrantse gemeente, ovl. aang. Zoetermeer 30-10-1731. Hieruit:

- Claas Willemsz Rijlaarsdam, ged. 1705, volgt V E
- Pieter Willemsz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 27-5-1708, diaken Remonstrantse gemeente 1761, ovl. Zoetermeer 1-11-1761; woonde bij zijn broer Claas en later bij diens weduwe
- Leendert Willemsz Rijlaarsdam, ged. 1710, volgt V F
- Annetje Willems Rijlaarsdam, ged. 1712, volgt V G
- Haasje Willems Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 16-10-1718, ovl. aang. Zoetermeer 17-4-1720

V A Dirk Laurensz Reijlaersdam, ged. ca. 1686, ovl. aang. Zoetermeer 4-9-1726. Hij tr. Zoetermeer 30-8-1711 Maria Aalbrechts Berkelaer, ovl. aang. Zoetermeer 1-9-1748. Hieruit:

- Lauris Dirksz Rijlaarsdam, ged. 1712, volgt V I A
- Ary Dirksz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer 9-7-1713

V B Cornelis Laurensz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 4-11-1696, lid Remonstrantse gemeente, schepen van Zoetermeer 1739-1743, woonde aan de Vlamingstraat/Voorweg; bedeed door de Remonstrantse kerk m.i.v. 1772, ovl. aang. Zoetermeer 12-11-1775. Hij tr. Zoetermeer 3-3-1720

Lijsbeth Ariens Hartevelt, lid Remonstrantse gemeente, verkoopster van o.a. zeep en zout, ovl. aang. Zoetermeer 13-10-1760.

Hieruit:

- Ary Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem ..-5-1720, ovl. aang. Zoetermeer 17-6-1720
- Louris Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 10-5-1722, ovl. aang. Zoetermeer 16-8-1722
- Iefje Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 7-11-1723, ovl. aang. Zoetermeer 19-9-1767. Zij tr. Zoetermeer 19-1-1744 Jan Korenblom en woonde aan de Voorweg (1767). Hieruit: 13 kinderen te Zoetermeer 1744-1767
- Lauris Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem. 8-4-1725, ovl. aang. Zoetermeer 18-7-1725
- Catharina Cornelisse Rijlaarsdam (ged. Caatje), ged. Zoetermeer Rem. 1726, ovl. aang. Zoetermeer 21-12-1758. Zij tr. Zoetermeer 9-3-1749 Dirk de Vogel. Hieruit: zeven kinderen te Zoetermeer 1749-1758, waarvan één doop in 1753 te Zoeterwoude plaatsvond
- Ary Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 2-11-1727, ovl. aang. Zoetermeer 8-11-1748
- Dirkje Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 19-8-1729, tr. Zoetermeer 8-10-1758 Cornelis Bodegraven, vertrok 1759 naar Nieuwkoop
- Krijntje Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 25-11-1730, ovl. aang. Zoetermeer 19-3-1734

V C Lijsbeth Laurens Reijlaersdam, ged. Zoetermeer Rem 28-6-1699, ovl. aang. Zoetermeer 22-12-1740. Hieruit:

- Leendert Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 21-4-1724, ovl. aang. Zoetermeer 7-5-1727

Zij tr. Zoetermeer 16-2-1727 Cornelis Maertensz Berkel(aar). Hieruit: twee kinderen te Zoetermeer 1730, 1733

V D Pieter Ariensz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 19-1-1698, ovl. ca. 1767, armmeester Gemene Armen te Pijnacker 1734. Hij tr. 1e Pijnacker 31-3-1723 Lijsbeth Dircks Bleijker, ged. Zoetermeer 25-3-1694; hij tr. 2e Berkel (otr. Pijnacker 14-1-1725) Trijntje Alderts Schipper (zus van Ariaantje - zie V G). Hieruit:

- Haasje Pieters Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 12-11-1725, ondertr. Zoetermeer 8-9-1754, tr. Pijnacker Huyg Ariens Visser, ged. Zw, woonden te Esselijkerwoude 1768
- Annetje Pieters Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 16-11-1727
- Ary Pietersz Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 14-5-1729, ovl. aang. Zegwaard 27-12-1782, tr. (4-4-1756?) Annetje Pieters van der Spek, ovl. Zegwaard 9-1-1783, woonde Molenweg Zegwaard (nr. 182)
- Ariaantje Pieters Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 18-3-1731, ovl. aang. Pijnacker 26-6-1731
- Aldert Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 11-1-1733
- Ariaantje Pieters Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 6-2-1735, ovl. Zegwaard 7-5-1828, tr. Zoetermeer 13-1-1760 Jacobus Cornelisz van der Wal. Hieruit: acht kinderen te Zoetermeer 1761-1774
- Cornelis Rijlaarsdam, ged. 1738, volgt VI B
- Annetje Pieters Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 10-7-1740, ovl. aang. Zegwaard 25-2-1782, tr. aang. Zegwaard 11-11-1768 Jan Willemsz Rodenburg, ovl. aang. Zegwaard 12-5-1789. Hieruit vijf kinderen te Zoetermeer 1770-1779
- Pieter Rijlaarsdam, ged. 1746, volgt VI C

V E Claas Willemsz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 6-9-1705, diaken 1745-1746, ovl. aang. Zoetermeer 3-10-1749, otr. Zoetermeer 29-3-1744 Trijntje Pieters Potuijt, lid Remonstrantse gemeente, ovl. Zegwaard 31-3-1781. Hieruit:

- Willem Claasz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 31-5-1745, ovl. aang. Zoetermeer 28-5-1763
- Maria Claasdr Rijlaarsdam, ged. 1746, volgt VI D
- Trijntje Claasdr Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 25-2-1748, lid Remonstrantse gemeente, ovl. Zoetermeer 6-1-1823, woonde bij haar zuster

V F Leendert Willemsz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 7-9-1710, diaken Remonstrantse gemeente 1742-1743, ovl. aang. Hazerswoude 11-2-1763, tr. Zoetermeer 15-3-1739 Ariaantje Jans van Es, ged. Zoetermeer 9-8-1711, ovl. aang. Zoetermeer 6-4-1781. Hieruit:

- Trijntje Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 4-9-1739, ovl. aang. Zoetermeer 8-9-1739
- Trijntje Leenderts Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 6-11-1740, tr. Hazerswoude 1763
- Willempje Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 15-12-1744, ovl. aang. Hazerswoude 29-2-1788, tr. Hazerswoude 7-5-1769 Leendert Klapwijk, ged. Zoetermeer 29-12-1730, ovl. aang. Hazerswoude 21-9-1799
- Marijtje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 14-7-1747
- Jaapje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 18-7-1751

V G Annetje Willems Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 5-5-1712, 1751 met in-denniteit van Pijnacker naar Berkel, ovl. Moerkapelle 1794. Zij otr. 1e Zoetermeer 27-1-1736 Klaas Jongeleen en tr. 2e Pijnacker 16-5-1751 Jan Abrams van der Krans te Berkel, weduwnaar van Ariaantje Alderts Schipper (zuster van Trijntje, zie V D), ovl. voor 1776). Uit het eerste huwelijk: vijf kinderen te Zoetermeer/Pijnacker 1738-1746

VI A Lauris Dirksz Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer 10-1-1712, vertrok 1734 naar Pijnacker, 1744 naar Berkel, 1759 naar Nootdorp, ovl. Nieuwveen 7-11-1780. Hij tr. Pijnacker 2-1-1735 Aaltje Symons Baas,

ovl. Nieuwveen 7-9-1780. Hieruit:

- Dirk Laurensz Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 10-11-1735, woonde te Maassluis 1826
- Symon Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 10-1 of 2-1737, ovl. [voor 1740]
- Sijmen Rijlaarsdam, ged. 1740, volgt VII A
- Maartje Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 6-2-1741, ovl. voor 1744
- Cornelis Rijlaarsdam, ged. 1742, volgt VII B
- Arij Rijlaarsdam, ged. Berkel 30-8-1744
- Arij Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 26-12-1745
- Pieter Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 21-5-1747
- Maartje Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 26-10-1749, ovl. Vrijenban 1780, tr. Dirk Slot
- Klaasje Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 5-8-1753

VI B Cornelis Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 17-8-1738, tr. Zoetermeer 8-3-1767 Pieter-nella Klapwijk. Hieruit:

- Trijntje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 7-2-1768
- Pieter Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 2-9-1770
- Lijdia Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 1-12-1771
- Trijntje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 1-5-1774

VI C Pieter Pietersz Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 20-2-1746, ovl. Koudekerk 15-6-1813. Hij tr. 1e Pijnacker 26-11-1776 Maria Jacobs van Es, ovl. Hazerswoude ca. 17-12-1783; hij tr. 2e Berkel 6-2-1785 Ariaantje Olij. Uit het eerste huwelijk:

- Pieter Rijlaarsdam, ged. 1778, volgt VII C
- Jacobus Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 18-7-1779
- Jacobus Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 22-4-1781

- Trijntje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 12-5-1782

Uit het tweede huwelijk:

- Neeltje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 4-12-1785
- Pietertje Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 5-11-1786
- Arij Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 30-3-1788
- Haasje Rijlaarsdam, geb. 30-1-1790, ged. Hazerswoude 7-2-1790
- Cornelis Rijlaarsdam, ged. Hazerswoude 11-9-1791
- Aldert Rijlaarsdam, geb. 11-10-1792, ged. Hazerswoude 14-10-1792

VI D Maria Claasdr Rijlaarsdam, ged. Zoetermeer Rem 15-5-1746, lid Remonstrantse gemeente, ovl. Zoetermeer 21-11-1826. Zij tr. Zoetermeer 5-2-1768 Pieter Ariensz van Puffelen, lid Remonstrantse gemeente, diaken 1775-1776, 1782-1783, ovl. Zoetermeer 8-5-1788. Hieruit:

- Klaas van Puffelen, ged. Zoetermeer Rem 18-12-1768, aang. ovl. Zoetermeer 20-11-1778
- Lena van Puffelen, ged. Zoetermeer Rem 9-12-1770, lid Remonstrantse gemeente, tr. Zoetermeer 11-11-1798 Johannes Ruijchaver (mr. grutter te Den Haag 1831), vertrok 1802 naar Den Haag, ovl. Den Haag 25-2-1815
- Trijntje van Puffelen, ged. Zoetermeer Rem 26-2-1775, lid Remonstrantse gemeente; woonde in bij haar moeder, vertrok 1831 naar Zegwaart en 1850 naar Den Haag
- Neeltje van Puffelen, ged. Zoetermeer Rem 4-6-1781, ovl. Zegwaart 5-6-1836

VII A Simon (Sijmen) Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 10-1-1740, ovl. Vrijenban 2-9-1808. Hij tr. Aaltje Kerkhoff. Hieruit:

- Lourens Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 15-1-1764

- Arij Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 21-6-1767
- Alida Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 15-10-1769
- Lena Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 29-9-1771

Simon, onwettige zoon van Simon Rijlaarsdam en W. de Bruijn, werd gedoopt te Nootdorp 9-8-1789

VII B Cornelis Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 2-9-1742, ovl. Nieuwveen 3-4-1779. Hij tr. (aang. Nootdorp ?) 14-12-1769 Wijntje Jans Mooijman. Hieruit:

- Louw Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 23-12-1770
- Jan Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 3-5-1772
- Johannes Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 12-5-1774
- Arie Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 20-8-1775
- Kornelis Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 16-3-1777
- Dirk Rijlaarsdam, ged. Nootdorp 2-8-1778

VII C Pieter Rijlaarsdam, ged. Pijnacker 4-1-1778, ovl. Zevenhoven en Noorden 11-7-1832. Hij tr. Stompwijk 9-7-1797 Neeltje Bloklander, geb. Nieuwerbrug. Hieruit:

- Pieterella Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 1/8-10-1797
- Margje Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 20/28-10-1798
- Cornelia Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 21/25-5-1800
- Barend Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 22/28-3-1802
- Lidia Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 26-12-1803/1-1-1804
- Cornelis Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 10/13-1-1805
- Maria Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 26-7/3-8-1806
- Jacobus Rijlaarsdam, geb./ged. Wilsveen 24/29-11-1807

Lijst van teksten op pijpestelen

Op pijpestelen aangetroffen namen van pijpenmakers (in gestandaardiseerde spelling) en andere teksten

tekst	Zoetermeer	Zegwaard
Jan van Beek		•
Barent van Berkel	•	
Joost Bloed	•	
Jan van Bokhoven (?)	•	
Abraham Eling	•	
Benjamin Eling	•	
Gerrit van Florens	•	
Wiggert van der Heiden		•
Houtam	•	
Hendrik de Jong	•	
Olykan	•	
Cornelis Oosterhout (?)	•	
Jan Puyt	•	
De Ronde		•
Daniel Sluyter	•	
Adrianus Spernaay	•	
Teunis van Son	•	
118 Abraham Veenendaal	•	•
A. v.d. Want	•	
Welter (?)	•	
Jacob(us) Zwart	•	
Harlingen	•	•

Lijst van aangetroffen pijpmerken

merk	Zoetermeer	Zegwaart	merk	Zoetermeer	Zegwaart
2 gekroond	2		93 gekroond	1	
3 gekroond	24	4	95 gekroond	1	2
6 gekroond	1		99 gekroond	9	5
12		1	222 gekroond		1
12 gekroond	47	8	666	3	
13 gekroond	27	7			
15 gekroond	1		ABH	1	1
16 gekroond	1	2	AHB		1
17 gekroond	3		AD monogram	1	
19 gekroond	2		AD of DA	1	
21 gekroond	6	2	AM gekroond	2	
23 gekroond	3	2	AP monogram gekroond	1	
25 gekroond	2	4	AR monogram		1
26 gekroond	1	2	AVS	1	
27 gekroond		1	B gekroond	1	
28 gekroond	1		BOW	1	
29 gekroond	5		BS	3	2
31 gekroond		1	BVB	1	
37 gekroond	1		BWB	1	
42 gekroond		1	D gekroond	1	
44 gekroond	4		D / ?		1
46 gekroond	2	1	DBN gekroond	1	
47 gekroond	6	6	DHS	6	
48 gekroond	14	46	DK gekroond	2	
50 gekroond	1	1	DP gekroond	1	2
51 gekroond	18	3	DR monogram		1
53 gekroond	2		DS gekroond	1	
54 gekroond	2		DVA	1	
55 gekroond	2		FA	3	1
56 gekroond	1		FA gekroond		1
58 gekroond	4		FAG	1	
60 gekroond	10	5	GB gekroond	1	
64 gekroond	1		GM gekroond	2	1
65 gekroond	1		GML	2	
66 gekroond	2	1	GN gekroond	4	
67 gekroond	1	1	GVK	1	
72 gekroond	3		H	1	
73 gekroond	1		HAB	2	
75 gekroond	2		HB gekroond		1
78 gekroond	3		HE gekroond	1	
79 gekroond	5		HHH	1	
81 gekroond	21	8	HL gekroond	1	3
82 gekroond	3	1	HVB	1	
84 gekroond	4	2	HVN	1	
91 gekroond		2	HW gekroond	2	

Over de Reguliersdam

merk	Zoetermeer	Zegwaard	merk	Zoetermeer	Zegwaard
HWO (monogram?)		1	N gekroond + KRM		1
IAN	2		N gekroond + LDS	3	1
IDH	1		N gekroond + LHN		4
IDK gekroond + vogel	1		N gekroond + LNH	3	2
IDM	1		N gekroond + MHG		1
IG gekroond		1	N gekroond + MVG	1	
IG gekroond + HAB +IV		1	N gekroond + MVO	1	
IG gekroond + IVG	1		N gekroond + NKW	1	1
IH	1		N gekroond + PDL	1	
IHD		1	N gekroond + PRM	3	
IKS	2		N gekroond + PST	2	1
IOH	1		N gekroond + WVMF	1	
IS		4	P gekroond	1	
IT gekroond + roos (6)	1		PH	1	
IWI		1	PB		1
K gekroond		1	PIB	3	1
KB gekroond	1	2	PL	1	
KIP	2		PLK		1
KP gekroond	4		PS gekroond	3	
KPK gekroond		1	PVA	1	
KS gekroond	2	1	PVB	1	1
KVD	1		PVH	2	
L gekroond	1		PVP	3	
120 LB gekroond	3		R gekroond + RDH		1
LNH	1		SH gekroond	1	
LS	15	1	SR gekroond		1
M gekroond	2		SVO	21	
M gekroond + MAO	2	1	SWH	1	
MG gekroond	1		TD gekroond	1	
MK gekroond	3		TI gekroond	1	
MSV	1		VB monogram gekroond	1	
N gekroond		1	VD gekroond	2	2
N gekroond + ANM	1		VH		2
N gekroond + CHN	1		W gekroond		1
N gekroond + DBN	2		WG	1	
N gekroond + DVD	1	1	WGB	1	
N gekroond + HDH	1		WI gekroond	1	
N gekroond + HLR		1	WL	1	
N gekroond + IAM / 3 stippen		1	WS gekroond	2	
N gekroond + I ? M ? R ?	1				
N gekroond + ID L of H	1		arm met de tulp	8	4
N gekroond + IDH		1	bacchus op het vat	3	
N gekroond + IDL	2		bok met de b	2	
N gekroond + IHD	1		drie eendjes + EV	1	
N gekroond + ILR	1	2	drie harten gekroond		2
N gekroond + IVA	5		drie lelies	1	
N gekroond + IVG	2	2	drie sterren gekroond	1	
N gekroond + K ? R M ?	1		driemaster	1	

merk	Zoetermeer	Zegwaard	merk	Zoetermeer	Zegwaard
driemaster / kroon	1		roos (relief) + D / H	3	2
dubbel kruis	1		roos EI	1	
duif gekroond	28	3	roos (relief) + IOH	1	
eiermand + stippen	1		roos (hiel)	2	
eiermand? + IOH / roos	1		roos gekroond (hiel)	1	
eiermand/eierkorf	2	1	ruiter te paard	1	
Idem. + 6 stippen + IVE	1		schaar gekroond	1	
fortuyn	1		scheepje	2	2
goudsbloem	1		schoen gekroond	1	1
goudse toren	19		sierkan gekroond	7	2
goudse toren + GT		2	sierkan gekroond + HDH	1	5
hengelaar	3	2	sierkan gekroond + IH	1	1
ijsslee gekroond	3		sjees	1	
Job op de mesthoop		2	sleutel	3	
juffrouw met de kipperson (?)	1		spaarpot	2	
kerkkroon	2		springend paard	5	1
kind in de wieg gekroond	2		sterretjes of huisjes + T + etc.	1	
knol tussen twee messen gekr.	1		stoel	1	1
koetswagen		1	theetafel		1
koffiepot	1	1	trekpot		1
kwispedoor	3		trekpot ? gekroond		1
kwispedoor + PDL	2		triton gekroond	3	4
lampetkan gekroond	6		trompetter	1	
landman	2		turfmand gekroond	45	45
leeuw in Hollandse tuin / molen + IOH	1		twee duiven gekroond	2	
leeuw in wapenschild	1		twee klaverbladen	14	4
Leidse sleutels	3		twee schoppen gekroond	3	3
lelie in ruit		1	vaas	1	
man in de kan gekroond	1	4	vest gekroond	1	
man met de harpoen		1	viool gekroond	1	
man op de sjees	6		vis gekroond	1	
man op de stoel gekroond		4	vis + 3 golfjes gekr.		1
merel		2	vis + 3 golfjes gekr. + ?N	1	
merel gekroond / roos		1	vis + 3 golfjes gekr. + ??N		1
merel gekroond in parelcirkel	3		vis + 3 golfjes gekr. + AHN (?)	1	
molen		1	vis + 3 golfjes gekr. + AKL		1
moriaanshoofd = morekop	1		vis + 3 golfjes gekr. + CHN		1
moriaanshoofd in roos / roos		1	vis + 3 golfjes gekr. + DBN	2	
muil gekroond	5	1	vis + 3 golfjes gekr. + DVD	1	
musket		1	vis + 3 golfjes gekr. + F ? HH		1
parel	28	1	vis + 3 golfjes gekr. + GHI	1	
pentagram	1		vis + 3 golfjes gekr. + GHN	1	
pijlenbundel	2	1	vis + 3 golfjes gekr. + GS	1	
pijproker / drinker	1		vis + 3 golfjes gekr. + HDH		2
os	5	2	vis + 3 golfjes gekr. + HH...	1	
riksappel		1	vis + 3 golfjes gekr. + HLR	2	
roos (relief)	37	36	vis + 3 golfjes gekr. + HVDO		1
			idem + IVA	7	1

	merk	Zoetermeer	Zegwaard
	vis + 3 golfjes gekr. + I:P	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + IDL	2	
	vis + 3 golfjes gekr. + IHN	2	
	vis + 3 golfjes gekr. + IL?	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + ILR	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + IOH	4	
	vis + 3 golfjes gekr. + KRM	3	4
	vis + 3 golfjes gekr. + LDIS	8	2
	vis + 3 golfjes gekr. + LDS		2
	vis + 3 golfjes gekr. + LH	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + LNH	4	4
	vis + 3 golfjes gekr. + MH L?	1	1
	vis + 3 golfjes gekr. + MVG		1
	vis + 3 golfjes gekr. + OD...	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + PST	2	2
	vis + 3 golfjes gekr. + RVA	1	
	vis + 3 golfjes gekr. + TVS	2	2
	vis + 4 golfjes gekr. + GOUDA	1	
	voet-/handboog	10	3
	voet-/handboog gekroond		2
	vogel	1	
	wapen van Amsterdam gekr. + leeuwen		1
122	wapen van Batavia	11	1
	wapen van Den Haag	1	
	wapen van Den Haag + OV	5	
	wapen van Haarlem gekroond	1	
	weegschaal	1	
	wereldkloot	2	
	zwaan	2	
	?		
	?(onbekend of onleesbaar)	76	18
	ongemerkt	97	25

Uit deze lijst volgt dat rond de 300 verschillende merken zijn gevonden. Het totaal aantal pijpen bedroeg 1010 aan de Zoetermeerse zijde en 430 aan de Zegwaardse. Zoetermeer heeft 178 merken opgeleverd die niet in Zegwaard zijn aangetroffen; 89 merken zijn in Zegwaard maar niet in Zoetermeer gevonden. 69 merken komen in beide gebieden voor.

Literatuur

1886-1986 100 jaar dolerenden in Zoetermeer, Zoetermeer 1986

Arts, N. (red.), Het Kasteel van Eindhoven : Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676, Eindhoven 1992

Augustin, N., Le livre européen des pipes en terre / Het Europese pijpen-prentenboek I, Willemstad 1980

Baart, J. e.a., Ogravingen in Amsterdam : 20 jaar stadskernonderzoek, Amsterdam 1977

Bakker, P., Achttiende eeuwse pijpen met vismotief als zijmerk in: Pijpelogische Kring Nederland jg. 5 nr. 20 (1983)

Beijerinck, W., Zadenatlas van de Nederlandse flora, Amsterdam 1976

Bicker Caarten, A., Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, Wormerveer 1990

Bitter, P., Geworteld in de bodem : archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar, Zwolle 1995

Boer, D.E.H. de e.a., Bodemonderzoek in Leiden, Leiden 1979

Broekhuizen, P.H. e.a. (red.), Kattendiep deurgraven : Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedompte Kattendiep te Groningen, Groningen 1988

Brongers, G.A., Porselijnen pijpekoppen in het Niemeyer Nederlands Tabacologisch museum te Amsterdam en Groningen in: Antiek jg. 5 nr. 3 (1970) blz. 150-167

Brongers, G.A., Pijpen en tabak, Bussum 1964

Brongers, G.A., Tabakorama: Inleiding tot de geëxposeerde voorwerpen op de tentoonstelling over de geschiedenis van de tabak en het tabaksgebruik sinds de ontdekking van Amerika, Groningen [1969]

Brongers, G.A., Van gouwenaar tot bruyèrepijp, Amerongen 1978

Bruijn, A., Pottersvuren langs de Vecht, Rotterdam 1979

Bult, E.J. e.a., IHE Delft bloeit op een beerput : archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest, Delft 1992

Carmiggelt, A., Een beeld van een vondst : Haagse archeologische vondsten in particulier bezit, Den Haag 1991

Carmiggelt, A. en M.M.A. van Veen, Laaten postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag, Den Haag 1995

Carmiggelt, A., Tussen Hof en Herberg: archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag, Den Haag 1992

Carmiggelt, A. e.a., Uitgeput huisraad : twee Groninger beerputten in historisch-archeologisch perspectief, Groningen 1987

Carmiggelt, A. en G. van den Eynde, Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda, Breda 1993

Casparie, W.A. en J.J. Lenting, Het houtgebruik in: Lenting 1993

Clevis, H. en H. Sarfatij, Borden uit een Dordtse beerput (ca. 1600) in: Renaud 1982

Clevis, H. en M. Smit, Verscholen in vuil : archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925, Kampen [1990]

Clevis, H. en J. Kottman, Weggegooid en teruggevonden aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750, Deventer 1989

Datema, R.R. e.a., Een verdwenen schuilkerk van de oud-katholieken te Rijswijk: verslag van een archeologisch en historisch onderzoek 1975-1980, Rijswijk 1980

Douwe Egberts Pijpenkamer "In de Witte Os", Utrecht [1969]

Dubbe, B., Tin en tingieters in Nederland, Lochem 1987

- Duco, D.H.**, Goudse pijpen: de geschiedenis van de pijpenmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden, Amsterdam 1978
- Duco, D.H.**, Kleipijpen in: Lenting 1993
- Duco, D.H.**, De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden, Oxford 1981.
- Duco, D.H.**, Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Lochem 1982
- Duco, D.H.**, De Nederlandse kleipijp : handboek voor dateren en determineren, Leiden 1987
- Duinisveld, A.N.**, Zoetermeer in: Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem LV, Haarlem 1937
- Duuren, L. van**, Inventarisatie van namen op pijpestelen in: Pijpelogische Kring Nederland jg. 11 nr. 42 (1988)
- Duuren, L. van**, Voorlopige inventarisatie van pijpmakersnamen en andere opschriften op kleipijpstelen in: Pijpelogische Kring Nederland jg. 7 nr. 28 (1985), jg. 8 nr. 29 (1985), jg. 11 nr. 42 (1988)
- Ekkel, J.**, Niet alles is in rook opgegaan in: Clevis [1990]
- Gangelen, H. van**, Overige gebruiksvoorwerpen in: Lenting 1993
- Gangelen, H. van en J.J. Lenting**, Ongeglazuurd aardewerk en loodglazuuraardewerk in: Lenting 1993
- Gangelen, H. van, G. Kortekaas, A. Carmiggelt**, Ceramiek uit een laat 18e-eeuwse afvalkuil op het voormalig Zuiderkerkhof te Groningen, Amersfoort 1987 (CMA B1)
- Gelder, H.E. van**, De Nederlandse munten, Utrecht 1980
- Gieles, F.**, Over pottenbakkers in Bergen op Zoom, hun produkten en merken in: Antiek jg. 2 nr. 9 (1967) blz. 420-434
- Ghijn, J. de**, Wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiessen : ..., Den Haag 1607
- Groot, H.L. de**, Het vuur beschouwd, Utrecht 1990
- Goubitz, O.**, Calceology : a new hobby : the drawing and recording of archaeological footwear in: Recent research in archaeological footwear, Londen 1987, blz. 1-28
- Goubitz, O.**, Leder in: Lenting 1993
- Gouw, J.L. van der**, De Landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland, Hilversum 1987
- Green, J.**, The A-VOC retourschip Batavia wrecked Western Australia 1629 : excavations report and artefact catalogue, Oxford 1989
- Groeneweg, G.**, Bergen op Zooms aardewerk : Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom, Waalre 1992
- Grootveld, R. en B. Koopmans**, Samen onder één dak, Zoetermeer 1995
- Hasselt, H., J.J. Lenting, H. van Westing**, Metaal in: Lenting 1993
- Heide, G.D. van der**, Scheepsarcheologie : Scheepsopgravingen in Nederland en elders in de wereld, Naarden 1974
- Henkes, H.E. en G.H. Stam**, Glas in: Lenting 1993
- Henkes, H.E.**, Glas zonder glans : vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800, Rotterdam 1994
- Herpel, J.C.**, Het oude Raadhuis van 's-Gravenhage II, Den Haag 1979
- Higham, C.F.W.**, Stock rearing as a cultural factor in prehistoric Europe in: Proceedings of the Prehistoric Society 33 (1967) blz. 84-106
- Hoefnagel, P.G.**, Zoetermeer een Hollands tweelingdorp, Zaltbommel 1980
- Horst, A.J. van der**, "Met geen drooge oogen om tesien": de ondergang van het VOC-retourschip 't Vliegend Hart in 1735, Amsterdam 1991, blz. 54-55
- Hupperetz, W.**, Ceramiek uit een beerput van de herberg De drye mooren te Breda (1661-1663), Amersfoort 1994
- Hupperetz, W.**, Oproep : genummerde spreukborden uit de 17e eeuw in: Westerheem jg. 42 nr. 2 (1993), blz. 80-82
- Hurk, J.L.F. van den en E. Nijhof**, Pijpen in: Janssen 1983
- Hurst, J.G., D.S. Neal, H.J.E. van Beuningen**, Pottery produced and traded in north-west Europe, Rotterdam 1986

- Jacobs, E.** en M.M.A. van Veen, Tussen koor en controle: opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout, Den Haag 1996
- Janssen, H.L.** (red.), Van Bos tot Stad : Opgravingen in 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1983
- Klein, E.M.Ch.F.**, Loodglazuuraardewerk in Nederland : de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem 1995
- Kleyn, J. de**, Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen, Lochem/Gent, 1986
- Koopmans, B., B. Tuinstra, B. Westenbroek** (red.), Het huis te Palenstein in Zegwaart: Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen, Zoetermeer 1993
- Korf, D.**, Tegels, Haarlem 1979
- Korf, D.**, Nederlandse majolica, Haarlem 1981
- Krommenhoek, W.** en A. Vrij, Kleipijpen : drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's, Amstelveen, z.j.
- Krijgsman, A.** Het verleden herleeft in: Het Streekblad 5-8-1994, Zoetermeer 1994
- Laansma, S.**, Pijpmakers en pijpmerken 1724-1865, Arnhem 1977
- Lenting, J.J., H. van Gangelen, H. van Westing** (red.), Schans op de grens : Bourtanger bodemvondsten 1580-1850, Sellingen 1993
- Magendans, J.R. e.a.**, Putten uit het verleden: opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritsshuis, Den Haag 1986
- Meindersma, K.T.**, Hang- en sluitwerk in: Lenting 1993
- Meulen, J. van der** en P. Bakker, Achttiende eeuwse pijpen met als zijmerk de letters M en N in: Pijpelogische Kring Nederland jg. 6 nr. 22 (1983)
- Meulen, J. van der**, De "gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda: een vernieuwde en uitgebreide inventarisatie voor het determineren van Goudse pijpen, Leiden 1994
- Meulen, J. van der**, De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn : een onderzoek naar tabakspijpenmakers en hun produkten, Alphen aan den Rijn 1986
- Meulen, J. van der**, Kleipijpen als archeologische bodemvondst in: De Boer 1979
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink, P. von Hout**, Tabakspijpennijverheid in Gorinchem : een inventarisatie van de pijpenmakers en hun produkten gedurende een periode van 200 jaar, Leiden 1992
- Meijden, R. van der**, Heukels' Flora van Nederland, Groningen 1990
- Mosselman, M.** (red.), Een juweel van een heilige: verslag van een archeologisch onderzoek aan de Dorpsstraat in Zoetermeer, Zoetermeer 1996
- Mosselman, M., B. Tuinstra, G. Kempenaar**, Catalogus van aardewerk in: Koopmans 1993
- Nijs, G.** en H. Manschot-Tijdink, Harreveld doorgrond : Historisch-archeologisch onderzoek naar 'eene olde haevesaete', Doetinchem 1994
- Polling, A.**, Maastrichtse keramiek: merken en dateringen, Lochem 1980
- Renaud, J.G.N.** (red.), Rotterdam Papers IV : A contribution to medieval archeology, Rotterdam 1982
- Ruempol, A.P.E.** en A.G.A. van Dongen, Pré-industriële gebruiksvoorwerpen 1150-1800, Amsterdam/Rotterdam 1991
- Rijlaarsdam, A.**, Over herkomst en ontstaan van de naam Rijlaarsdam, Kampen, eigen uitgave 1980
- Schoneveld, J.** en G. van Wijhe, Vensterglas in: Broekhuizen 1988
- Smiesing, P.K.** en J.P. Brinkerink, Onder de rook van Utrecht : Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800, [Zutphen] 1988
- Stoepker, H.**, Graven naar het kasteel van Tilburg, Waalre 1986
- Stokroos, M.**, Bouwglas in Nederland : Het gebruik van glas in de bouwnijverheid tot 1940, Amsterdam [1994]

Thijssen, J. (red.), Tot op de bodem uitgezocht : glas en ceramiek uit een beerput van het "Hof van Batenburg" te Nijmegen, 1375-1850, Nijmegen 1991

Thijssen, J.R., "Engelse" industriële keramiek in: Lenting 1993

Tuinstra, B. en M. Mosselman, Het leer in: Koopmans 1993

Tupan, H.R., Wolken van genot, Assen, 1983

Tymstra, F. en J. van der Meulen (red.), De kleipijp als bodemvondst : beknopt overzicht van tien jaar onderzoek naar de belangrijkste pijpenmakerscentra in de 17e en 18e eeuw, Leiden 1988

Veel plezier van uw pijp en tabak, Groningen (Niemeyer), z.j.

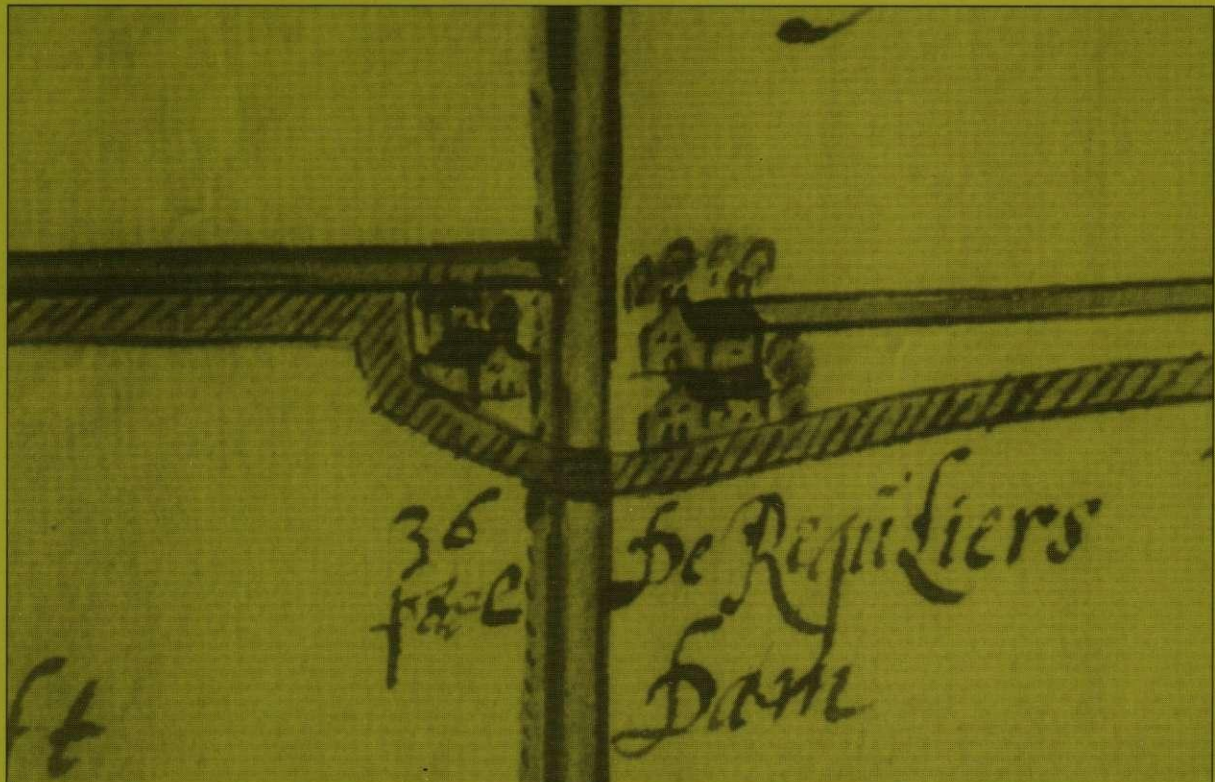
Veldhuizen, W.J., Zoetermeer zoals het was in het begin van deze eeuw, Zoetermeer 1995

Velvis, D. e.a., Kerk op kruispunten, Zoetermeer 1995

Verbaan, D. en L. Daalen Gilhuys, Onder de Haagse Toren in: Haagsche Courant 12 november 1992, Den Haag 1992

Wallhausen, J.J. von, Kriegskunst zu Fusz [...], Oppenheim 1615

Wat potters bakten, Den Haag (Staatsdrukkerij) 1975

De Reguliersdam op een kaart van Pieter Florisz. van der Sallem uit 1650 (Oud Archief Delfland).

De Zoetermeerse overtoom lag op de Landscheiding, de grensdijk tussen Rijnland en Delfland. De Archeologische Werkgroep Zoetermeer verrichtte hier enkele jaren geleden een opgraving, waarbij naast funderingen en beschoeiingen een grote hoeveelheid huisraad aan het licht kwam.

In deze publicatie worden de resultaten beschreven van het archeologische onderzoek en naspeuringen in het archief en wordt een beeld geschetst van de bewoningsgeschiedenis van de Reguliersdam. Dit boek is een uitgave van het Historisch genootschap Oud Soetermeer, Dorpsstraat 7, 2712 AB Zoetermeer.

Eerder verschenen bij het Historisch genootschap Oud Soetermeer de volgende archeologische publicaties:

Het huis te Palenstein in Zegwaard: Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen, 1993.

Een juweel van een heilige: Verslag van een archeologisch onderzoek aan de Dorpsstraat in Zoetermeer, 1996.

Historisch genootschap
Oud Soetermeer